प्रकाशक
रामनारायण लाल
प्रकाशक तथा पुस्तक-विक्रेता
प्रयाग

३ म० ५६०

मुद्रक
नरोत्तमदास अग्रवाल
नेशनल प्रेस
प्रयाग

तत्रभवतां

गुरूणां

श्रीमत्सुदर्शनदासानां

चरणकमलयोः

अर्पितम् ।

Summary of Canto II

श्लोक, १—२. प्रभाते सुदक्षिणाकृतधेनुपूजानन्तरं वत्सपानानन्तरं च धेन्वा सह राज्ञो वनगमनम् ।

३—८. पथि सुदक्षिणाम् अन्याश्च अनुयायिनः अनुगमनात् निषिध्य स्वयं धेनुचारणे राज्ञः सर्वात्मनाऽभिनिवेशः ।

९—१३. वनं प्रविष्टस्य दिलीपस्य तरु-लता-वनदेवतापवनादिभिः सेवाकरणम् ।

१४ राजप्रभावात् दावाग्निशान्तिः, हिंस्रपशूना हिंसा-निवृत्तिः, फलपुष्पादीनाम् समृद्धि. ।

१५—२०. सायङ्काले धेनुमनुसृत्य राज्ञ पुनराश्रमागमनं, पथि सायङ्कालिक-वनशोभा-दर्शन, सुदक्षिणाकृतं राज्ञः प्रत्युद्गमन च ।

२१—२५. आश्रमप्रवेशानन्तर सुदक्षिणाकृतं धेनोरर्चनं, तदनन्तरं गुरो. पादयो. भक्त्या संवाहनं समाप्य, नियमेन एकविंशति दिनानि यावत् धेनोः शुश्रूषा

२६—२७ द्वाविंशे दिने राज्ञो भक्तिपरीक्षार्थं धेनो. हिमाचल-गुहायां प्रवेशः, मायारूपिसिंहविरचनं, पर्वतशोभादर्शने दत्तचित्तत्वात् राज्ञः सिंहकृतस्य धेनोरुपरि आक्र-मणस्य अदर्शनम् ।

२८—३० सिंहाक्रमणेन धेनोरोर्त्तनादः, नृपस्य दृष्टेर्निवर्तनम्, सिंहवधाय प्रयासश्च ।

३१—३९. सिंहं जिघांसोर्दिलीपस्य विफलप्रयासत्वं सिंहस्य स्वपरिचयप्रदानं, धेनोः परिहाराय आश्रम प्रतिनिवर्तनाय सिंहकृत उपदेशश्च ।

४०—५०. राजसिंहयोः उक्तिप्रयुक्तिवर्णनम् । 'गुरवे अन्याः गाः दत्त्वा तस्य क्रोधः दूरीकर्तुं शक्यः' इति सिहकृतोपदेश. ।

५१—५८. 'कीर्तिः अर्जनीया धर्मात्प्रमादो न कर्तव्यः, कीर्तिनाशापेक्षया कलङ्कितप्राणत्याग श्रेयान्' इत्यादि विचिन्त्य धेनुरक्षणाय राज्ञः सिहाय स्वदेहदानसङ्कल्प , 'मम प्राणान् जहि, परमिमा धेनु मुञ्च' इति सिह प्रति प्रार्थना ।

५९. सिहकृता नृपप्रार्थनास्वीकृतिः, राज्ञश्च सिहाय स्वप्राणसमर्पणम् ।

६०. एतस्मिन्नेवावसरे आश्चर्यवृत्तान्तघटना, सिहस्यादर्शनं, राज्ञ उपरि आकाशात् पुष्पवृष्टि ।

६१—६३. 'उत्तिष्ठ वत्स' इत्यादिना स्नेहवाक्येन धेनोः राजानं प्रति प्रसादप्रकटन, वरयाचनाय अनुज्ञा च; 'मम वंशप्रवर्त्तकः पुत्रो जायेत' इति राज्ञः वरयाच्ञा ।

६५. 'पत्रपुटे मदीयं दुग्ध दुग्ध्वा पिब' इति धेनोराज्ञा ।

६६. वत्से पीतवति, होमकर्मणि समाप्तेऽवशिष्ट क्षीरं वशिष्ठस्याज्ञया पास्यामि, नाधिकमिति उक्तवति राज्ञि धेनोरधिकतरप्रीतिप्रकाश ।

६७—६९. अथ धेन्वा सह आश्रममागतस्य राज्ञो वसिष्ठसुदक्षिणासकाशे धेनुप्रसादकथनम्; वसिष्ठाज्ञया च नन्दिनीदुग्धस्य पानम् ।

७०—७४. प्रातः व्रतपारणासमाप्तौ वशिष्ठेन कृतप्रास्थानिकस्वस्त्ययनस्य राज्ञः अग्निप्रदक्षिणानन्तरं राजधानी प्रति आगमनम्। राज्ञः सचिवात् पुनः राज्यभारग्रहणम्।

७५. सुदक्षिणाया पुत्रगर्भधारणम्

प्रातःकाले नन्दिनीमर्चितवत्या सुदक्षिणायां, वत्से च दुग्धं पीतवति नरपतिस्स्वगुरुधेनोश्चारणाय वन प्रतस्थे। तञ्चानुसृतवती सुदक्षिणा महाराज्ञी। स्तोकमेव मार्गं गत्वा तु नराधिपः स्वभार्यामन्याश्चानुयायिनो निवर्त्तयाञ्चक्रे। व्रते स्थितत्वाद्धेनुचारणस्य निःशेषान् क्लेशान्स्वयमेव सोढुं राजा निश्चिकाय। नासौ नन्दिन्याम् अस्थितायां स्वय कदापि तस्थौ नापि च तस्यामनुपविष्टायां स्वयमुपविवेश। महताऽऽदरेण ता सरसान् तृणकवलानभोजयत्। यदा तत्पृष्ठोपर्युपविश्य दशास्तां बबाधिरे तदाऽसौ तस्या पृष्ठ कण्डूययित्वा तस्यै सुखं ददौ। ईदृश भक्तिसमन्वितं तेज पुञ्जसमायुक्त तरुलतादयोऽपि सिषेविरे। तस्य प्रभावात् विनैव वृष्टि वनवह्नि रशाम्यत्। इत्थ सेवा-तत्परस्य तस्य राज्ञः एकविंशतिर्दिनानि सुखेन व्यत्यक्रामन्। द्वाविंशे दिने स्वानुचरस्य दिलीपस्य भक्तिं परीक्षितु नन्दिनी काञ्चिद्गुहामाविवेश तत्र च मायया सिंहमेकं ससर्ज। तस्मिन् काले राजा परमास्थया पर्वतशोभामवलोकयंस्तस्थौ, अस्मिन्नेवान्तरे सिंहो नन्दिनी बलादाक्रम्य तस्या उपरि अधितस्थौ। सिंहेनाक्रान्ता धेनुर्महान्तमार्त्तनादं कृत्वाऽऽक्रन्दितवती। तं श्रुत्वैकपद एव राज्ञो दृष्टिर्निववृते। यावदसौ इतोऽवलोकयति तावन्नन्दिनी सिंहेनाक्रान्ता प्राप्नोति। सिंहस्यैतद्धृष्टं कर्म दृष्ट्वा नरेश्वरस्तं

हन्तु स्वतूणीरात् शरमुद्धर्तुं प्रचक्रमे । किन्तु, आश्चर्यं यत्तूणीरोपरि निवेशितमात्रहस्ते नरेश्वरे अङ्गुलयः शरपुङ्खे सक्ता जाताः न च केनापि प्रकारेण तस्मात् पृथग्भवितुं शेकुः । एवं च स्तम्भितबाहुं तमवलोक्य "श्रमेण अलम्; न मां हन्तुं कथञ्चिदपि समर्थो भविष्यसि । कुम्भोदरनामकं शिवानुचरोऽहम् । अत्रस्थितोऽहं शिवाज्ञया नित्यमेनं पुरः स्थितं देवदारुं रक्षामि । तेनाज्ञापितोऽस्मि 'यः कोऽपि सत्त्वस्तवैमागच्छेत्तं भक्षयित्वा स्वप्राणधारणं कुरु' इति । अस्माद्धेतोः धेनुमिमां भुक्त्वाऽद्य स्वक्षुधाशान्तिं करिष्यामि । मा च गुरोर्वसिष्ठाद्भैषीः । स्थानादस्माद् गत्वाऽन्याः कोटिशः गाः तस्मै देहि, इत्थं तस्य क्रोधः आश्वेव शान्तिं गमिष्यति" इत्यवोचत् सिंहः । परन्तु अयशोभीतः महाराजो दिलीपः नैव सिंहोपदेशं कर्णे कर्तुं मियेष, अब्रवीच्च—'क्षत्रियोऽहम्, प्रजानां रक्षणं मे परमो धर्मः । स्वधर्मादहं प्रमाद्यामि चेन्मां धिक् । नाहं वाञ्छामि निन्दाकलङ्कितान् प्राणान् धारयितुं नापि चेच्छामि धर्मच्युतः सन् राज्यं भोक्तुम् । न्यासरूपेण दत्तं वस्तु नाशयित्वा, कथं स्वयमक्षतः सन् भृत्यः स्वामिसमक्षं स्ववदनं दर्शयितुं शक्नोति । नैव गमिष्याम्यहं स्वगुरोः सकाशं यावद्भवान् धेनुमिमां न मोक्ष्यति । भवतः प्राणधारणायाहं स्वदेहं दातुं सयत्नस्तिष्ठामि । हे पशुराज, प्रसीद मम प्राणैरात्मनः क्षुधां निवारयितुम्' इति राज्ञो वचनानि श्रुत्वा सिंहः 'तथेति' स्वीचकार । दिलीपो मुखमधः कृत्वा, सिंहाय स्वशरीरं समर्प्य सिंहाक्रमणम् अपेक्षमाणस्तूष्णीमुपविष्टः ।

अस्मिन्नेवान्तरे सिहोऽदृष्ट सञ्जात˙, नृपस्य चोपरि आकाशात् पुष्पवृष्टि˙ पपात । राजाऽपि परम विस्मयमाययौ । ततश्च नन्दिनी स्वरचितां मायां कात्स्न्र्येन राज्ञे निवेदितवती, 'वरं याचस्व, त्वत्तोऽहमतीव प्रसन्नाऽस्मि' इत्युवाच । 'मम वंश-प्रवर्त्तकः पुत्रो जायताम्' इति वरो राज्ञा याचित. । 'वत्स, मम दुग्ध पत्रनिर्मिते कस्मिश्चित्पात्रे दुग्ध्वा पिब' इति धेनू राजानमाज्ञापयामास । 'वत्से पीतवति, होमकर्मणि अनुष्ठितेऽवशिष्टमेव दुग्धं गुर्वाज्ञया पास्यामि नाधिकम्' इति च राजा प्रत्युवाच । आश्रम प्रत्यागत्य निवेद्य च नन्दिनीप्रसाद वसिष्ठाय, सुदक्षिणायै च, महाराजोऽत्यन्त प्रसन्नोऽभूत् । वसिष्ठानुज्ञां लब्ध्वा, वत्से पीते, होमकर्मणि समाप्ते राजा नन्दिन्या. क्षीर महत्याऽऽस्थयाऽपिबत् । प्रात काले व्रतपारणावसाने वसिष्ठर्षिः राज्ञः प्रास्थानिक स्वस्त्ययनमुच्चार्य दम्पती राजधानी प्रस्थापयामास । राजाऽपि हुतस्याग्नेः प्रदक्षिणा कृत्वा, सुखदायकम् रथमारुह्य शीघ्र स्वनगरमाययौ, सचिवहस्तात् पुनरपि राज्यभार जग्राह ।

The next morning when the worship of the cow had been finished and the calf had sucked, the king started with her to the forest in order to graze her there The queen too followed the king But they had hardly gone a little distance, when the king dismissed the queen as well as the other attendants. Since he was performing a sort of penance, he did not want to

take onybody's help, and was determined to meet the various difficulties by himself. When he reached the forest he began to serve the cow with unique devotion. He was himself served in turn by the birds, trees, deities and the wind of the forest. Thus he passed twenty-one days in her service. On the twenty-second day, Nandini, desiring to test the firmness and depth of the king's devotion entered a cave of the Himalaya and created an illusory lion who pounced upon herself, and dragged her away by force ; the king did not notice the accident, as his attention was diverted towards the scenery of the mountain. But when the cow made a piteous cry, his attention was at once drawn back. To his great wrath, he saw the lion sitting upon the cow. In great rage he thrust his hand into his quiver to take out an arrow, when to his great mortification, his fingers got stuck to the arrow-end, and could not free themselves of it. Seeing his action thus paralysed the lion said to him, "Cry no more, O king! all your efforts to kill me are destined to prove futile. I am an attendant of lord Shiva and my name is Kumbhodara. Here I ever stay under the commands of Shiva, and guard this Devadaru tree. He has ordered me to live upon those creatures that might come within my easy grasp. I shall, therefore, eat up this cow to-day, and satisfy my hunger. You go back to your

place and compensate your preceptor's loss of this cow by presenting him with millions of others. His wrath will be easily pacified in this way" The king listened to all this, but he has not to be dissuaded from his resolve He was a Kshatriya, he said; and as such it was his foremost duty to protect his subjects and their interests even at the cost of his life. If he were to do otherwise, he would earn infamy. He would rather die than live a life blemished with censure. He had made up his mind not to show his face to his preceptor unless he had procured the release of the cow As for the lion's maintenance of life, he was willing to offer him his body After a long pursuation, the lion condescended to do as the king desired. The latter then hung his face low and sat down calmly, expecting the lion to jump upon him and devour him up. But to his great astonishment, he found the lion had vanished, and showers of flowers fell upon him from the heaven. After all this had happened, Nandini disclosed the mystery of the illusion which was created by none other than herself. She was highly pleased with the king and asked him to choose a boon. The king requested her to bless him with a son Thereupon the cow instructed him to extract her milk in a vessel of leaves and drink it up. The king would not do so unless the calf had sucked and

Vasishtha had performed his sacrificial rites with her milk On reaching the hermitage, he related to Vasishtha and Sudakshina how Nandini had been pleased with him and had promised to grant him the boon he desired. Vasishtha then commanded him to drink what remained of the cow's milk after the calf had sucked and the sacrificial rites had been performed. He did so accordingly. The next morning, when the पारणा of the fast was finished, Vasishtha pronounced the benedictory blessings and dismissed the royal pair to their capital. The king performed the प्रदक्षिणा of the sacrifical fire and proceeded on his journey to his town. On his arrival, the citizens made great rejoicings and welcomed him with an unparalleled zeal. The king again assumed the affairs of the state from the hands of his ministers.

रघुवंश द्वितीय सर्ग का कथासार

दूसरे दिन सवेरे गाय की पूजा समाप्त हो जाने पर और बछड़े के दूध पी लेने पर राजा ने उसके (गाय के) साथ उसे जगल में चराने के वास्ते प्रस्थान किया। रानी भी राजा के साथ गई। परन्तु वे कुछ ही दूर गये थे कि राजा ने रानी को तथा अन्य नौकरो को विदा कर दिया चूँकि राजा एक प्रकार की तपस्या कर रहा था। अत. उसने किसी की सहायता लेना स्वीकार न किया और अकेले ही सभी आपत्तियो का सामना करने को तैयार था। जगल मे पहुँचने पर वह गाय की सेवा अपूर्व भक्ति से करने लगा। वन मे राजा की सेवा स्वय पक्षी, वृक्ष, देवता तथा जगल की हवा करने लगे। इस प्रकार गाय की सेवा में राजा ने इक्कीस दिन बिताया। बाईसवे दिन राजा की भक्ति की दृढता की परीक्षा करने के लिये गाय हिमालय की एक गुफा में घुस गई। अपनी माया से एक (नकली) शेर की रचना उसने किया और शेर भी उसके ऊपर आक्रमण कर उसे जबर्दस्ती घसीट ले गया। राजा ने इस घटना को न देखा क्योंकि उसका ध्यान पर्वत की शोभा देखने में लगा था। परन्तु जब गाय ने करुणापूर्ण शब्दो में चिल्लाना शुरू किया तो राजा का ध्यान उस तरफ गया। गाय के ऊपर सिंह को बैठा देखकर राजा को बडा क्रोध आया। क्रोध कर राजा ने अपने तरकस से बाण निकालने के वास्ते अपना हाथ उसमें डाला, परन्तु खेद की बात है कि राजा की उँगलियाँ बाण मे फँस गई (उँगलियो में बाण बंस गया) और बाण बाहर न निकल सका। राजा के प्रयत्न को असफल देखकर सिंह राजा से बोला : राजन्, अब अधिक प्रयास मत कीजिये। आप मुझे मारने के वास्ते जो कुछ प्रयत्न करेंगे वे सब असफल होगे। मेरा नाम कुम्भोदर है और मैं शिवजी

का सेवक हूँ। शिव की आज्ञा से मैं यहाँ हमेशा रहता हूँ और इस देवदारु वृक्ष की रक्षा किया करता हूँ। उन्होंने मुझे उन जानवरों को भक्षण करने की आज्ञा दी है जो आसानी से मेरे पास आजायँ। अतएव मैं आज इस गाय का भक्षण कर अपनी क्षुधा शान्त करूँगा। आप घर जाइये और अपने गुरु की क्षति (जो इस गाय के न रहने से होगी) उसकी पूर्ति अन्य लाखो गाय देकर कीजिये। इस प्रकार उनका क्रोध शान्त होगा। राजा ने ये सब बातें सुनी, परन्तु वह अपने विचार से विचलित न हुआ। राजा ने कहा· मैं क्षत्रिय हूँ और यह मेरा परम कर्तव्य है कि अपना प्राण दे कर भी प्रजा की तथा उनके हितो की रक्षा करूँ। यदि मैं सके विपरीत करता हूँ तो मेरी बदनामी होगी। निन्दनीय जीवन से प्राण-त्याग अधिक अच्छा है। राजा ने सकल्प कर लिया था कि जब तक वह गाय को सिंह से न छुड़ा लेगा वह अपने गुरु को मुँह न दिखायेगा। जहाँ तक शेर की प्राणरक्षा का प्रश्न था उसने उसे अपना शरीर देने को सोच लिया था। बहुत देर के समझाने-बुझाने के बाद सिंह ने वैसा करना स्वीकार कर लिया जैसा राजा ने कहा। तब राजा ने अपना शिर नीचे कर लिया और शान्तिपूर्वक बैठ गया और इस बात की प्रतीक्षा करने लगा कि शेर उसके ऊपर झपटेगा और उसे खा जायगा। परन्तु यह देखकर राजा को बड़ा आश्चर्य हुआ कि सिंह गायब हो गया है और आकाश से उसके (राजा के) ऊपर फूलो की वर्षा हो रही है। जब यह सब समाप्त हो गया तो नन्दिनी ने उस माया का रहस्य बतलाया जो उसके द्वारा की गई थी। वह राजा से अत्यन्त प्रसन्न हुई और उससे वरदान माँगने को कहा। राजा ने वरदान में उससे एक पुत्र माँगा। तदनन्तर गाय ने राजा से कहा कि एक दोने में मेरा दूध दुहकर पिओ। किन्तु राजा ने कहा कि जब तक बछड़ा दूध न पी लेगा और मुनि वशिष्ट उसके दूध से हवन न कर लेंगे मैं दूध न पिऊँगा। आश्रम में पहुँच कर राजा ने वशिष्ठ तथा सुदक्षिणा (रानी) से गाय के प्रसन्न ोने की बात और उसके ईप्सित वरदान देने की बात

बताई । तब वशिष्ठ ने राजा को आज्ञा दी कि बछडे के पीने से तथा होम करने से जो दूध बचा है उसे पिओ । राजा ने वैसा ही किया । दूसरे दिन सवेरे व्रत की पारणा समाप्त हो जाने पर वशिष्ठ ने आशीर्वाद देकर राजा और रानी को राजधानी मे जाने की आज्ञा दी । राजा ने भी यज्ञाग्नि की प्रदक्षिणा की और अपने नगर की ओर प्रस्थान किया । राजा के राजधानी में पहुँचने पर प्रजा ने खूब आनन्द मनाया और अभूतपूर्व उत्साह से उनका स्वागत किया । राजा भी मन्त्रियो से राजकाज लेकर पूर्ववत राज्य करने लगा ।

INTRODUCTION

I The Sanskrit Kavya

Poetry in Sanskrit may be either in verse only (पद्य) or in prose only (गद्य) or in a mixture of both (मिश्र—गद्यपद्यमय) Raghuvamsha is in verse only and comes under that category of verse which is known as mahakavya It is thus defined by विश्वनाथ, the author of साहित्यदर्पण —

सर्गबन्धो महाकाव्य तत्रैको नायक सुर ।
सद्वश क्षत्रियो वापि धीरादात्तगुणान्वित ।
एकवशभवा भूपा कुलजा बहवोऽपि वा ॥
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धय ॥
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गा स्युस्तेष्वेक च फल भवेत् ॥
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।
क्वचिन्निन्दा खलादीना सता च गुणकीर्तनम् ॥
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गाः अष्टाधिका इह ॥
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचन भवेत् ॥
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा. ।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ॥
वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।

Thus a Mahakavya should be divided into chapters, called सर्गs or cantos The hero should be either a divine personage, or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a धीरोदात्तनायक (महासत्त्वोऽतिगभीर· क्षमावानविकत्थन । स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रत —दशरूपक, *i.e.*, A धीरोदात्त नायक is one who is high-souled, very grave, forbearing, not boastful, firm, with his pride concealed, and faithful to his word). This is when the work deals with the life of a single hero (as in शिशुपालवध or नैषधीयचरित) If it describes the lives of several, they should all be Kshatriya princes sprung from the same race, and of pure origin. The principal sentiment (रस) may be either शृङ्गार, वीर or शान्त others being introduced to support the predominant one

The plot may be based on history, or on the glorious deeds of the good and the virtuous The object of the composition should be the attainment of the four aims of human pursuit *viz*, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष । It should begin with such verses as contain benediction or express salutation to a deity or indicate the subject-matter of the composition. These may be followed by

censures of the wicked and enlogy of the good. A Mahakavya should be divided into सर्गs not less than eight which should be neither too long nor too short. The verses of each canto should be composed in the same metre, changing only at the end Sometimes a canto may be written in different metres

At the end of each canto there should be an indication of the subject matter of the following one It should be embellished with descriptions of twilight, the rise of the sun and the moon, the night, the evening, darkness, day, morning, noon, hunting, mountains, seasons, forsets, oceans, the union and separation of lovers, sages, heaven, cities, sacrifices, battles, invasions, marriage-ceremonies, counsels, the birth of a son, etc, etc It should be named after the plot or the hero, or some one else, each individual सर्ग should be named in accordance with the subject-matter contained in it (e g, the second canto of the रघुवंश is called नन्दिनीवरप्रदान)

The Raghuvamsha may not contain every one of the items stated above, but it possesses most of those topics and incidents Thus, it has for its subject a number of noble kings born of the same family. It is named after रघु, the most eminent among its many heroes The close of each canto indicates the subject matter of the following one The metre at the end of each canto is different from the one in which the whole

canto is written The ninth canto is written in a number of different metres. A detailed description of morning is found in canto 5, of hunting in canto 9, of seasons in 16 and 19, of union of lovers in 19, of battle in 7, of marriage ceremony in 7, and of the birth of a son in 3.

2. The Author

The Raghuvamsha is probably the most popular work of Kalidasa after Shakuntala. Like most of the authors of the creative period of Indian Literature, Kalidasa makes little reference of his self in his works Later writers, while they shower unreserved and well-deserved praise on our poet, leave us in the same darkness about his life. We have a number of anecdotes about him which though interesting in themselves are not of any scientific value "Anecdotes are told," as Dr Keith observes "asserting that he was originally extremely stupid, and won skill in poetry by the favour of Kali, an obvious deduction from his name, slave of Kali" Tradition makes him a court poet of king Vikramaditya and declares that he was very clever in composing telling verses at the spur of the moment Who this Vikramaditya was and when it was that he flourished are points which are unending subjects of debate amongst scholars of Indology Another tradition, impossible to be believed is preserved by Ballalasen's Bhojaprabandha. It makes alidasa a court-poet of Bhoja, king of Dhara and also

a contemporary of almost all the bright stars in the firmament of Sanskrit poetry.

The fond indulgence with which the poet describes the Mahakala, the Shipra and other beauties of Ujjaini go to show, it is urged by many, that he was a resident of that city Some would say that he belonged to Kashmir, while a few Bengalis claim him to be a Bengali

His poetry shows that he was of a gay and jovial temperament, of optimistic nature and was wellplaced-in life. He seems to have been a devotee of Shiva in particular. This fact is confirmed by the beginning of most of his works·—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगत. पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।

—रघुवंश प्रारम्भ

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले य स्वय कृत्तिवासा.
कान्तासमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसा यः पुरस्ताद्यतीनाम् ।।
अष्टाभिर्यस्य कृत्स्न जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमान
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसी वृत्तिमीश ।।

—मालविकाग्निमित्र ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुष व्याप्य स्थित रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविपय शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणु स्थिरभक्तियोगसुलभो नि श्रेयसायास्तु व ।

—विक्रमोर्वशीय ।

या स्रष्टु. सृष्टिराद्या वहति विधिहुत या हविर्या च होत्री
ये द्वे काल विधत्त: श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहु सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन: प्राणवन्त·
प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश ।

—शकुन्तला प्रारम्भ ।

As to the other points about him we should be content with knowing something about his glory (यश काय) which is immortal, as has been observed .—

"जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धा: कवीश्वरा: ।
नास्ति येषा यश:काये जरामरणज भयम् ।"

3 His Works

The following is a list of the works generally attributed to him (1) अभिज्ञानशाकुन्तलम् (2) विक्रमोर्वशीयम् (3) मालविकाग्निमित्रम् (4) रघुवशम् (5) कुमारसम्भवम् (6) मेघदूतम् (7) ऋतुसहार (8) शृङ्गार-तिलकम् (9) श्रुतबोध: (10) नलोदय (11) राक्षसकाव्यम् । There are many other books ascribed to Kalidasa, but without any authenticity. The first six works are admitted as of Kalidasa at all hands The style of ऋतुसहार has touches of Kalidasa's style and genius and may be one of his earlier works As to the last four, there is no reliable authority to convince us of their being the works of our great poet

4 His Poetry and Its Appreciation

Kale writes, 'Kalidasa is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit poetry. His genius has been reco-

gnised in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. Most Indian successors of Kalidasa have expressed in suitable words their admiration of the poet who stood far ahead of them in the perfection of his art Thus बाणभट्ट, the famous author of the Kadambari, speaks of him in the follwing words —

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मजरीष्विव जायते ।।

The following verse clearly shows how high did our poet stand in the minds of the Indian people —

पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्य-कवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ।।

Pt. Govardhanacharya says.—

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतिलीला-कालिदासोक्ती ।।

Two things only—amorous sport and Kalidasa's poetry—afford pleasure to the heart even at the moment of instruction, because they abound with the sweet, tender and touching words of a sportful girl.

The two verses —

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्य माघे सन्ति त्रयो गुणा. ।।१।।
काव्येषु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽकस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ।।२।।

are known even to those who have mere acquaintance with Sanskrit language

Goethe's remarks:—Our poet has been eulogised not only by the poets of India, but by those of foreign countries as well. Goethe, the greatest poet of Germany and one of greatest of the world, was so much captivated by the charms of Kalidas's poetry that he speaks of Shakuntala as following:—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline.

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed ?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine ?

I name thee, O Shakuntala, and all at once is said"

Humbold's *remarks*·—Humbold, the philosopher and traveller says —"Kalidasa is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poet of all nations"

Monier-Williams remarks:—Monier-Williams speaks of *Shakuntala*—"No composition of Kalidasa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human

heart, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions—in short it entitles him to rank as Shakespeare of India ”

His skill in painting the शृङ्गार and करुणारस was masterly None else but he could draw in the minds of his readers a vivid and graphic picture of what he wished to say. He could give his theme of imagery a finishing touch in proportion to its exquisiteness He was as careful about the meaning of a word as he was about its sound. Brevity, gravity and magnanimity coupied with the beauty of language and skilful ment accelerate the gracefulness of his poetry. The reader enjoys heavenly bliss in his works The more sympathetic he is and the more he can study the various emotions of human heart, the greater pleasure does he derive from his poems

5 His Style

Dr Keith says, “In Kalidasa we have unquestionably the finest master of Indian poetic style, superior to Ashwaghosha by the perfection and polish of his work, and all but completely free from the extravagance which disfigure the later great writers of Kavya. Dandin ascribes to his favourite style, the Vaidarbhi, qualities which we may fairly sum up as firmness and evenness of sound, avoiding harsh transitions and preferring

gentle harmonies; the use of words in their ordinary sense and clearness of meaning; the power to convey sentiment, beauty, elevation, and the employment of metaphorical expressions········Kalidasa is not sparing in his use of these means of adding grace to his work. But he has the fundamental merit that he prefers suggestion to elaboration ·· throughout, it is normal to have each verse comlete in itself, a single verb serving to support a number of adjectives and appositions, though relative clauses with verb expressed or implied are not rare The copounds are normally restricted in length. The words are very free, partly no doubt by reason of metrical necessity.

The pleasure felt by the father on seatsng his dust-soiled little son in his lap is beautifull yexpressed in most suitable words .—

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदगरजसा मलिनीभवन्ति ।।

A remakable quality in him is that of showing wonderful perfection in a small verse of four lines :—

त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागै शिलायाम्,
आत्मान ते चरणपतित यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे,
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सगम नौ कृतान्तः ।।

There is a brilliant picture of Uma's confusion and joy when Shiva reveals himself —

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दास.,
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमज क्लममुत्ससर्ज,
क्लेश· फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ॥

Rati's address to the dead Kama manifesting passionate longing is full of simplicity —

कृतवानसि विप्रिय न मे प्रतिकूल न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शन विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥

Here is and accurate statement of the true position of one grieved at the loss of an affecionate associate ·—

स्वजनस्य हि दु खमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।

A single line like this and the following speak volumes .—

अनपायिनि सश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥
and
प्रमदा पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्न हि विचतनैरपि ।

The timid shyness of the new bride is delicately drawn ·—

व्याहृता तिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म नयन पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिन ॥

Rama's wavering between abandoning his chaste wife and disregarding the public opinion is very true and ideal of a conscientious man beset with a similar critical situation .—

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे भार्यामदोषामुत सत्यजानि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ।।

The workings and counter-workings of Rama's heart are perfectly true to life :—

अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकप्रवादो बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनः कलंकेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ।।
निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्या परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद् यशोधनानां हि यशो गरीयः ।।

Sita's message to Rama is characteristic of an innocent person of self-respect wronged without substantial reason :—

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ।।

Her studious avoidance of the use of such words as प्रिय or पति or दयित and her deliberate choice of the word राजा suggests a world of ideas to the mind

Her desire for adherence to Rama's company even in after life in spite of the wrong done to her draws natural reverence and sincere devotion for that highminded lady :—

साऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ।।

A pretty picture of girlish haste is nicely depicted in :—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धं न सम्भावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि केशपाशः ।।

6 His date.

The Indian tradition places Kalidasa in the first Century B C taking him to be one of the nine gems* (नवरत्न) of king Vikramaditya who started the Samvat era. But scholars are not prepared to accept this as correct mainly for two reasons. Firstly, no king with the title of Vikramaditya has yet been known to exist in the 1rt century B. C, not even a powerful king seems to have existed in that century, who might be considered to have assumed the title of Vikramaditya on account of his great power Kanishka was no doubt a powerful ruler, but his date is believed to be first century A. D. and not the first century B. C. If, however, he is supposed to have lived in the first century B C., even then it would be difficult to associate Kalidasa with his name for Kanishka was a Buddhist, and could not be expected to have patronised and encouraged a strict and orthodox Brahman like Kalidasa Moreover, Kanishka ruled in Purushapura and was not an Indo-Aryan. It is pretty certain that if Kalidasa were his protege, he would have depicted the scenery and grandeur of the

---

*धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशकु-
वेतालभट्टघटखर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभाया
रत्नानि व वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

places round about him rather than the plains of Northern and Central India.

The other difficulty felt by the scholars in placing Kalidasa in the first century B C was, as it was urged, the absence of any cognate classical Sanskrit literature in the period. Prof Max Muller asserted that, "in consequence of the incursions of the Shakas and other foreigners the Indians ceased from literary activity during the first two centuries A. D" His obvious conclusion from this is that Kalidasa could not exist in that period or a century before to write his immortal works

6th century A. D theory—Taking advantage of these two difficulties, the learned professor has been induced to place Kalidasa in the 6th century A D He says that the Renaissance of Sanskrit learning took place in the reign of a king Vikramaditya of Ujjain in the middle of the 6th century A. D. This Vikramaditya has been proved by Fergusson by means of an ingenious hypothesis to have lived in the 6th century A. D. And our great poet's name being connected with him he must have lived in the 6th century A D

Refutation of the 6th century theory.—But both Fergusson's hypothesis as well as Max Muller's Renaissance theory, have been invalidated. As regards the revival of Sanskrit learning it need not be later

than fourth century A. D in the reign of the Gupta kings.

The second difficulty solved —A very reliable proof of this is the Mandasor Inscription written by वत्सभट्टि in 473-4 A. D. This is written in a perfectly Kavya style. As Dr Keith observes, "in obedience to the laws of poetics, वत्सभट्टि inserts in his forty-four stanzas descriptions both of Lata and of the town Dashapur, of the seasons, winter and spring and shows by the use of twelve metres his skill in versification ....His style is the eastern or Gauda as is clearly proved by his love of long compounds in verse .. . .His alliterations, similes, and metaphors all are of types abundant in the Kavya..." This proves sufficiently that a developed Kavya style was widely prevalent in his time

The first difficulty also solved —This solved there remains question of identifying the Vikrmaditya of Kalidasa. That is not difficult either This Vikramaditya is none other than Samudraguptas son Chandragupta II who assumed the title of Vikramaditya

If it was for these two difficulties that the supporters of the Renaissance theory had placed Kalidasa in the 6th century A. D the poet may, now that both the questions have been answered, be well placed in the reign of Chandragupta II

To repeat the words of Dr. Keith, "this conclusion is strongly supported by evidence culled from वत्सभट्टि. Two of his verses run :—

चलत्पताकान्यबलासनाथा-
न्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तडिल्लताचित्रसिताभ्रकूट-
तुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥
कैलासतुङ्गशिखरप्रतिमानि चान्या-
न्याभान्ति दीर्घवलभीनि सवेदिकानि ।
गान्धर्वशब्दमुखराणि निविष्टचित्र-
कर्माणि लोलकदलीवनशोभितानि ॥

These stanzas can hardly be deemed other than an attempt to improve on verse 65 of the मेघदूत :—

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयम्मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वं तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥

It cannot, indeed, be urged that Kalidasa knew that clumsy verses of वत्सभट्टि and turned them into an elegant verse On the other hand, it is more natural that वत्सभट्टि tried to improve upon a verse of a great poet. Dr. Keith concludes, "Kalidasa then lived before A. D. 472, and probably at a considerable distance, so that to place him about A. D. 400 seems completely justified "

Mallinatha

There exist more than twenty commentaries on this poem. The most famous is the सजीवनी of Mallinatha who explains every word of text, and who has the great merit of endeavouring to find out and preserve the readings of the poet himself. He knew a number of earlier commentaries, among which he names with appoval those of दक्षिणावर्त and नाथ। Among others are the सुबोधनी of दिनकर मिश्र in 1358 and शिशुहितैषिणी of चरित्रवर्धन। In addition to the Raghuvamsha, Mallinatha wrote commentaries on मेघदूत, कुमारसम्भव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध, नैषधीयचरित, भट्टिकाव्य, तन्त्रवार्तिक, तार्किकरक्षा, नलोदय, प्रशस्तपादभाष्य and लघुशब्देन्दुशेखर. He is said to have lived in the latter half of the 14th century.

The characteristic of his commentaries —He was a commentator of great literary merit, and was well-versed in Grammar, Nyaya and Vaisheshika. From the Pauranic references made by him in his commentaries., he seems to have had a thorough knowledge in that direction too. He is never unnecessarily long and pedantic, but follows the rule he has himself laid down, *viz*, नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते।

भूमिका

संस्कृत काव्य

संस्कृत काव्य गद्य में व पद्य में या गद्य-पद्य-मय होता है । रघुवंश पद्यमय काव्य है और यह महाकाव्य कहलाता है । साहित्य-दर्पणकार श्री विश्वनाथ ने महाकाव्य की परिभाषा इस प्रकार की है

सर्गबन्धो महाकाव्यो तत्रैको नायक सुर
सद्वंश क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित: ।
एकवंशभवा: भूपा. कुलजा: बहवोऽपिवा
श्रृंगारवीरशान्तायेकोऽङ्गाणि इष्यते ।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटक सधय: ।।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गा. स्युस्तेष्वेक च फलभवेत् ।।
आदौ नमस्क्रिया शीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।
क्वचिन्निन्दा खलादीना सता च गुणकीर्तनम् ।।
एकवृत्तमयै: पद्यैरवसानेऽन्य वृत्तकै ।
नातिस्वल्पा नाति दीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।।
नानावृत्तमय. क्वापि सर्ग कश्चन् दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया: सूचन भवेत् ।।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्त वासरा: ।
प्रातर्मध्याह्न मृगया शैलर्तु वनसागरा: ।।
सम्भोग विप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा: ।
रणप्रयाणोपयम मन्त्रपुत्रोदयादय
वर्णनीया यथायोगे साङ्गोपाङ्गा अयी इह ।

कवेर्वत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा
नामास्य सर्गोपादेय कथया सर्गनाम तु ।

महाकाव्य मर्गमय ोना चाहिय । अर्थात् उसके भागो को सर्ग कहा जाता है । नायक कोई दवी व्यक्ति हो, अथवा अच्छे वश का क्षत्रिय हो जिसमें धीरोदात्त गुण हो । (दशरूपक में धीरोदात्त की परिभाषा इस प्रकार दी है महासत्वोऽतिगभीर क्षमावानविकत्थन ।। स्थिरो निगूढाहकारो धीरोदात्तो- दृढव्रत —धीरोदात्त नायक वह है जो महात्मा हो, गभीर हो, सहनशील हो, दृढ हो, अपनी प्रशसा न करे, और अपने अभिमान का छिपाने वाला हो तथा सत्यप्रतिज्ञ हो । यदि कई राजाओ का उसमें वर्णन है तो वे एक हो कुल के क्षत्रिय हो और अच्छे वश के हो । मुख्य रस एक ही शृगार, वीर या शान्त हो । यदि और रस हो तो वे उस एक प्रधान रस के सहायक हो ।

कथावस्तु ऐतिहासिक हो अथवा गुणी और सज्जन के वीर कार्यों से सवचित हो । काव्य करने का उद्देश्य धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष आदिक चारो पदार्थों की प्राप्ति होना हो । इसका प्रारभ आशीर्वादयुक्त श्लोक से अथवा ऐमे श्लोक से जिसमें किसी देवता की स्तुति हो, अथवा जिससे वर्ण्य विषय का ज्ञान हो, होना चाहिये । तदनन्तर दुष्टो की निन्दा तथा भद्र पुरुषो की प्रशसा होनी चाहिये । महाकाव्य में कम से कम आ सर्ग होने चाहिये जो न बहुत बडे हो और न बहुत छोटे हो । सर्ग के प्रत्येक श्लोक एक ही छन्द में हो और केवल अन्त में छन्दो को बदलना चाहिये । कभी-कभी कोई सर्ग भिन्न-भिन्न छन्दो में भी लिखा जाता है ।

प्रत्येक मर्ग के अन्त में आगे के सर्ग की कथावस्तु का सकेत होना चाहिये । इममें गोधूलि मूर्योदय तथा चन्द्रोदय का वर्णन, रात, शाम, अधकार, प्रात. काल, दिन, दोपहर, आखेट, पर्वत, ऋतु, जगल, महासागर, प्रेमियो के सयोग तथा वियोग, ऋषियो, स्वर्ग, नगर, यज्ञ, युद्ध, आक्रमण,

विवाहोत्सव आदि, किसी बालक के जन्म का वर्णन इत्यादि होना चाहिये। नायक अथवा वर्ण्य वस्तु या अन्य के नाम पर काव्य का नाम रखना चाहिये। प्रत्येक सर्ग का नाम उसमें वर्णन की हुई वस्तु के अनुसार होना चाहिये। जैसे रघुवंश के द्वितीय सर्ग का नन्दिनी वर-प्रदान सर्ग है।

सम्भवत रघुवंश में उपरोक्त सभी बातें न हो, परन्तु अधिकाश बाते उसमें पाई जाती हैं। यथा—इसमे एक वंश के उत्पन्न अनेक राजाओ का वर्णन है। इसका नाम रघु से पडा है जो सब नायको में प्रमुख है। हर एक सर्ग के अन्त म आगे के सर्ग की कथावस्तु का सकेत है। अन्त के श्लोक का छन्द बाकी छन्दो से भिन्न है। नवाँ सर्ग कई छन्दो मे लिखा गया है। पाँचवे सर्ग में प्रभात-वर्णन है, नवें में आखेट का, सोलहवें तथा उन्नीसवें सर्ग म ऋतु-वर्णन है, तृतीय में पुत्र-जन्म-वर्णन तथा सातवें में विवाहोत्सव-वर्णन, उन्नीसवें में प्रेमी व प्रेमिका के सयोग का वर्णन है।

रचयिता

शकुतला के बाद सभवत: कालिदास के ग्रथो मे प्रसिद्ध ग्रथ रघुवंश है। भारतवर्ष के अन्य लेखको की भांति कालिदास ने भी अपने ग्रथो में अपना उल्लेख नहीं किया है। उनके बाद के लेखको ने कवि कालिदास की तथा उनकी रचनाओ की अत्यधिक प्रशसा की है परन्तु जहाँ तक कवि के जीवनी का श्न है, उन्होने भी हमें अन्धकार मे छोड दिया है। उनके विषय में अनेक कहानियाँ हे जो यद्यपि बडी ही रोचक हे तथापि उनका कोई विशेष महत्व नही है। डाक्टर कीथ का कथन है कि उनके विषय में यह किवदन्ती प्रसिद्ध है कि पहले कालिदास बडे मूर्ख थे और काली की कृपा से उनको काव्यप्रतिभा प्राप्त हुई। इस किवदन्ती का आधार है उनका नाम 'कालिदास' (काली का दास)। जनश्रुति प्रसिद्ध है कि वह राजा विक्रमादित्य के दरबार के राजकवि थे और तत्काल कविता करने की अथवा श्लोक बनाने की शक्ति उनमें थी। यह विक्रमादित्य कौन था और कब हुआ, ये बातें

विद्वानो के विवाद की वस्तुयें है और ये विवाद कभी समाप्त नही हो सकते। दूसरी कहावत जिस पर विश्वास करना असम्भव है बल्लाल सेन के भोज-प्रबन्ध के आधार पर कही जाती है। इसके अनुसार वह धारानगरी के राजा भोज के राजकवि थे और लगभग उस समय सस्कृत की कविता-क्षेत्र में जितने उत्तम कवि थे उनके समकालीन थे।

जिस प्रेम से कवि ने महाकाल, क्षिप्रा तथा उज्जैन की अन्य सुन्दरताओ का वर्णन किया है उससे यह विदित होता है कि वह उस नगर में रहते थे; यह विचार कुछ लोगो का है। कुछ लोग उन्हे काश्मीर-निवासी और कुछ उन्हें बगाली बतलाते है।

उनकी कविता से प्रकट होता है कि वह प्रसन्नचित्त और आनन्दमय स्वभाव के थे। वह आशावादी तथा सम्पन्न व्यक्ति थे। वह शिव के विशेष भक्त प्रतीत होते हे। यह बात उनके कई ग्रथो के प्रारम्भिक श्लोको से विदित होती है, यथा

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थ प्रतिपत्तये
जगत. पितरोवन्दे पार्वतोपरमेश्वरौ—रघुवश (प्रारम्भ)
एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणत बहुफले य स्वय कृत्तिवासा
कान्तासमिश्रदेहोऽप्यविशयमनसा यः पुरस्ताद्यतीनाम्।
अष्टाभिर्यस्य कृत्स्न जगदपि तनूभिर्विभ्रतो नाभिमान
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसी वृत्तिमीश ॥
—मालविकाग्निमित्र।

वेदान्तेपु यमाहुरेकपुरुष व्याप्यस्थित रोदसी
यस्मिन्नोश्वर इत्यनन्यविपय शब्दो यथार्थाक्षर।
अन्तर्यश्च मुमुक्षिभिर्नियमितप्राणादिभिमृग्यते
स स्थाणु स्थिरभक्तियोग सुलभो नि.श्रेयसायास्तु व।
—विक्रमोर्वशीय।

या स्रष्टु: सृष्टिराद्या वहति विधिहुत या हविर्या च होत्री,
ये द्वे काल विधत्त· श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहु· सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन. प्राणवन्त.
प्रत्यक्षाभि प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश ।

—शकुन्तला प्रारम्भ

उनके विषय में जहाँ तक अन्य बातो का सम्बन्ध है हमें केवल उनके यश काय (यश रूपी शरीर) जो अमर है के बारे में थोडा जानकर सतोष कर लेना चाहिये । जैसा कहा गया है .—

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धा कवीश्वरा
नास्ति येषा यश: काये जरामरणम् भयम् ।

अर्थात सुकृती और रसो के ज्ञाता कवि लोग जीवित है जिनके यशरूपी शरीर में जरामरण का भय नही है ।

उनकी रचनायें

प्राय कहा जाता है कि जो ग्रथ उन्होने बनाये वे निम्नलिखित हैं : १—अभिज्ञान शाकुन्तलम्, २—विक्रमोर्वशीयम्, ३—मालविकाग्निमित्रम्, ४—रघुवशम्, ५—कुमारसम्भवम्, ६—मेघदूतम्, ७—ऋतुसहार, ८—शृङ्गार तिलकम्, ९—श्रुतबोध:, १०—नलोदय., ११—राक्षसकाव्यम् । अन्य ग्रथ भी उनके बनाये हुये बताये जाते हैं, परन्तु इसका कोई प्रमाण नही है । यह सब विद्वानो का मत है प्रथम छ. ग्रथ उनके बनाये हैं । ऋतुसराह उनका पहले का लिखा प्रतीत होता है । इसमें कालिदास की शैली और प्रतिभा का आभास मिलता है । अत के चार ग्रथो के बारे में कोई प्रामाणिकता नही है कि वे कालिदास के बनाये हैं ।

कविता

काले लिखते हैं कि निस्सन्देह सस्कृत के कवियो में कालिदास सर्वोत्तम है । उनकी बुद्धि की प्रखरता बहुत पहले से ही मानी गई है । वह भारतीय

कवियो के सम्राट् माने गये है और माने जायेंगे। कालिदास के पीछे के अन्य कवियो ने भी सुन्दर शब्दो मे उनकी प्रशसा की है। कादम्बरी रचयिता बाणभट्ट ने उनके विषय में लिखा है—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु
प्रीतिर्मधुरसाद्रासु मञ्जरीस्विव जायते।

निम्नलिखित श्लोक से स्पष्ट विदित होता है कि भारतीयो के हृदय मे उनके प्रति कैसा स्थान था।

पुरा कवीना गणणा प्रसगे कनिष्ठिकराधिष्ठित कालिदासा अद्यापितत्तुल्य कवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव।

पण्डित गोवर्धनाचार्य का कहना है—

साकूट मधुर कोमल विलासिनी कण्ठकूजितप्राये शिक्षासमयेऽपिमदे-रतिलीला कालिदासोक्ती॥

अर्थात् केवल दो वस्तुयें—रतिलीला तथा कालिदास की उक्तियाँ—शिक्षा समय में भी मन को आनन्दित करती है क्योकि उनमें हँसमुख बालिका (विलासिनी) के कोमल, मधुर तथा चित्ताकर्षक शब्दो का बाहुल्य है।

निम्नलिखित दो श्लोक उन लोगो को भी मालूम है जिनको सस्कृत भाषा का थोडा भी ज्ञान है—

उपमा कालिदासस्य भारवरर्थगौरवम्।
दण्डिन पदलालित्यम् माघे सन्ति त्रयो गुणा॥
काव्येषु नाटकम् रम्यम् तत्र रम्या शकुन्तला।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

गेटे का कहना है कि हमारे कवि (कालिदास) की प्रशसा केवल भारत के ही कवियो ने नही की है, बल्कि विदेशी कवियो ने भी किया है। जर्मनी का सबसे महान कवि तथा ससार के महान कवियो में से एक गेटे कालिदास की कविता से इतना मुग्ध हुआ कि उसने शकुन्तला के बारे में कहा है—

"wouldst thou the young years blossoms and the fruits of its declıne

And all by which the soul is charmed, europlaıned feastes fed ?

wouldst thou the earth and heaven ıtself in one sole name cambine ?

I Name thee, o Shakuntala, and all at once ıs said

हम्बोल्ट ने भी, जो बडा भारी दार्शनिक है कहा है, कि "प्रेमियो के हृदय में प्रकृति जो प्रभाव डालती है उसका वर्णन करने में कालिदास सिद्धहस्त है। भावो के वणन करने की कोमलता तथा सुन्दर कल्पनाओ के बाहुल्य के कारण उनका स्थान हर राष्ट्र के कवियो में बहुत ऊँचा है।"

मोनियर विलियम ने शकुन्तला के विषय में कहा है "कालिदास की कोई रचना उनकी काव्य-प्रतिभा को, उनकी कल्पना-शक्ति को, उनके मानवीय प्रवृत्ति के ज्ञान को, मनुष्य के विभिन्न परस्पर विरोधी भावो को जानने की शक्ति को उतना नही प्रकट करती जितनी शकुन्तला। इस ग्रथ के कारण वह 'भारत के शेक्सपियर' कहे जाने के योग्य है।"

शृगार और करुण रस का वर्णन करने में वे बडे ही कुशल है। उनके अतिरिक्त दूसरा कोई भी उस वस्तु का विस्तृत चित्र नही खीच सका जो कुछ वे कहना चाहते थे। शब्दो के अर्थ और ध्वनि दोनो का वे विचार रखते थे। उनकी गभीरता,उदारता और सक्षेप में वर्णन करने की शक्ति और भाषा की सुन्दरता इत्यादि गुणो ने उनकी कविता को अत्यधिक सुन्दर बना दिया है। उनके ग्रथो को पढ़ने में पाठको को स्वर्गीय आनन्द आता है। मनुष्य की विभिन्न भावनाओ का जितना ही अधिक और सहानुभूति-पूर्वक अध्ययन पाठक करेगा उतना ही अधिक आनन्द उसको उनकी कविता से मिलेगा।

शैली

डाक्टर कीथ का कहना है "कालिदास की काव्य-शैली सभी भारतीय कवियो की शैली से उत्तम है । उनकी शैली अश्वघोष से भी सुन्दर है । उनका ग्रथ उन अनियमतताओ से रहित है जो कि पीछे के कवियो में पाई जाती है । दण्डी का कहना है कि कालिदास ने शब्दो का उनके प्रचलित अर्थ ही में प्रयोग किया है । शब्दो का अर्थ स्पष्ट है । उनमें भावो को व्यक्त करने की शक्ति है । रूपको का प्रयोग भी बडी चतुरता से किया गया है । इन्ही साधनो के प्रयोग द्वारा कालिदास ने अपनी रचनाओ को सुन्दर बना दिया है । कठोर ध्वनि वाले शब्दो की अपेक्षा उन्होने सुन्दर ध्वनि वाले शब्दो का प्रयोग किया है । उनका प्रत्येक श्लोक स्वत: पूर्ण है । उन्होने लम्बे-लम्बे समासो का प्रयोग नही किया है । किसी वस्तु का वृहत् वर्णन करने की अपेक्षा उन्होने केवल सकेत करना ज्यादा अच्छा समझा है ताकि पाठक स्वय अपनी कल्पना-शक्ति से उसको समझने का प्रयत्न करें । उनमें माधुर्य है और उनकी कविता प्रसादगुणयुक्त है ।

अपने धूलिधूसरित पुत्र को गोद में वैठाने का जो आनन्द पिता को होता है उसका वर्णन निम्नलिखित श्लोक में बडी सुन्दरता से किया गया है :

आलक्ष्यदन्त मुकुलान निमित्तहासै—
रव्यक्त वर्णरमणीय वच प्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्त नयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्ग रजसा मलिनी भवन्ति ।।

उनमें एक अद्भुत गुण यह है कि वे चार पक्तियो के छोटे से श्लोक में किसी वस्तु का पूर्ण रूपसे विचित्र वर्णन कर देते ह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागै शिलायाम्
आत्मान ते चरणपतित यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे,
क्रूरस्तस्मिन्नपि न महते सगम नौ कृतान्त ।।

जिस समय शिवजी अपना रूप प्रकट करते हैं उस समय उमा की व्याकुलता तथा प्रसन्नता का कितना अद्भुत वर्णन किया है ·

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मिदास,
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
आह्लाय सा नियमज क्लममुत्ससर्ज,
क्लेश फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ।।

रति का अपने मृतक पति काम को सम्बोधिन करके अपनी उत्कट अभिलाषा प्रकट करना बडे साधारण शब्दो में लिखा है —

कृतवानसि विप्रिय प्रतिकूल न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शन विलपन्त्यै रतये न दीयते ।।

अपने प्रेमी जन का नाश होने के कारण किसी दुखित व्यक्ति की सच्ची दशा का कितना यथार्थ वर्णन किया गया है ·

स्वजनस्य हि दु खमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।

इस प्रकार की एक पक्ति तथा निम्नलिखित पक्तियो में बहुत कुछ वर्णन आ जाता है ।

अनपायिनि सश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ।।
और
प्रमदा पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ।

निम्नलिखित श्लोक मे नववधू की लज्जा का बडा ललित वर्णन किया गया है

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बिताशुका ।
सेवते स्म नयन पराङमुखी सा तथापि रतयेपिनाकिन ।।

राम दुविधा में पडे हैं कि अपनी पतिव्रता स्त्री का त्याग करें अथवा जनमत की उपेक्षा करे । इसका बडा सुन्दर वर्णन है ऐसी अवस्था मे दूसरे ईमानदार व्यक्ति का क्या आदर्श हो इसका भी वर्णन बडा उत्तम है :

किमात्मनिर्वाह कथामुपेक्षै भार्यामदोषामुत सत्यजानि ।
इत्येक पक्षाश्रय विक्लवत्वादासीत्स दोलाचल चित्तवृत्ति ।।

राम के मन के विचारो के घात-प्रतिघात का यथार्थ वर्णन जीवन का सच्चा वर्णन है .

अवैमि चैनाघेति किन्तु लोकप्रवादो बलवान्मतेमि ।
छाया हि भूमे शशिन कलके नारीपिता शुद्धिमत: प्रजाभि ।।
निश्चित्य आनन्द निवृत्ति वाच्य त्यागेन पत्न्या परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात, किमुनेन्द्रियार्थाद् यशोअनाना हि यशोगरीय: ।।

राम के प्रति सीता का जो सदेश है वह उस निरपराध स्वाभिमानी व्यक्ति के हृदय का सच्चा उद्गार है जिसके साथ विना समुचित कारण के अन्याय किया गया हो

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौविशुद्धामपि यत्समक्षम ।
मा लोकवाद श्रवणादहासी श्रुतस्य कि तत्सदृश कुलस्य ।।

उसने (सीता) जान बूझकर प्रिय, दारित या पति शब्द का प्रयोग न करके जो राजा शब्द का प्रयोग किया है उससे प्रकट होता है कि मन में विचारो की एक दुनिया विद्यमान थी ।

यद्यपि उसके (सीता) साथ अन्याय किया गया था फिर भी राम के साथ रहने की जो उसने इच्छा प्रकट की उममे उस उदार विचार वाली सीता के प्रति स्वाभाविक भक्ति और श्रद्धा प्रकट होती है

साऽह तप सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितु पतित्ये
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोग

वालिका की सहज जल्दवाजोका नमूना निम्नलिखित श्लोक से प्रकट होता है:—

आलोकमार्ग. सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टन वान्तमाल्य:
वद्धेन सम्भावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश: ।

उनका समय

भारतीय जनश्रुति उन्हें प्रथम शताब्दी ईसा के पूव का बताती है और कहा जाता है कि वह राजा विक्रमादित्य के नवरत्नो में से एक थे जिन्होने कि सम्वत चलाया। परन्तु दो मुख्य कारणो मे विद्वान लोग इसे मानने को तैयार नही हैं। प्रथम तो यह है कि विक्रमादित्य नाम का कोई भी राजा प्रथम शताब्दी (ईसा पूर्व) मे नही था। न तो कोई अन्य वीर राजा ही उस शताब्दी मे हुआ है जिसने अपने पराक्रम के कारण विक्रमादित्य की उपाधि धारण किया हो। कनिष्क निस्सन्देह एक पराक्रमी राजा था, परन्तु कहा जाता है कि प्रथम शताब्दी ईसा के बाद हुआ था न कि प्रथम शताब्दी ई० पू०। यदि यह मान भी लिया जाय कि वह (कनिष्क) प्रथम शताब्दी ई० पू० में था तो भी उसके साथ कालिदास का होना कठिन है। क्योकि कनिष्क बौद्ध था और उसने कालिदास ऐसे कट्टर ब्राह्मण को कभी भी आश्रय और सहायता न दिया होगा। अलावा इसके कनिष्क पुरुषपुर में राज्य करता था और भारतीय आर्य नही था। यह निश्चय है कि यदि कालिदास उसके आश्रित रहे होते तो उन्होने उसके आस-पास के दृश्यो का व स्थानो की शोभा का वर्णन किया होता न कि उत्तर भारत तथा मध्य-भारत के मैदानो का।

कालिदास को प्रथम शताब्दी ई० पू० का मानने मे विद्वानो की जो दूसरी कठिनाई है वह यह है कि उस समय तत्सम्बन्धी कोई भी उच्चकोटि का सस्कृत साहित्य नही था। प्रोफेसर मैक्समुलर का कहना है कि शको और अन्य बाहरी आक्रमणो के कारण प्रथम दो शताब्दी (ईसा के बाद) तक भारतीयो ने किसी भी साहित्य का निर्माण बन्द कर दिया था। सम्भवत उनका तात्पर्य यह है कि कालिदास उस समय या एक शताब्दी पहले अपने अमर ग्रथो को लिखने के लिये उपस्थित नही थे।

छठी शताब्दी ईसा के बाद वाला सिद्धान्त—इन दोनो कठिनाइयो का लाभ उठाकर प्रोफेसर मैक्समुलर कालिदास को छठी शताब्दी ईसा के बाद

का बताते हैं । उनका कहना है कि सस्कृत विद्या का पुनरुत्थान छठी शताव्दी के मध्य में उज्जैन के राजा विक्रमादित्य के समय में हुआ । फरगुसन ने सिद्ध किया है कि यह विक्रमादित्य छठी शताब्दी (ई०) मे था और चूंकि कवि कालिदास का नाम उसके नाम के साथ सवद्धित है इससे प्रतीत होता है वह छठी शताव्दी मे अवश्य रहा होगा ।

परन्तु फरगुसन तथा मैक्समुलर दोनों का कथन गलत साबित कर दिया गया है । जहाँ तक सस्कृत विद्या के पुनरुत्थान का प्रश्न है यह कहा जा सकता है कि उसका गुप्त राजाओ के समय में चौथी शताब्दी के बाद का नही हो सकता ।

मैक्समुलर का जो यह कहना है कि शको और अन्य विदेशियो के आक्रमण के कारण प्रथम दो शताब्दी तक किसी उत्तम काव्य अथवा साहित्य की रचना नही हुई है और इस वास्ते उस समय कालिदास का होना असम्भव है, बिल्कुल गलत है। मन्दसोर में वत्सभट्टि (जो४७३-७४ई० में था) का कुछ शिलालेख मिला है । वह बिल्कुल पूर्णतया कविता की शैली में लिखा गया है । कविता के नियमो के अनुसार वत्सभट्टि ने अपने चौवालीस श्लोको में लता का, दशपुर नगर का, ऋतुओ का, जाडा और वसत का वर्णन किया है और १२ छन्दो में उन्होने अपनी कवित्व-शक्ति का प्रदर्शन किया है। उन्होने लम्बे-लम्बे समास का प्रयोग किया है जिससे प्रतीत होता है कि उन्होने पूर्वी अर्थात गौडी शैली का प्रयोग किया है । उनके अनुप्रास, उपमा, रूपक इस प्रकार के हैं जो कि काव्यो में प्रायः पाये जाते हैं । इससे सिद्ध होता है उसके समय में काव्य-शैली का पूर्ण विकास हो चुका था । इसका निश्चय हो जाने पर कि चौथी शताव्दी में काव्य-शैली का पूर्ण विकास हो चुका था, यह प्रश्न सरल हो जाता है कि कालिदास वाले विक्रमादित्य कौन थे । यह विक्रमादित्य समुद्रगुप्त का पुत्र चन्द्रगुप्त द्वितीय है जिसने विक्रमादित्य की उपाधि धारण कर ली थी ।

इन्ही दो कठिइनायो के कारण सस्कृत के पुनरुत्थान वालो के मत से कालिदास छठी शताब्दी के माने गये थे। परन्तु चूंकि दोनो कठिनाइयाँ हल हो चुकी हैं इसलिये यह कहा जा सकता है कि कालिदास चन्द्र ुप्त द्वितीय के समय मे थे। वत्सभट्टि के निम्नलिखित श्लाको से भो यह बात सिद्ध हो जाती है ·

चलत्पताका न्यवला सनाथा न्यत्यर्थशुक्लान्यधिकैन्नितानि ।
तडिल्लता चित्रासिताभ्रकूट तुल्पोपमानानि गृहाणिपत्र ॥
कैलाश तुङ्ग शिखरप्रति मानि चन्यान्याभान्ति दीर्घ वलभीनि सवेदिकानि ।
गान्धर्व शब्द मुखराणि निविष्ट चित्र कर्माणि लोल कदलो वनशोभितानि ॥

यह कहा जा सकता है कि ये श्लोक मेघदूत के निम्नलिखित श्लोक को सुधारने के प्रयत्न में लिखे गये हैं.

विद्युत्वन्त ललित वनिताः सेन्द्रचाप सचित्रा
सङ्गीताप प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीर घोषम्
अन्तस्तोयम्मणि मययुव स्तुङ्गमभ्र लिहाग्रा.
प्रासादास्त्व तुलयितुमलथ यत्र तैस्तैर्विशेषे

यह नही कहा जा सकता कि कालिदास वत्सभट्टि के भद्दे श्लोको को जानते थे और उनको सुन्दर श्लोक में परिणत कर दिया, बल्कि यह अधिक स्वाभाविक जंचता है कि वत्सभट्टि ने एक बडे कवि के श्लोक को सुधारने का प्रयत्न किया। अत में कवि इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि कालिदास ४७२ ई० के पहले हुए थे और सभवतः काफी पहले हुए होगे। अतः यह कहना कि ४००ई० के लगभग थे, गलत न होगा।

मल्लिनाथ

इस काव्य पर बीस से अधिक टीकाये है। सबसे प्रसिद्ध टीका मल्लिनाथ की सजीवनी टीका है जिसमे उन्होने प्रयेत्क शब्द का अर्थ दे दिया है और कवि के मूल शब्दो को ही रखने का प्रयत्न किया है। उन्हे और भी बहुत सी पुरानी टीकाओ का नाम मालूम था जिनमे नाथ और दक्षिणावर्त की

टीकायें मुख्य हैं । दिनकर मिश्र की सुबोधिनी टीका भी है जो १३५० में लिखी गई और चरित्रवर्धन की शिशुहितैषिणी टीका है । मल्लिनाथ ने रघवश की टीका के अलावा और भी ग्रथो की टीका की है जैसे मेघदूत, कुमार सभव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध नैषधीय चरित, भट्टिकाव्य, तत्रवार्तिका, तार्किकरक्षा, नलोदय, प्रशस्तपाद भाष्य लघुशब्देन्दुशेखर कहा । जाता है कि मल्लिनाथ चौदहवी शताब्दी के पिछले भाग में जीवित थे ।

उनकी टीकाओ की विशेषता—मल्लिनाथ बडे साहित्यिक तथा विद्वान टीकाकार थे । वह न्याय, व्याकरण तथा वैशेषिक के प्रकाण्ड विद्वान थे । अपनी टीकाओ में उन्होने जो पौराणिक कथाओ का उल्लेख किया है उससे ज्ञात होता है कि उन्हें पुराणो का पूर्ण ज्ञान था । उन्होंने व्यर्थ की बात को लिख कर ग्रथ को बढाया नही है और न तो अपनी विद्वत्ता का ही इसमे प्रदर्शन किया है । उन्होने व्यर्थ की बात लिखी नही और आवश्यक बात को छोड़ा नही ।

श्रीहनुमते नमः

श्रीरघुवंशम्

द्वितीयः सर्गः

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते,
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम्,
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥१॥

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥१॥

अथ राज्ञो नन्दिनीपरिचर्याप्रकारमुपक्रामति ॥ अथेति ॥ अथ निशातिक्रमणानन्तर । यशोधन प्रजानामधिप. प्रजेश्वरः । प्रभाते प्रातःकाले । जायया सुदक्षिणया, प्रतिग्राहयित्र्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते, गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या, तां [जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्] तथोक्ताम् । पीत पानमस्यास्तीति पीत । पीतवानित्यर्थ. । 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच् प्रत्ययः । 'पीता गावो, भुक्ता ब्राह्मणा.' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्ता [पीतप्रतिबद्धवत्सा] ऋषेर्वसिष्ठस्य । धेनुं नन्दिनीम् । वनाय वन प्रति गन्तु "क्रियार्थोपपद" इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसधेयम् । यथाहि श्रुतिः 'पतिर्जाया प्रविशति

गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्या पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ।। तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन.' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजाति —"अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता" इति ।

Prose Order —अथ प्रभाते यशोधन· प्रजानामधिप: जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या पीतप्रतिबद्धवत्साम् ऋषे धेनु वनाय मुमोच ।

Hındı Translatıon ·—इसके अनन्तर प्रात.काल जब (राजा की) पत्नी (सुदक्षिणा) गाय से गन्ध और माला स्वीकार करवा चुकी और जब बछडा दूध पीने के बाद बाँध दिया गया, तब यशोधन प्रजारक्षक (महाराज दिलीप) ने ऋषि की गाय को वन के लिए छोड़ दिया ।

Englısh Translatıon :—Then, in the morning, the protector of (hıs) subjects, whose fame was his wealth, let loose for the forest the sage's cow which had been caused by the (kıng's) wıfe to accept perfumes and garlands, and whose calf had been fastened again after it had sucked

Purport ın Sanskrıt .—निशानन्तर प्रात.काले महाराज्ञी सुदक्षिणा गन्धमाल्यादिभिर्नन्दिन्या पूजा विहितवती । तदनन्तर वत्स दुग्ध पाययित्वा राजा दिलीपो वने चरणार्थ गा प्रचोदयामास ।

Change of Voıce —अथ प्रभाते यशोधनेन प्रजानामधिपेन जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या पीतप्रतिवद्धवत्सा ऋषे. धेनु वनाय मुमुचे ।

Notes

अथ—This word has to serve two purposes here Firstly, it is a conjunction acting as a connecting link between the flow of the narration that ended with the first canto and the one that begins here. In this sense the word means "Then" or "तदनन्तरम्". Secondly, the word अथ is also connotative of auspiciousness and is, therefore, the most appropriate word to be used in the beginning. According to the fixed principles of साहित्य-शास्त्र, auspicious words ought to be used in the beginning, middle, and the end of a काव्य । अथ is taken to be an auspicious word by the authors of साहित्यशास्त्र । Although literally speaking, there is nothing in this word to denote auspiciousness or मगल, yet the word is considered to be indicative of auspiciousness because it emanated from the mouth of Brahma, with the sacred ओकार.—

"ओकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतो ब्रह्मण पुरा ।
कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मागलिकावुभौ ।।"

यशोधनः—यश एव धन यस्य स यशोधनः । बहुव्रीहि qualifying अधिपः । यश ही जिसका धन है ऐसा राजा । Whose fame was his wealth. His fame consisted in getting a son. It was with this desire that he undertook the low task of looking after the cow—an act undeserving of a king like himself.

प्रजानाम्—प्र+जन्+ड+टाप्, षष्ठी, बहुवचन, governed by the noun "अधिप:" लोकानाम्—प्रजाओ के; of the subjects.

अधिप:—अधि+पा+क । अधि पाति (रक्षति) इति अधिप: (रक्षक: नाथ:, स्वामी); बचाने वाले; Protector.

प्रजानाम् अधिप:—लोकाना नाथ: । प्रजाओ के रक्षक । protector of the subjects. Subject to the verb "मुमोच" ।

जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्—जाया—स्त्री; wife. प्रतिग्राहित—स्वीकार करवाया गया; Caused to accept. प्रति+ग्रह्+णिच्+क्त । गन्ध—चन्दनादीनि सुगन्धितवस्तूनि; Scent माल्य—माला; Garland. गन्धञ्च माल्य च इति गन्धमाल्ये । द्वन्द्व । जायया (प्रयोजके कर्तरि तृ०) प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया सा, ताम् । बहुव्रीहि qualifying धेनुम् । It is द्वि० एकवचन agreeing with धेनु in number and case; जो गाय रानी से सुगन्धित वस्तु और माला स्वीकार कराई गई है; अर्थात् रानी ने जिस गाय से सुगन्धित वस्तु और माला स्वीकार करवाए है उसको; तात्पर्य यह है कि जब रानी सुगन्धित वस्तुओ और मालाओ से गाय की पूजा कर चुकी । Which had been caused by the queen to accept scents and garlands; *i e*, when the queen had worshipped the cow with perfumes and garlands. गाय ने गन्ध और माला स्वीकार किया; रानी ने प्रेरणा की; रानी—प्रयोजक कर्त्ता; गाय—प्रयोज्य कर्त्ता ।

पीतप्रतिबद्धवत्साम्—पीत:—पीतवान्, पी चुका हुआ, which had drunk पीतम् (पान) अस्यास्तीति पीत: । (In the sense of possession) by the rule अर्श आदिभ्योऽच् । It is not

past passive participle, and, therefore, it does not mean "which has been drunk" (पिया गया हुआ) । क्त has been added here in the sense of abstract noun neuter gender according to "नपुंसके भावे क्तः", पीत means पानम् ; a sucking

Compare अपीतेषु in
"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या",
and विदितः in

"स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ" ।

प्रतिबद्ध —पुनर्नियन्त्रित ; फिर से बाँध दिया गया; fastened again प्रति+बन्ध्+क्त ।

वत्सः—तर्णकं ; बछड़ा; Calf पीत. प्रतिबद्धो वत्सो यस्याः सा, ताम् पीतप्रतिबद्धवत्साम् । बहुव्रीहि qualifying the noun धेनुम् । It is द्वितीया, एकवचन agreeing with धेनुम् in number and case. जिसका बछड़ा दूध पी चुकने पर बाँध दिया गया था उसको । Her whose calf had been fastened after it had sucked.

ऋषेः—मुनेर्वसिष्ठस्य, वसिष्ठ मुनि की, of the sage Vasishtha षष्ठी, एकवचन governed by the noun "धेनुम्" ।

धेनुम्—गाम्, नन्दिनीम्; गऊ को; Cow. द्वितीया, एकवचन; Object to the verb. "मुमोच ।"

वनाय—अरण्याय, वनं प्रति गन्तुं, वन के लिए, वन जाने को, For the forest; to go to the forest.

मुमोच—तत्याज, छोड़ा, Untied, let loose. मुच्+लिट्, परस्मपद ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु-
मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥२॥

सञ्जी० । तस्या इति । पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । "स्वैरिणी पांसुला" इत्यमरः । "सिध्मादिभ्यश्च" इति लच् प्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां । धुर्यग्रे । कीर्तनीया परिगणनीया । मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् । "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः" इत्यमरः । तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिः मन्वादिवाक्यम् । श्रुतेर्वेदवाक्यस्य । अर्थम् अभिधेयम् इव । अन्वगच्छत् अनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा साऽपि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ।

Prose Order —अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांसु तस्याः मार्गं श्रुतेः अर्थं स्मृतिः इव अन्वगच्छत् ।

Hindi Translation —नन्दिनी के मार्ग की धूल (उसके) खुर फेंकने से पवित्र हो गई थी । पतिव्रताओं में सर्वश्रेष्ठ गिनी जाने योग्य राजा की धर्मपत्नी ने गाय के मार्ग को इस प्रकार अनुसरण किया जैसे कि वेद के अर्थ को स्मृति अनुसरण करती है ।

English Translation —The lawful wife of the lord of men, worthy of being mentioned foremost among pure women, followed her (the cow's)

path, the dust of which was rendered sacred by virtue of (the cow's) placing (her) hoofs, even as the Smriti follows the sense of Sruti (Veda).

Purport in Sanskrit--येन मार्गेण नन्दिनी अगच्छत् तत्रस्थितानि रजांसि तस्या खुरविक्षेपैरत्यन्त पवित्राण्यजायन्त । अथ च यादृशेन सामीप्येन स्मृति वेदप्रतिपादितमर्थमनुसरति, नान्य, तादृशेनैव सामीप्येन पतिव्रताना शिरोमणि. सुदक्षिणा नन्दिनीखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससार नान्यम् ।

Change of Voice--अपांसुलाना धुरि कीर्तनीयया मनुष्येश्वरधर्मपत्न्या खुरन्यासपवित्रपांसु तस्या मार्ग, श्रुते अर्थं स्मृत्या इव अन्वगम्यत ।

Notes

अपांसुलानाम्--दोषहीनाना, पतिव्रतानामित्यर्थः; पतिव्रताओं के; Of the pure (women)

पांसवः दोषा (demerits) आसा सन्तीति पांसुलाः; full of demerits; पांसु+लच्+टाप् ।

न पांसुला. इति अपांसुला. दोषरहिता., Devoid of demerits; i. e, pure, chaste, तासाम, नञ् तत्पुरुष, षष्ठी, बहुवचन governed by the noun 'धुरि' ।

धुरि--धुर् means जूआ, Yoke (Primary meaning). As it is the yoke of a carriage which looks conspicuous on account of being in front, it secondarily means "the first place, the front"

कीर्तनीया--परिगणनीया, वर्णनीया, गिनी जाने योग्य, वर्णन की जाने योग्य । Worthy to be mentioned, Adj qualifying the noun "पत्नी" ।

अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया—पतिव्रतानाम् अग्रे वर्णनीया, अत्यन्तं पतिव्रतेत्यर्थ.। पतिव्रताओं के आगे वर्णन की जाने योग्य, अर्थात् अत्यन्त पतिव्रता रानी । (The queen who was) worthy of being mentioned foremost of the faithful wives, *i. e*, who deserved to be ranked first among all the chaste ladies in the world.

मनुष्येश्वरधर्मपत्नी—मनुष्याणाम् ईश्वरः इति मनुष्येश्वरः (षष्ठी तत्पुरुष) । मनुष्यों के मालिक । Lord of men. धर्मपूर्वकम् प्राप्ता पत्नी इति धर्मपत्नी । षष्ठी तत्पुरुष । The legal wife. मनुष्येश्वरस्य धर्मपत्नी इति मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । मनुष्यों के मालिक की धर्मपत्नी । The legal wife of the lord of men षष्ठी तत्पुरुष ।

खुरन्यासपवित्रपांसुम् (मार्गम्)—खुर means शफ, Hoof. न्यास—प्रक्षेप, फेंकना, रखना । Throwing, placing, depositing. पांसु—धूलि, रजस्, Dust. Mark that the word was used in a different sense in "अपांसुलानाम्" above. खुराणां (शफानां) न्यासाः (प्रक्षेपाः) इति खुरन्यासाः । शफप्रक्षेपाः (षष्ठी तत्पु०) खुरों का फेंकना । The throwing of hoofs. तेन पवित्राः (पूताः) पांसवो (रजांसि) यस्य स खुरन्यास-पवित्रपांसु, तम्; शफप्रक्षेपपूतरजस्कम् मार्गम् । खुर के फेंकने (रखने) से जिसकी धूलि पवित्र हो गई है (उस मार्ग को) । (The path) the dust of which was rendered sacred by virtue of the placing of hoofs. It is द्वि०, एकवचन agreeing with मार्गम् in number and case.

तस्याः—नन्दिन्याः । नन्दिनी का । Her, *i. e.*, Nandini's । षष्ठी, एकवचन, governed by the noun "मार्गम्" ।

मार्गम्—पन्थानम्। रास्ते को। Path. द्वि०, एकवचन, कर्मकारक, object to the verb "अन्वगच्छत्।"

अन्वगच्छत्—अन्वसरत्। अनुसरण किया, पीछा किया। Followed. अनु+गम्+लङ्, third person, singular number

श्रुति—वेद। Revealed श्रु+क्तिन्। श्रुते—षष्ठी, एकवचन, governed by the noun "अर्थम्"।

स्मृति—Remembered law, स्मृ+क्तिन्। स्मृतिरिव—This is a compound "इवेन सह समासो विशेष्यलिङ्गता च।"

श्रुतेरिवार्थम् etc.—Whatever rules the Smritis lay down are all based on the authority of the Srutis. There is nothing in the Smritis which is not authorised by the Veda Hence the poet has said that the Smritis follow the meaning of the Srutis with perfect closeness, it is for this reason that the Queen's following the cow's path is compared to the Smriti's following the Sruti's meaning The *point of comparison* in the उपमा here is "closeness," so that the idea is that सुदक्षिणा followed the path of the cow with as perfect closeness as the Smriti follows the sense of Sruti.

निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥३॥

सञ्जी० । निवर्त्येति । दयालु कारुणिक । "स्याद्दयालु: कारुणिक." इत्यमर । "स्पृहिगृहि" इत्यादिना आलुच् प्रत्यय । यशोभि. । 'सुरभि स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्व । राजा ता दयिता निवर्त्य । सौरभेयी कामधेनुसुता नन्दिनीम् । धरन्तीति धरा पचाद्यच् । पयसा धरा. पयोधरास्तना "स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमर । अपयोधरा. पयोधरा सम्पद्यमाना पयोधरीभूता । अभूततद्भावे च्वि. । "कुगतिप्रादय" इति समास । पयोधरीभूताश्चत्वार समुद्रा यस्यास्ताम् । "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहि । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भाव । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वार समुद्रा यस्या. सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ।

Prose Order —दयालु यशोभि सुरभि राजा ता दयिता निवर्त्य पयोधरीभूतचतु समुद्रा सौरभेयी पयोधरीभूतचतु समुद्रां गोरूपधराम् उर्वीम् इव जुगोप।

Hindi Translation —दयालु तथा यश के कारण सुन्दर राजा (अपनी) प्रिया को लौटा कर कामधेनु की बछिया की रक्षा करने लगे । उस बछिया के (स्तनो मे) चारो समुद्रो (के जल) से भी अधिक दूध था । ऐसा जान पड़ता था मानो पृथ्वी ने गाय का रूप धारण कर लिया हो और उसके स्तनो मे चारो समुद्र परिणत हो गए हो ।

English Translation —The kind-hearted monarch beautiful with renown, having asked his beloved (wife) to return, (himself) began to protect Surabhi's daughter whose milk excelled the four seas, and who was, as it were, the earth itself having assumed

the form of a cow, with the four seas turned into four udders

Purport in Sanskrit —पादचाराद्राज्ञी महान्त क्लेश प्राप्स्यतीति मत्वा महाराजो दिलीप तामात्मना सह गमनात् निषिध्य नन्दिनी रक्षितु प्रवृत्त । नन्दिन्या. स्तना चतुर्णामपि समुद्राणा जलादधिकतर दुग्ध बभ्रु. । तदा एव प्रत्यभासीत् यत् पृथ्वी धेनो रूप धृत्वा वने भ्रमति समुद्राश्च तस्याश्चत्वार. स्तनरूपेण परिणता आसते ।

Change of Voice —दयालुना यशोभि. सुरभिणा राज्ञा तां दयिता निवर्त्य पयोधरीभूतचतु समुद्रा सौरभेयी गोरूपधरा उर्वी इव जुगुपे ।

Notes

दयालुः—कृपालुः, कारुणिक. । दयावान् । Kind-hearted दय्+आलुच् । "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" । It means that the roots स्पृह्, ग्रह्, पत्, दय्, निद्रा, तन्द्रा, श्रत्+धा take आलुच् प्रत्यय । स्पृहयालु', गृहयालुः, पतयालुः, दयालु, निद्रालुः, तन्द्रालु, श्रद्धालुः । It is an adjective qualifying, and agreeing in number and case with राजा ।

पयोधरीभूतचतु.समुद्राम्—It qualifies both "सौरभेयीम्" as well as "उर्वीम्" । In the case of the सौरभेयी the component words are पयस्+अधरीभूत etc where पयस् means milk, and अधरीभूत means न्यूनीभूत, inferior: consequently the compound in this case has to be explained thus —

पयसा दुग्धेन अधीरभूता अल्पीभूताश्चत्वार. समुद्रा यस्याः सा ता पयो रीभूतचतुःसमुद्रा सौरभेयीम्, *i. e*, जिसके दूध ने चारो समुद्र

तिरस्कृत हो गए थे, घटकर हो गए थे, अर्थात् जिसके स्तनो में चारो समुद्रो के जल से भी अधिक दूध भरा था। By whose milk even (the waters of) the four seas had been exceeded, *i. e.*, who possessed more milk in her udders than there were waters in the four seas. पयस् + अधर + च्वि + भू +क्त etc

सौरभेयीम्—सुरभे कामधेनोरपत्यं स्त्री सौरभेयी ताम् । कामधेनु की वछिया को । The daughter of सुरभि । स्त्रीलिङ्ग, द्वितीया, एकवचन, कर्मकारक object to the verb "जुगोप" । सुरभि+ ढक्+ङीप् ।

Note No. 4 will explain how the compound पयोधरीभूत etc. qualifies उर्वीम् ।

पयोधरीभूतचतु:समुद्राम् । धरतीति धरा: । पयसा दुग्धाना धरा: इति पयोधरा: । षष्ठी तत्पुरुष । दूध को रखने वाले, स्तन । Breasts. न पयोधरा इति अपयोधरा: अस्तना:; not breasts. अपयोधरा पयोधरा: सम्पद्यमाना इति पयोधरीभूता: । जो स्तन नही थे सो स्तन हो गए, इस लिए ऐसे अर्थ में "पयोधरीभूता:" रूप हुआ । Those which were not breasts became breasts; therefore the form "पयोधरीभूता:" । पयोधरीभूताश्चत्वार: समुद्रा यस्या: सा पयोधरीभूत-चतु:समुद्रा, ताम् पयोधरीभूतचतु:समुद्राम् । बहुव्रीहि qualifying उर्वीम् । चारो समुद्र जिस पृथ्वी के स्तन बन गए थे उसको ।

अर्थात् पृथ्वी पर जो चारो समुद्र थे वे सब आकर नन्दिनी के स्तन बन गए, और मानो अब वे समुद्र-रूप में पृथ्वी पर रह ही नहीं गए। अब अर्थ यों होगा :—(मानो राजा एक ऐसी पृथ्वी की रक्षा कर रहे थ) जिसके चारो समुद्र स्तन बन बैठ थे। कवि का तात्पर्य यह है कि वह नन्दिनी, नन्दिनी न थी वलिक साक्षात् पृथ्वी थी जिसने इस समय

गाय का रूप धारण कर लिया था। प्रश्न यह उठता है कि जब पृथ्वी ने गाय का रूप धारण कर लिया तो पृथ्वी के चारो समुद्र कहाँ गए और क्या हुए ? उत्तर यह है कि चारो समुद्र स्तन बन गए थे।

गोरूपधराम्। धरतीति धरा। धरा=धृ+अच् (पचाद्यच्)+ टाप्। गोः रूपम् इति गोरूपम्। षष्ठी तत्पुरुष। गोरूपस्य धरा इति गोरूपधरा, ताम् गोरूपधराम्। धेनुस्वरूपधारिणीम्। षष्ठी तत्पुरुष। गाय का रूप धारण करने वाली। It is an adjective qualifying and agreeing in gender, number and case with उर्वीम्। (Earth) which assumed the form of a cow. पचाद्यच—the complete सूत्र is "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच·"। It means that the roots नन्द् etc., take ल्युट् प्रत्यय, ग्रह् etc take णिनि, and पच् etc take अच् in the sense of कर्त्ता, नन्दयतीति नन्दन., गृह्णातीति ग्राही, पचतीति पच ; धरतीति धर·। The *important point* to note here is this: if the समास in गोरूपधरा" be not analysed as shown above, but explained as गोरूप धरतीति गोरूपधरा, then we would be involved in a serious difficulty, for then this instance would atonce be governed by the सूत्र "कर्मण्यण्" which means 'कर्मण्युपपदे सति धातोरण् प्रत्यय. स्यात"; *e. g*, कुम्भ करोतीति कुम्भकार and never कुम्भकर.। And when governed by "कर्मण्यण्" the form will be गोरूपधारा, पयाधारा; चक्रधारा, etc So, in analysing चक्रधर, पद्मधर, पयाधर etc. care must be taken to form धर first, and then to make षष्ठी समास afterwards।

उर्वीम् इव—पृथ्वीम् इव, मानो पृथ्वी को, as if (he was protecting) the earth. गोरूपधराम् उर्वीम् इव— As if (he was

protecting) the earth which had taken the form of a cow The sense of इव is this Nandini was no cow, she was the earth itself transformed into a cow.

व्रताय तेनानुचरेण धेनो.,
न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्ग. ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा,
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूति ॥४॥

सञ्जी० । व्रतायेति व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भाव । तेन दिलीपेन । शेष अवशिष्टोऽपि । अनुयायिवर्गः अनुचरवर्ग । न्यषेधि निवर्तित. । शेषत्व सुदक्षिणापेक्षया । कथ तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य । शरीररक्षा । चान्यत पुरुषान्तरात् । न । हि यस्मात्कारणात् । मनो । प्रसूयत इति प्रसूति सन्तति । स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भाव ।

Prose Order —व्रताय धेनो' अनुचरेण तेन शेषोऽपि अनुयायिवर्ग. न्यषेधि । तस्य शरीररक्षा च अन्यत. न । हि मनो. प्रसूति. स्ववीर्यगुप्ता (भवति) ।

Hindi Translation —(राजा) व्रत के लिए गाय के सेवक बने थे, अतएव उन्होने बाकी भी परिजनो को (साथ चलने से रोक दिया । (अपने) शरीर की रक्षा के लिए (उन्हे) किसी भी दूसरे (पुरुष) की अपेक्षा न थी, क्योकि मनु के वश वाले अपने ही पराक्रम से अपनी रक्षा करते है ।

English Translation —By him, who attended upon the cow for the sake of his vow, even the

remaining retinue was forbidden. No extraneous aid was required for the protection of his body, for the descendants of Manu are protected by their own valour.

Purport in Sanskrit .—महाराजो दिलीपो नैव जीविका निर्वाहयितु नन्दिनी चारयामास, अपि तु महिष्या पुत्रस्य उत्पत्ति कामयमानः पुण्यसञ्चयार्थं तथाऽकरोत् । न च जन. स्वय क्लेशान-सहमान सौकर्येण पुण्य लभते । अस्मादेव कारणात् गोचारणस्य दु खानि स्वयमेव सोढु दिलीप कामयाञ्चक्रे । तेन च हेतुना सुदक्षिणानिवर्त्तनानन्तर ये परिजना अवशिष्टा:, सर्वा स्तान् आत्मना सार्धं गमनात् निषिध्य गृह प्रति निवर्त्तयामास । न चासौ स्वशरीर-रक्षणार्थम् अन्येषां साहाय्यमपैक्षत, यतो मनुवशीया. स्वयमेव शूरा भवन्ति, अतश्च स्वेनैव बाहुबलेनात्मान त्रायन्ते ।

Change of Voice .—व्रताय धेनोरनुचर. स शेषमपि अनुयायिवर्गम् न्यषेधीत् । तस्य शरीररक्षया अन्यतः न अभूयत, हि मनो. प्रसूत्या स्ववीर्यगुप्तया भूयते ।

Notes.

व्रताय—व्रतं साधयितु—व्रत के लिये, for the sake of his vow. Mark that मल्लिनाथ makes its अन्वय with अनु-चरेण *i. e.* अनुचर or follower *for the sake of vow*, and not for earning his bread thereby (न तु जीवनाय) । व्रत के लिये राजा गाय का पीछा कर रहे थे न कि जीविका उपार्जन करने के लिये । As व्रताय means व्रत साधयितु, so the चतुर्थी has to be accounted for by the सूत्र "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन." ।

(धेनो.) अनुचरेण तेन—गो सेवकेन दिलीपेन—गाय के उस सेवक (दिलीप) से, by that follower of the cow. It is the subject of the finite verb "न्यषेधि", the तृतीया is used because the sentence is in the passive voice. अनुक्ते कर्तरि तृतीया ।

शेष. अपि अनुयायिवर्गः—अवशिष्टोऽपि परिवारसमूह. । Even the rest of his retinue बाकी भी भृत्यो का समूह । अनुयायिन्—follower, retinue, attendant, पीछा करने वाला, भृत्य, सेवक; अनु+या+णिनि, अनुयायिना वर्ग इति अनुयायिवर्ग., षष्ठी तत्पुरुष, the troop of his followers शेष.—remaining, rest बाकी, अवशिष्ट, *i. e*, those who remained after सुदक्षिणा had been sent back. It is the object of the finite verb "न्यषेधि", and is placed in प्रथमा, since the sentence is in the passive voice (उक्ते कर्मणि प्रथमा) ।

न्यषेधि—निवर्तितः, सार्थं गमनात् निषिद्धः, साथ जाने से मना कर दिया गया, was forbidden (from accompanying him); नि+सिध् passive लुङ, प्रथम पुरुष, एकवचन ।

तस्य—दिलीपस्य, दिलीप का, Of Dilipa.

शरीररक्षा—शरीरस्य, तन्वाः रक्षा गुप्ति. इति शरीररक्षा, तनुगुप्तिः (षष्ठीतत्पुरुष); शरीर की रक्षा, protection of body.

अन्यत.—पुरुषान्तरात्, अन्येभ्य., दूसरो से, from others. अन्य+तसिल् ।

तस्य शरीररक्षा अन्यत न—उसके शरीर की रक्षा दूसरो से न थी, अर्थात् उसके शरीर की रक्षा के लिए दूसरो को आवश्यकता न थी, lit. protection of his body was not from others *i. e*,

he did not require anyone else for the protection of his body.

हि—यत·, क्योकि । Because.

मनोः—मनु की । Manu's. षष्ठी, connected with the noun "प्रसूति" ।

प्रसूतिः—सन्तति, descendant. प्र+सू+क्तिन्, प्रसूयते इति प्रसूति· ।

स्ववीर्यगुप्ता—स्व means निज, अपना, one's own; personal. वीर्य—पराक्रम, valour. गुप्त—रक्षित, protected. स्वस्य आत्मन वीर्यम् पराक्रमः इति स्ववीर्यम् (आत्मपराक्रम) । षष्ठी तत्पुरुष । personal valour. अपना पराक्रम । स्ववीर्येण गुप्ता रक्षिता इति स्ववीर्यगुप्ता । तृतीया तत्पु० । अपने पराक्रम से रक्षित, protected by personal valour.

आस्वादवद्भि कवलैस्तृणाना
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतै. स्वैरगतै· स तस्या.
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ।।५।।

सञ्जी० । आस्वादवद्भिरिति । सम्राण्मण्डलेश्वर । "येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञ स सम्राट्" इत्यमर ।। स राजा । आस्वादवद्भि रसवद्भि । स्वादयुक्तैरित्यर्थ । तृणाना कवलैर्ग्रासै । 'ग्रासस्तु कवल पुमान्' इत्यमर । कण्डूयनै खर्जनै । दशाना वनमक्षिकाणा निवारणैः । 'दशस्तु वनमक्षिका' इत्यमर । अव्याहतैरप्रतिहतै स्वैरगतै स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्या धेन्वा समाराधनतत्पर शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव पर प्रधान यस्येति तत्पर· "तत्परे प्रसितासक्तौ" त्यमर. ।

Prose Order —स सम्राट् आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः, कण्डूयनैः, दंशनिवारणैः, अव्याहतैः स्वैरगतैश्च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ।

Hindi Translation—(राजा गाय को) घास के स्वादिष्ट कौर खिलाते थे, (उसका शरीर) खुजलाते थे, मक्खियों को उड़ाते थे और जहाँ वह चाहती थी वहाँ उसे बिना रुकावट जाने देते थे। इस प्रकार महाराज उसकी सेवा में लग गये ।

English Translation—The emperor devoted himself to her attendance by (feeding) her savoury mouthfuls of grasses, by scratching (her body), by warding off flies, and by allowing her to go unobstructed wherever she liked

Purport in Sanskrit—राजा नन्दिन्यै भक्षणार्थं स्वादूनि तृणान्यददात् । यदा वनमक्षिका तस्याः शरीरे उपविश्य तामदशंस्तदाऽसौ ताः निवार्य, शरीरं च तस्याः खर्जयित्वा तस्यै सुखं व्यदधात् । स्वेच्छया सा इतस्ततो विचचार । कुत्रापि गमनात्तां न न्यवारयत् दिलीपः ।

Change of Voice—तेन सम्राजा आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः, कण्डूयनैः, दंशनिवारणैः, अव्याहतैः स्वैरगतैः तस्याः समाराधनतत्परेण अभूयत ।

Notes

स सम्राट्—स मण्डलेश्वरः, चक्रवर्ती राजा, that emperor. सम्+राज+क्विप् । सम्यग्राजतेऽसौ सम्राट् । मल्लिनाथ quotes अमरकोश for the definition of सम्राट्—"येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् ।"

आस्वादवद्भि·, रसवद्भि. स्वादुभिः। स्वादिष्ट। Savoury, tasteful. आस्वाद+मतुप्; तृतीया, बहुवचन, adjective, qualifying "कवलैः"।

तृणाना—शष्पाणाम्, घासो के, of grasses. कवलै.—ग्रासै, कौरो से, by mouthfuls.

आस्वादवद्भि. तृणाना कवलै—By giving her savoury mouthfuls of grass. घास के स्वादिष्ट कौरो से अर्थात् स्वादिष्ट घास के कौर खिला कर।

कण्डूयनै.—खर्जनै। खुजलाने से, खुजला करके, by scratchings. कण्डूय्+ल्युट्।

दशनिवारणै—दश means mosquitoes, वनमक्षिका, डाँस। निवारण—दूरीकरण, हटाना, दूर करना, warding off दशाना वनमक्षिकाणाम् निवारणानि दूरीकरणानि इति दंशनिवारणानि, त। षष्ठी तत्पुरुष। डाँसो को हटा कर, दूर कर, हाँक कर, by warding off flies

अव्याहतै. स्वैरगतै.। अव्याहत—अप्रतिहत, वेरोका हुआ, unobstructed. स्वैर—यथेप्सित, स्वेच्छानुसार, at one's sweet will. गत—गमन, जाना, roaming. न व्याहतानि, इति अव्याहतानि तै। नञ् तत्पुरुष। स्वैराणि च तानि गतानि इति स्वैरगतानि, तैः कर्मधारय। अव्याहत—नञ् + वि०+आ+हन्+क्त। अव्याहतै. स्वैरगतैः—विना रुकावट के, गाय को उसकी इच्छानुसार जाने देते थे। अर्थात् जहाँ वह चाहती थी वहाँ उसे जाने देते थे, और कभी न रोकते थे।

तस्या. समाराधनतत्पर. अभूत्। समाराधन—शुश्रूषा, सेवा service. तत्पर—आसक्त, devoted. सम्यगाराधनमिति समाराधनं तद् एव पर प्रधान यस्य स समाराधनतत्पर, शुश्रूषासक्त.। बहुव्रीहि।

सेवा में उद्यत, devoted to service. सम्राट् तस्या समाराधन-तत्परोऽभूत्। राजा उसकी सेवा में उद्यत हो गए। The emperor devoted himself to the service of the cow.

स्थित स्थितामुच्चलित प्रयाता
निषेदुषीमासनबन्धधीर.।
जलाभिलाषी जलमाददाना
छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत् ।।६।।

सञ्जी० । स्थित इति । भूपतिस्ता गा स्थिता सती स्थित: सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयाता प्रस्थितामुच्चलित प्रस्थित । निषेदुषी निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थ. ।। "भाषाया सदवसश्रुव" —इति क्वसु प्रत्यय । "उगितश्च" इति ङीप् । आसनवन्ध उपवेशने धीर स्थित उपविष्ट सन्नित्यर्थ । जलमाददाना पिवन्ती जलाभिलाषी पिवन्नित्यर्थ । इत्थ छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ।।

Prose Order —भूपतिस्ता स्थित (सन्), प्रयाताम् उच्चलित· (सन्), निषेदुषीम् आसनवन्धधीर (सन्), जलम् आददाना जलाभिलाषी (सन्), छायेव अन्वगच्छत् ।

Hindi Translation :—उस (गाय) के ठहरने पर स्वय ठहरते हुए, उसके आगे वढने पर आप भी आगे वढते हुए, उसके बैठ जाने पर आप भी वठते हुए, उसके जल पीने पर आप भी जल पीते हुए राजा ने परछाई की तरह उसका पीछा किया।

English Translation·—Standing wherever she stood, going on when she went on, sitting patiently when she sat down and drinking water when she drank it, the king followed her like shadow.

Purport in Sanskrit—नन्दिन्यां स्थितायां राजाप्यतिष्ठत्, तस्या चलिताया सोऽपि चचाल, तस्यामुपविष्टाया सोऽप्युपविवेश, तस्या जल पिबन्त्या स्वयमपि जलमपिवत्। इत्थ यद्यत् साऽकरोत् तत्तद्राजाऽपि कृतवान्। छायाया औपम्ये अयमेव भाव।

Change of Voice—स्थिता सा स्थितेन, प्रयाता उच्चलितेन, निषेदुषी आसनबन्धधीरेण, जलमाददाना जलाभिलाषिणा भूपतिना छाययेव अन्वगम्यत।

Notes

भूपति—भुव पृथिव्याः पति स्वामी इति भूपतिः। षष्ठी तत्पुरुष राजा। King.

स्थिताम्—स्था+क्त+टाप् द्वितीया एकवचन।

प्रयाताम्—प्र+या+क्त+टाप् द्वितीया एकवचन।

उच्चलित.—उत्+चल+क्त, adj. qualifying भूपतिः।

निषेदुषीम्—नि+सद्+क्वसु+ङीप् द्वितीया एकवचन।

आसनबन्धधीर.—आसन means seat. tie बन्ध—धीर—patient, steady (sticking fast), आसनस्य बन्धः इति आसनबन्धः। षष्ठी तत्पुरुष—the tie of his seat, आसनबन्धे धीरः इति आसनबन्धधीरः (सप्तमी तत्पुरुष) Sticking fast to, or steady in, the tie of his seat, *i. e*, patiently sitting आसन के बन्धन में धीर रहते थे अर्थात् धीरतापूर्वक आसन ग्रहण करते थे, बैठ जाते थे।

आददानाम्—आ+दा+शानच्+टाप् द्वितीया एकवचन, adj. qualifying "ताम्"।

(a) जलाभिलाषी—जलम् अभिलष्यतीति जलाभिलाषी। जल की इच्छा करने वाले। Desirous of water.

(b) जलम् आददाना ता जलाभिलाषी मन् अन्वगच्छत्।

छाया इव—छाया की तरह, परछाईं की तरह like shadow. The *point of comparison* is that just as a man's shadow follows his various movements, in the same way did the king follow the various actions of the cow.

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मी
तेजोविशेषानुमिता दधान ।
आसीदनाविष्कृतदानराजि.
अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्र ॥७॥

सञ्जी० । स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्र-चामरादीनि यस्यास्ता तथाभूता [न्यस्तचिह्नामपि] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमिताम् । सर्वथा राजैवाय भवेदित्यूहिता राज-लक्ष्मी दधान स राजा । अनाविष्कृतदानराजि बहिरप्रकटितमद-रेख । अन्तर्गता मदावस्था यस्य स अन्तर्मदावस्थ । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव आसीत् ।

Prose Order:—न्यस्तचिह्नामपि तेजोविशेषानुमिता राज-लक्ष्मी दधान स अनाविष्कृतदानराजि अन्तर्मदावस्थ द्विपेन्द्र इव आसीत ।

Hindi Translation:—यद्यपि (राजा दिलीप ने) राज-लक्ष्मी के सारे चिह्न त्याग दिए थे, तथापि उनके अतिशय प्रभाव से (उनकी) राजलक्ष्मी का अनुमान हो ही जाता था । वह एक ऐसे गजेन्द्र की तरह दिखाई पडते थे जिसके मद की रेखा बाहर तो प्रकट न हो, किन्तु भीतर मद की दशा वर्तमान हो ।

English Translation ·—Possessing the kingly majesty the marks of which were cast aside but which was inferred from his peculiar lustre, the monarch appeared

like a king of elephants with the lines of ichor unmanifested externally but with the state of rut present within.

Purport in Sanskrit]—यथा बहि. अ कटितायामपि मदावस्थाया गजेन्द्र स्वतेज.प्रतापाद् गजेन्द्रत्वेन ज्ञायते एव, तथैव छत्रचामरादिषु अखिलेषु राजकीयचिह्नेष्वविद्यमानेष्वपि महाराजो दिलीप स्वतेज प्रभावेण जनै "अयमवश्य कश्चिन्महान् सम्राट्" इति अज्ञायत एव ।

Change of Voice—न्यस्तचिह्नामपि तेजोविशेषानुमिता राजलक्ष्मी दधानेन तेन अनाविष्कृतदानराजिना अन्तर्मदावस्थेन द्विपेन्द्रेण इव अभूयत ।

Notes

न्यस्तचिह्नाम्—न्यस्त means त्यक्त । दिए हुए । Cast aside, abandoned. चिह्न—लक्षण, mark, trace न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि लक्षणानि छत्रचामरादिरूपाणि यस्याः सा न्यस्तचिह्ना, ताम् न्यस्तचिह्नाम् (बहुव्रीहि) । जिस राजलक्ष्मी के सारे चिह्न त्याग दिए गये अर्थात् छत्र, चामर इत्यादि कोई भी चिह्न राजा नही धारण किए हुए थे ।(Royal majesty) the marks of which were all cast aside by the king, that is, the king was putting on no mark of royalty such as the royal umbrella or the Chamar. तेजोविशेषानुमिताम्—तेजः—प्रभाव, lustre. विशेष —अतिशय, abundance, distinction, peculiarity अनुमित —ज्ञात, inferred, known. [तेजसः प्रभावस्य विशेषः अतिशयः इति तेजोविशेषः प्रभावातिशयः (षष्ठी तत्पुरुष) प्रभाव की अधिकता, abundance of lustre, peculiarity of lustre. तेजोविशेषेण अनुमिताम् इति तेजोविशेषानुमिताम् प्रभावातिशयज्ञाताम् (तृतीया तत्पुरुष),

Purport in Sanskrit:—व्रतानुष्ठाने स्थितत्वात् राजा केशान् शृङ्गारोपकरणैः न सज्जयामास किन्तु लतातन्तुभिर्बद्ध्वा कार्मुकं च सगुणं कृत्वा वशिष्ठर्षे धेनुं चारयन् वने भ्रमितुं समुपचक्राम। तदा 'असौ भयङ्करान् वन्यजीवान् शिक्षयितुकामोऽत्र भ्रमति" इत्येव प्रत्यभासीत्।

Change of Voice:—लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः अधिज्यधन्वना तेन मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् वन्यान् दुष्टसत्वान् विनेष्यता इव दाव विचेरे।

Notes

लताप्रतानोद्ग्रथितैः। लता—वल्ली creeper प्रताप—कुटिल तन्तु tendrils, प्र+तन्+घञ्, उद्ग्रथित—बद्ध, बँधे हुए [tied, उद्+ग्रथ+क्त।

(a) लतानां प्रतानाः इति लताप्रतानाः (षष्ठी तत्पुरुष)। लताओं की टेढ़ी-टेढ़ी गवाएं या तन्तुएं the tendrils of creepers.

(b) लताप्रतानैः उद्ग्रथिताः इति लताप्रतानोद्ग्रथिताः तैः (तृतीया तत्पुरुष)। लताओं की गवाओं से बँधे हुए, tied with the tendrils of creepers. लताप्रतानोद्ग्रथितैः is adjective, qualifying केशैः।

केशैः—'इत्थम्भूतलक्षणे' इति तृतीया, it means केशैः उपलक्षित—बालों से चिन्हित, युक्त distinguished by that particular fashion of wearing hair इत्थम्भूत etc means "A characteristic attribute indicative of the existence of a particular state or condition is put in the Instrumental." Here the characteristic attribute is केश, so केशैः is in तृतीया।

अधिज्यधन्वा । अधि—अधिगत, प्राप्त gained, ज्या—प्रत्यंचा मौर्वी, डोरी String.

(a) अधिगता ज्या येन तत् अधिज्यम्—(बहुव्रीहि) जिसने डोरी प्राप्त कर ली है।

अथवा

ज्याम् अधिगतम् अधिज्यम्—डोरी को प्राप्त कर चुकी हुई, equipped with string.

(b) अधिज्य धनु यस्य सोऽधिज्यधन्वा आरोपितकोदण्डः; जिसका धनुष डोरी पा गई है, अर्थात् जिसने धनुष पर डोरी चढा ली है, whose bow is equipped with string, *i.e.*, having strung his bow. अधि+ज्या+धनुष+अनङ् ।

मुनिहोमधेनो । होम—हवन offering oblations, sacrifice. (a) होमस्य धेनु इति होमधेनु (षष्ठी तत्पुरुष) । हवन की गाय, अर्थात् हवन की सामग्रियो को देने वाली गाय। Sacrificial cow, *i. e*, the cow that supplied the articles of sacrifice.

The समास here is like that in अश्वघास (अश्वस्य घास) in the sense of अश्वार्थ घास । we cannot have होमाय धेनु, for the चतुर्थी समास takes place in those places only where the cause undergoes a change for the sake of its effect, as in यूपाय दारु इति यूपदारु । Here the cause (namely wood) undergoes so many changes (say it is cut, sawn, cleaned, etc, etc.) for the sake of the effect (namely the post.).

(b) मुन होमधेनुः इति मुनिहोमधेनुः (षष्ठी तत्पुरुष) । तस्या । मुनि की गाय जो कि हवन की सामग्रियो को देती थी उसकी, of the sacrificial cow of the sage.

रक्षापदेशात् । रक्षा—पालनम् protecting. अपदेश—व्याज, बहाना pretext. रक्षाया अपदेशः इति रक्षापदेश (षष्ठी तत्पु०) तस्मात् रक्षापदेशात् । रखवाली के बहाने से, under the pretext of protecting.

वन्यान्—आरण्यान्, जङ्गली, जङ्गल के, of the forest, वने भवा वन्या तान् ।

दुष्टसत्वान् । दुष्ट—हिंसक terrible. सत्व—जीव beasts दुष्टाश्च ते सत्वाः इति दुष्टसत्वा (कर्मधारय) तान् । हिंसक जीवो को, terrible beasts

विनेष्यन्—शिक्षयिष्यन्, सिखाने की इच्छा करता हुआ । Desiring to train वि+नि+लृट्+शतृ ।

दावम्—वनम् forest; it also means 'forest fire'

विचचार—बभ्राम roamed about वि+चर्+लिट् ।

'विसृष्ट' इत्यादिभि षड्भि श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य,
पार्श्वद्रुमा पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
मालोकशब्द वयसा विरावै ॥९॥

सञ्जी० । विसृष्टेति । विसृष्टा. पार्श्वानुचरा पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुण· पाशी' इत्यमर । अनुभावोऽनेन सूचित । तस्य राज्ञ· । पार्श्वयो· । उन्मदानाम् उत्कटमदाना वयसा खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वय' इत्यमर । विरावै शब्दै । आलोकस्य शब्द वाचकम् आलोकयेति शब्दम् ।

जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्द. स्यात्' इति विश्व । उदीरयामासुरिव अवदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ।

Prose Order —विसृष्टपार्श्वानुचरस्य, पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वद्रुमा उन्मदानाम् वयसाम् विरावैः आलोकशब्दम् उदीरयामासुरिव ।

Hindi Translation —भृत्यो को बिदा कर दिए हुए, तथा वरुण सदृश राजा के अगल बगल के वृक्ष उन्मत्त पक्षियो की ध्वनि द्वारा उनका जयशब्द उच्चारण करते हुए जान पडते थे ।

English Translation —The trees on either side of the king who was like the god with noose (*i e.* Varuna) and who had abandoned his attendants, uttered, as it were, the cry of 'Victory to the king' by means of the sounds of intoxicated birds

Purport in Sanskrit —तस्मिन् वने राज्ञ उभयपार्श्ववर्तिषु वृक्षेषु उपविष्टाना विहगाना शब्द श्रुत्वा "एते नराधिपस्य दिलीपस्य जयशब्दम् उच्चारयन्ति" इति प्रत्यभासीत् ।

Change of Voice —पार्श्वद्रुमै. उन्मदाना वयसा विरावै. विसृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य आलोकशब्द उदीरयाञ्चक्रे इव ।

Notes

पार्श्वद्रुमाः—पार्श्व means उभयपक्ष, बगल, पास side. द्रुम—वृक्ष tree पार्श्वयो द्रुमा इति पार्श्वद्रुमा (सप्तमी तत्पुरुष) निकटवर्तिनो वृक्षा, अगल-बगल के वृक्ष the trees on either side.

उन्मदाना—उत्कट मद येषु ते उन्मदा तेषाम् उन्मत्ताना, (बहु०) उत्कटमदानाम्, adjective qualifying वयसा which is षष्ठी बहुवचन । It means "intoxicated."

वयसा—पक्षिणा, of the birds.

विरावै.—शब्दै, by means of the sounds; वि+रु (to cry)+घञ्।

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य। विसृष्ट—त्यक्त, छोड दिए हुए, abandoned.; वि+सृज्+क्त; पार्श्वानुचर—निकटवर्त्तिजन, अगल-बगल रहने वाले भृत्य attendants. विसृष्टा पार्श्वानुचरा येन (बहु०) स विसृष्टपार्श्वानुचर, तस्य, जिसने अपने निकटवर्ती भृत्यों को त्याग दिया था, उन राजा का (of the king) who had abandoned his attendants.

पाशभृत्—बिभर्ति इति भृत्, पाशस्य भृत् इति पाशभृत् पाश+भृ+क्विप्, जाल धारण करने वाले, अर्थात् वरुण। The nooseholding god, namely Varuna. पाशभृता समस्य—वरुणेन तुल्यस्य, वरुण समान राजा का (of the king) who was like Varuna.

आलोकशब्द—आलोक—जय victory आलोकस्य शब्द इति आलोकशब्द, त (षष्ठी तत्पुष), जय के शब्द को, the cry of victory

उदीरयामासु—उच्चारयामासु, उच्चारण करते थे, uttered.

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभम्
तमर्च्यमारादभिवर्तमानम्।
अवाकिरन् बाललता प्रसूनै-
राचारलाजैरिव पौरकन्या ॥१०॥

सञ्जी०। मरुदिति। मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता॰। आरात् समीपे अभिवर्तमानम्। 'आराद्दूरसमीपयो' इत्यमर मरुतो

वायो सखा मरुत्सख अग्नि । स इवाभातीति मरुत्सखाभस्तम् तथोक्तम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति क प्रत्यय । अर्च्यं पूज्य त दिलीप प्रसूनै पुष्पै । पौरकन्या पौराश्च ता कन्या । आचारार्थै लाजै. आचारलाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थ । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भाव ।

Prose Order —मरुत्प्रयुक्ता बाललता मरुत्सखाभम् अर्च्यम् आरात् अभिवर्तमानम् तम् प्रसूनै पौरकन्या आचारलाजै इव अवाकिरन् ।

Hindi Translation —वायु से हिलती हुई छोटी-छोटी लताओ ने अग्निसदृश कान्तिवाले, पूजनीय तथा समीप मे उपस्थित राजा दिलीप के ऊपर इस प्रकार फूल बरसाए जैसे नगरवासी कन्याएँ उनके ऊपर उपचार के लावे फेका करती थी ।

English Translation —The young creepers, shaken by the wind showered flowers upon him, who possessed lustre like that of fire (*lit* companion of the god of wind), was worthy of adoration and was present near them, even as the maidens of the city threw customary *lajas* (*lit* fried grains of paddy)

Purport in Sanskrit :—यथा शिष्टोपचारार्थ नागरिकाणा कन्या राज्ञो दिलीपस्य उपरि लाजान् प्राक्षिपन् तथैव वायुना कम्पिता लता अग्निसदृशतेजस्कस्य, पूजनीयस्य समीपे स्थितस्य च नरेश्वरस्य उपरि पुष्पाणि ववृषु ।

Change of Voice:—मरुत्प्रयुक्ताभि बाललताभि. मरुत्सखाभ अर्च्य आरात् अभिवर्तमान स प्रसूनै पौरकन्याभि. आचारलाज इव अवाकीर्यत ।

Notes

मरुत्प्रयुक्ता.—मरुता वायुना प्रयुक्ताः कम्पिताः इति मरुत्प्रयुक्ताः वायुकम्पिता । तृतीया तत्पुरुष । वायु से हिला दी गई हुई । Shaken by the wind

बाललता.—बालाश्च ता लताः वल्ल्यः इति बाललता. । कर्मधारय समास । छोटी-छोटी लताएं, young creepers, tender creepers.

मरुत्सखाभम्—मरुतः वायो' सखा मित्रम् इति मरुत्सखः। वायु-मित्रम् । षष्ठी तत्पुरुष । वायु का मित्र (अग्नि) The companion of the god of wind, (i e, fire). मरुत्सख इव आभाति इति मरुत्सखाभः । अग्नि के सदृश द्युति वाला । Shining like the companion of the god of wind (उपमान पूर्वपद कर्मधारय) मरुत्सखः is obtained by adding the समासान्त टच् प्रत्यय by राजाह सखिभ्यष्टच् which means that the compounds ending in राजन्, अहन् and सखि take टच् (अ) । आभाति इति आभ, आ+भा+क । आतश्चोपसर्गे इति क i. e, the roots ending in आ and preceded by some उपसर्ग take क प्रत्यय in the sense of 'agent.'

अर्च्यम्—पूज्यम् । पूजनीय को, him who was worthy of adoration ऋच्+ण्यत् ।

आरात्—समीपे, near, अव्यय modifying अभिवर्त्तमानम् ।

अभिवर्त्तमानम्—विद्यमानम्, present, आरात् अभिवर्तमानम् नम्—Him who was present near.

प्रसूनै.—पुष्पै., फूलो से, with flowers

पौरकन्याः—पुरे भवा. पौरा, living in the city, of the city, पुर+अण्, पौराश्च ता कन्या (कुमार्य.) इति पौरकन्या नाग-

रिककुमार्य । कर्मधारय । नगरवासिनी कन्याएँ । The maidens living in the city or the maidens of the city.

आचारलाजै —आचारस्य लाजा इति आचारलाजा, तैः । षष्ठी तत्पुरुष in the sense of तादर्थ्य, the real meaning being आचारार्था लाजा । Compare the समास in अश्वघास. । See note 4 under श्लोक 8. शिष्टाचार के लिए फेंके जाने वाले लावे । Fried grains of paddy scattered over great men in pursuance of a particular custom in order to show them respect.

लाजा.—or fried grains of paddy are regarded auspicious and are thrown upon great men as a mark of honour. The word लाज is always used in masculine gender and plural number

When a monarch or a great man enters a town, the town damsels throw fried grains of paddy on the king as a mark af honour. So the young creepers strew flowers upon the king as if to show him respect.

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव—
माख्यातमन्त.करणैर्विशङ्कै ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णा
प्रकामविस्तारफल हरिण्यः ॥११॥

सञ्जी० । धनुरिति । धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञ एतेन भयसम्भावना दर्शिता । तथापि विशङ्कै निर्भीकै । अन्त करणै । कर्तृभि । दयया

कृपारसेन, आर्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तत् दयार्द्रभाव तत् आख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थ. । 'भाव सत्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमर । तथाविध वपु । विलोकयन्त्य. हरिण्य । अक्ष्णा प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालताया फलम् आपु । 'विमल कलुषीभवच्च चेत कथयत्येव हितैषिण रिपु च' इति न्यायेन स्वान्त.करणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्ध ददृशुरित्यर्थ ।

Prose Order.—धनुर्भृत. अपि अस्य विशङ्कै अन्त करणै. (सद्भि) दयार्द्रभावम् (इति) आख्यातम् वपु विलोकयन्त्य हरिण्य. अक्ष्णा प्रकामविस्तारफलम् आपु. ।

Hindi Translation —यद्यपि उन्होने धनुष धारण कर रखा था, तथापि हिरनियो के हृदय में डर न समाया । इस कारण राजा का शरीर उन्हें दयार्द्रभाव से भरा मालूम पडा । उसे देखकर उन्होंने अपने नेत्र के विशाल विस्तार का फल प्राप्त किया ।

English Translation—Though he held a bow, yet the compassionate feelings of his heart were known to the female-deer by their hearts remaining fearless, so, by looking at his body they obtained the fruit of the great expanse of their eyes.

Purport in Sanskrit —यद्यपि राजा सज्जीकृतकार्मुकत्वात् सर्वेषा जीवानाम् उद्वेजकोऽभूत् तथापि त दृष्ट्वा न कस्यापि जन्तोर्हृदि स्वल्पमपि भयमजायत, अतस्तैर्ज्ञात नृपोऽयमतीव दयालुरिति अस्माच्चैव हेतो न कोऽपि जीवो नराधिप दृष्ट्वा पलायामास । मृग्यश्च निर्भीकास्तस्य शान्त मनोहर च शरीरम् अत्यास्थया चिरमवलोक्य आत्मनो विशालनेत्राणि सफलानि मेनिरे ।

Change of Voice —धनुर्भृत. अपि अस्य विशङ्कः अन्त -करणै दयार्द्रभावम् आख्यातम् वपुः विलोकयन्तीभिः हरिणीभि अक्ष्णा प्रकामविस्तारफलम् आपे ।

Notes

धनुर्भृत —कोदण्डधारिण , धनुष धारण करने वाले का, of him who held a bow. It is षष्ठी, एकवचन qualifying अस्य । बिभर्तीति भृत्, धनुष· भृत् इति धनुर्भृत् तस्य धनभृतः । धनुस्+भृ+क्विप्, षष्ठी एकवचन, qualifying अस्य ।

अस्य—राज्ञ , उसका, his It is connected with वपु ।

विशङ्कै —निर्भीकै , भयरहितै fearless Adjective, qualifying "अन्त:करणै" ।

अन्त करणै —चेतोभि , चित्तो द्वारा by (their) hearts. It is connected with "आख्यातम्" which means "proclaimed, described"

दयार्द्रभावम्—दया—कृपा compassion, आर्द्र—कोमल soft, tender, भाव—अभिप्राय feeling, intention; दयया आर्द्र भाव. यस्य तत् (बहुव्रीहि), qualifying ""वपु.", दया से जिसका भाव कोमल है full of feeling tender with compassion

Thus, the translation of "अन्त करणै दयार्द्रभावम् (इति) आख्यातम् वपु. विलोकयन्त्य" will be "looking at the body which was proclaimed by their fearless hearts to be full of feeling tender with compassion i.e full of compassionate feeling."

आख्यातम्—आ + चक्ष् + क्त । It is not the past participle of ख्या, for the root ख्या can be used in सार्वधातुक only, Cf. अय सार्वधातुकमात्रविषय.

प्रकामविस्तारस्य फलम्—प्रकाम—अत्यन्त, excessive; विस्तार—दैर्घ्य, बड़प्पन, विशालता expanse; फल—लाभ fruit. प्रकामविस्तारफलम् इति प्रकामविस्तारफलम् (षष्ठी तत्पुरुष); अत्यन्त विशालता का फल, fruit of the large or excessive expanse (of their eyes अक्ष्णा)।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यश. स्वमुच्चै-
रुद्गीयमान वनदेवताभि ॥१२॥

सञ्जी० । स इति । स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रै । अतएव कूजद्भि स्वनद्भि । कीचकै वेणुविशेषै. । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता.' इत्यमर । वश सुषिरवाद्यविशेष । 'वंशादिक तु सुषिरम्' इत्यमर । आपादित सम्पादित । वंशस्य कृत्य कार्य यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु । "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमर । वनदेवताभिरुद्गीयमानम् उच्चैर्गीयमान स्व यश शुश्राव श्रुतवान् ।

Prose Order—स मारुतपूर्णरन्ध्रै कूजद्भि कीचकै: आपादितवंशकृत्यम् कुञ्जेषु वनदेवताभि उच्चै. उद्गीयमानम् स्वम् यश शुश्राव।

Hindi Translation—छिद्रो मे वायु भर जाने से बाँसो मे से बाँसुरी की सी ध्वनि निकलती थी । वन के देवता उन्ही के साथ

कुञ्जों में बड़े जोर से उनका यश गा रहे थे (और महाराज सब) सुनते जा रहे थे ।

English Translation —He heard his own glory, chanted loudly in the bowers by the sylvan deities, together with the singing bamboos which, having their holes filled with wind, served, as it were, the purpose of flutes.

Purport in Sanskrit —कीचकाना छिद्राणि वायुना समपूर्यन्त, अतस्तेभ्य वीणावत् शब्द निस्ससार । वनदेवता तान कीचकानेव वीणास्थाने कृत्वा लतागृहेषु सुखासीना मङ्गलगायिका इव मनोहरेण तारस्वरेण तस्य नराधिपस्य आश्चर्यकर्माणि गायन्त्य तस्य कर्णसुख विदधिरे ।

Change of Voice —तेन मारुतपूर्णरन्ध्रै कूजद्भि कीचक आपादितवशकृत्य कुजेषु, वनदेवताभि उच्चै उद्गीयमानं स्व यश शुश्रुवे ।

Notes

मारुतपूर्णरन्ध्रै —मारुत means वायु wind, पूर्ण—filled, रन्ध्र—छिद्र, छेद hole मारुतेन पूर्णानि रन्ध्राणि येषा ते (बहुव्रीहि) तैः मारुतपूर्णरन्ध्रै, जिन बाँसो के छेद वायु से भर गए थे, bamboos, with their holes filled with wind, adjective, qualifying कीचकै ।

कूजद्भि —गायद्भि । शब्दायमानै singing producing sound. It must be remembered that they were producing sound because their holes were filled with wind

आपादितवशकृत्यम् । आपादित—सम्पादित performed, वश —वेणु, बांसुरी flutes कृत्य—कार्य purpose, work आपादित वशस्य (वीणायाः) कृत्य यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, बांसुरी का कार्य सम्पादित किया जा रहा था, the purpose of flutes was served (by the bamboos—कीचकैः) । This समास is an adverb, modifying the verb "शुश्राव" ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।।
तमातपक्लान्तमनातपत्र-
माचारपूत पवन सिषेवे ।।१३।।

सञ्जी० । पृक्तेति । गिरिषु निर्झराणा वारिप्रवाहाणाम् 'वारिप्रवाहो निर्झरो झर.' इत्यमर । तुषारै. सीकरै । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वत । पृक्त सपृक्त । अनोकहाना वृक्षाणामाकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पाणि, तेषा यो गन्ध , सोऽस्यातीति आकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एव शीतो मन्द सुरभि: पवन वायु अनातपत्र व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अतएव आतपक्लान्तम् । आचारेण पूतम् आचारपूतम् शुद्ध त नृप सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भाव ।

Prose Order —गिरिनिर्झराणाम् तुषारै पृक्त अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी पवन , आतपक्लान्तम्, अनातपत्रम्, आचारपूतम् तम् सिषेवे ।

Hindi Translation —पर्वत के सोतो की छीटो से भीगे हुए तथा वृक्षो के ईषत्कम्पित पुष्पो की गन्ध से भरे हुए वायु ने घाम से दु खी, अपने सदाचार के कारण पवित्र तथा छत्र-रहित राजा की सेवा की ।

English Translation:—The breeze, moistened with the sprays of mountain streams and fragrant with the slightly shaken flowers of trees, served him, since he was afflicted with the sun, and had no umbrella with him and was sacred by his righteous conduct.

Purport in Sanskrit —नरनाथ व्रते स्थितत्वात् आतपत्र न जग्राह, अतएव घर्मेण अतीव दु खितोऽभूत् । अतएव तस्मिन् समये पर्वतवारिप्रवाहसीकरै शीतल , पुष्पाणा सुगन्धमावहन् वायु त सेवितवान् ।

Change of Voice —गिरिनिर्झराणा तुषारै पृक्तेन अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिना पवनेन आतपक्लान्त अनातपत्र. आचारपूत: स सिषेवे ।

Notes

गिरिनिर्झराणाम्—गिरिषु पर्वतेषु निर्झरा वारिप्रवाहा· इति गिरिनिर्झरा पर्वतवारिप्रवाहा । सप्तमी तत्पुरुष । तेषाम्, पर्वतो में के सोतो के of the mountain-streams

तुषारै—सीकरै, छींटो से, with sprays.

पृक्त —सम्पृक्त:, युक्त:, मिला हुआ, mixed (with), mingled with, पृच्+क्त ।

अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी—ईषत्कम्पितानि इति आकम्पितानि, किंचित् हिलाए गए हुए, gently shaken तथोक्तानि च तानि पुष्पाणि

इति आकम्पितपुष्पाणि—कर्मधारय; किंचित् हिलाए गए हुए फूल, flowers, gently shaken; अनोकहानाम् वृक्षाणाम् आकम्पितपुष्पाणि इति अनोकहाकम्पितपुष्पाणि षष्ठी तत्पु०, gently shaken flowers of trees. वृक्षो के वे फूल जो जरा हिला दिए गए थे। अनोकहाकम्पितपुष्पाणां गन्ध वास: इति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्ध षष्ठी तत्पुरुष। वृक्षो के किंचित् हिलाए गए हुए फूलो की गन्ध, the fragrance of the slightly shaken flowers of trees. अनोकहाकम्पितपुष्पगन्ध अस्ति अस्य इति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी—वृक्षो के किंचित् हिलाए गए हुए फूलो की गन्ध वाला, अर्थात् फूलो की गन्ध से युक्त—सुगन्धित (वायु), possessing the fragrance of the gently shaken flowers of trees

अनस: शकटस्य अक वेग हन्ति इति अनोकह। उपपद तत्पुरुष। गाडी के वेग को जो रोक दे उसे अनोकह कहते हैं अर्थात् 'वृक्ष'। That which checks the speed of a carriage, thus 'a tree' अनस् + अक + हन् + ड।

आतपक्लान्तम्—आतपेन घर्मेण क्लान्तम् दुखितम् इति आतपक्लान्तम्। तृ० तत्पु०। घाम से पीडित (राजा) को, him who was afflicted with the heat of the sun.

अनातपत्रम्—आतपात् घर्मात् त्रायते इति आतपत्रम्—आतप + त्रै + क, छाता, umbrella, न विद्यते आतपत्रं यस्य स अनातपत्र: तम् (बहुव्रीहि), जिनके पास छाता नहीं था उस (राजा) को him who had no umbrella

आचारपूतम्—आचारेण सदाचारेण पूतम् पवित्रम् इति आचारपूतम् सदाचारपवित्रम् (राजानम्), (तृ० तत्पु०), सदाचार से पवित्र (राजा) को (him who was) sacred with (his) righteous conduct.

सिषेवे—सेव + लिट् । सेवितवान् served.

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धि. ।
ऊन न सत्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन् वन गोप्तरि गाहमाने ॥१४॥

सञ्जी० । शशामेति । गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि । वन गाहमाने प्रविशति सति । वृष्ट्या विनाऽपि । दवाग्नि वनाग्नि । 'दवदावौ वनानले' इति हैम । शशाम । फलाना पुष्पाणा च वृद्धि: फलपुष्पवृद्धि विशेष्यत इति विशेषा अतिशयिता । आसीत् कर्मार्थे घञ् प्रत्यय । सत्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिक प्रवलो व्याघ्रादि । ऊन दुर्वल हरिणादिक न बबाधे ।

Prose Order —गोप्तरि तस्मिन् वनम् गाहमाने वृष्ट्या विनापि दवाग्नि शशाम, फलपुष्पवृद्धि विशेषा आसीत् । सत्वेषु अधिक. ऊन न बबाधे ।

Hindi Translation —प्रजाओ के रक्षक महाराज दिलीप के वन मे प्रवेश करने पर वर्षा के विना ही जगल की आग बुझ गई । फलो और फूलो की बडी अधिकता हो गई । यहाँ तक कि पशुओ मे जो अधिक वली थे, उन्होने अपने से कमजोरो को नही सताया ।

English Translation —When he, the protector, entered the forest, the forest-fire was quenched even without rain; fruits and flowers grew in profusion, and among animals, the stronger did not molest the weaker.

Purport in Sanskrit —महाराजो दिलीपः एतादृशः प्रभावशाली आसीत् यद्वन प्रविशत्येव तस्मिन् वृष्टिं विनैव दावाग्निः अशाम्यत्, वृक्षा महता बाहुल्येन पुष्पाणि फलानि च धारयामासु। ये पशव अधिकबलवत्वात् आत्मतो निर्बलतरान् जन्तून् अन्यदा पीडयामासु· ते नराधिपे दिलीपे वन भ्रमति स्वसहजवैरं विहाय तथा नैव चक्रु.।

Change of Voice —गोप्तरि तस्मिन् वन गाहमाने वृष्ट्या विनाऽपि दवाग्नि शेमे, फलपुष्पवृद्ध्या विशेषया अभूयत,, सत्त्वेषु अधिकेन ऊनो न बबाधे।

Notes

गोप्तरि—रक्षके, रक्षितरि, protector. गुप्+तृच्, सप्तमी, एकवचन। भावे सप्तमी।

गाहमाने—प्रविशति, प्रवेश करने पर, on entering, गाह्+शानच्, सप्तमी, एकवचन।

वृष्ट्या विनापि—जलवर्षण विनैव। बिना वृष्टि के ही। Even without rain, पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्तरस्यामित्यनेन "वृष्ट्या" इत्यत्र तृतीया।

दव—वनानल, जगल की आग, forest-fire दवाग्नि·—दव एव अग्नि इति दवाग्नि. (कर्मधारय)।

शशाम—शम्+लिट्। शान्त हो गई, बुझ गई, was quenched

फलपुष्पवृद्धि —फल fruits, पुष्प flower, वृद्धि abundance· फलानि च पुष्पाणि च इति फलपुष्पाणि, द्वन्द्व समास। फल और फूल,

fruits and flowers; फलपुष्पाणा वृद्धिः इति फलपुष्पवृद्धिः फलो और फलो की अधिकता, abundance of fruits and flowers.

विशेषा—अतिशयिता, अधिका, great, adjective, qualifying "वृद्धि"।

सत्त्वेषु—जन्तुषु, जीवो में, among animals

अधिक—प्रबलः अर्थात् व्याघ्रादि, the stronger ones.

ऊनम्—दुर्बलम् अर्थात् हरिणादिकम्, कमजोर को यानी हिरण आदि को, the weaker ones

बबाधे—बाध्+लिट् (आत्मनेपद) पीडयामास, सताया molested.

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु. ॥१५॥

सजी०। सञ्चारेति। पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवराग.। "रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु" इति शाश्वत। स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा। पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्ति.। 'पतङ्ग' पक्षिसूर्ययो' इति शाश्वत.। मुनेर्धेनुश्च। दिगन्तराणि दिशामवकाशान्। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमर। सञ्चारेण पूतानि शुद्धानि (सञ्चारपूतानि) कृत्वा। दिनान्ते सायकाले। निलयाय अस्तमयाय। धेनुपक्षे आलयाय च गन्तु प्रचक्रमे।

Prose Order—पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य प्रभा मुनेश्च धेनुः दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तु प्रचक्रमे।

Hindi Translation—पत्ते के रंग के समान लाल सूर्य की कान्ति तथा मुनि की गाय, दिशाओं के प्रदेशों को अपने भ्रमणद्वारा पवित्र करके, दिन के समाप्त होने पर अपने-अपने स्थान की ओर प्रस्थान करने लगी।

English Translation—At the close of the day, the light of the sun, and the cow of the sage, both red like the colour of a leaf, proceeded to go home, having rendered sacred the regions between the directions by their wanderings.

Purport in Sanskrit—अखिलं दिवसं स्वकिरणैः संसारं पवित्रीकृत्य सूर्योऽस्तं जगाम। तदा मुनेः धेनुरपि स्वसञ्चारणैः दिशामवकाशपवित्रान् कृत्वा स्वगृहं गन्तुं प्रववृते।

Change of Voice—पल्लवरागताम्रया पतङ्गस्य प्रभया मुनेश्च धेन्वा दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे।

Notes

पल्लवरागताम्रा—पल्लव—पत्र, पत्ता, leaf राग, वर्ण, रङ्ग, colour ताम्र—रक्त, लाल, red. पल्लवस्य पत्रस्य रागः वर्ण इति पल्लवरागः—पत्रवर्ण, पत्ते का रंग, the colour of a leaf पल्लवस्य राग इव ताम्रा इति पल्लवरागताम्रा—पत्रवर्णरक्ता—पत्ते के रङ्ग के समान लाल, red like the colour of a leaf.

This epithet applies both to the sage's cow as well as to the light of the sun, the one was naturally ruddy; the other becomes so in the evening.

पतङ्गस्य प्रभा—सूर्यस्य कान्तिः, the light of the sun

मुनेः धेनुः—वशिष्ठस्य गौः। वशिष्ठजी की गाय The sage's cow.

च—Here च means "also" and not "and"; hence the verb "प्रपन्ने" is in the singular

दिगन्तराणि—दिक्—दिशा, direction अन्तर—अवकाश, region. दिशाम् अन्तराणि अवकाशान् इति दिगन्तराणि (षष्ठी तत्पु०)—दिशामवकाशान्। दिशाओं के प्रदेशों को, regions between the directions.

सचारपूतानि—सञ्चार—सञ्चरण, चलना wanderings. पूत—पवित्र, sacred सञ्चारेण पूतानि पवित्राणि इति सचारपूतानि (तृतीया तत्पुरुष) अपने सचरण द्वारा पवित्र (करके) sacred by their wanderings. सचार=सम्+चर+घञ्। पूत=पू+क्त। सचारपूतानि is an adjective qualifying दिगन्तराणि।

दिनान्ते—दिनस्य दिवसस्य अन्ते अवसाने समाप्तौ इति दिनान्ते दिनावसाने, दिन के अन्त में अर्थात् सायकाल में, at the close of the day

निलयाय—अस्तमयाय, अस्त होने के लिए, for setting (in the case of the sunlight). आलयाय—घर के लिए, for home *i e.*, in order to go home (in the case of the cow) चतुर्थी stands here by गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि which means that when a root having the sense of motion implies effort on the part of the agent, its कर्म, if it does not mean a road, takes the Accusative or the Dative

गन्तुं—यातु, जाने के लिए। In order to go गम् + तुमुन्।

प्रचक्रमे—प्रववृते, आरेभे। प्रवृत्त हो गई proceeded, started

ता देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वग्ययौ मध्यमलोकपाल ।
बभौ च सा तेन सता मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥१६॥

सजी०। तामिति। मध्यमलोकपालो भूपाल। देवतापित्रतिथीना क्रियायागश्राद्धदानानि ता एवार्थ प्रयोजन यस्यास्ताम्। ता धेनुमन्वगनुपद ययौ। "अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपद क्लीबमव्ययम्" इत्यमर.। सता मतेन सद्भिर्मान्येन। "गतिबुद्धि" इत्यादिना वर्तमाने क्त.। "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी। तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनु। सता मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव बभौ।

Prose Order.—मध्यमलोकपाल देवतापित्रतिथिक्रियार्थां ताम अन्वग् ययौ। सता मतेन तेन उपपन्ना सा सता मतेन विधिना उपपन्ना साक्षात् श्रद्धा इव बभौ।

Hindi Translation.—देवताओ, पितरो और अतिथियो के सत्कार की आवश्यक सामग्री देने वाली उस नन्दिनी के पीछे पृथ्वीपति दिलीप चलते थे। सज्जनों द्वारा सम्मानित राजा से युक्त होकर नन्दिनी उस समय ऐसी शोभा पाती थी जैसे शास्त्र-सम्मत विधि से युक्त श्रद्धा शोभा पाती है।

English Translation.—He, the protector of the middle world, followed her who was a help towards discharging the duties of sacrificial rites to

gods, manes and guests; and the cow in company with him, who was honoured by the good, looked like faith incarnate, when accompanied by performance embodied by the good.

Purport in Sanskrit —दुग्धादिप्रदानेन वशिष्ठस्य यागश्राद्धदानादीनाम् उपकर्त्रीं तां नन्दिनीमनुसृत्य नरपतिश्चलितुमारेभे। तस्मिन् समये साधुजनसेवितेन तेन दिलीपेन युक्ता सा धेनु तथा शोभां प्राप यथा सज्जनसमादृतेन सदाचारेण युक्ता श्रद्धा प्राप्नोति।

Change of Voice—मध्यमलोकपालेन देवतापित्रतिथिक्रियार्था सा अन्वग् यये। सता मतेन तेन उपपन्नया तया सता मतेन विधिना उपपन्नया साक्षात् श्रद्धया इव बभे।

Notes

मध्यमलोकपाल। मध्यम—बीचवाला, middle लोक—ससार world. पाल—पालक protector.

(*a*) मध्यमश्चासौ लोक. इति मध्यमलोक. अर्थात् भूलोक. (कर्मधारय) बीच का लोक, middle world, *i. e*, the earth.

(*b*) मध्यमलोकस्य पाल. इति मध्यमलोकपाल· (षष्ठी तत्पुरुष), बीच वाले लोक का रक्षक, protector of the middle world, intermediate world.

देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्। देवता—gods, पितृ—पितर, manes; अतिथि—अभ्यागत, guests क्रिया—rites अर्थ—प्रयोजन, purpose.

(*a*) देवताश्च पितरश्च अतिथयश्च इति देवतापित्रतिथयः (द्वन्द्व समास)।

(*b*) देवतापित्रतिथिना क्रिया (यागश्राद्धदानरूपा:) इति देवतापित्रतिथिक्रिया. (षष्ठी तत्पुरुष)। देवता, पितर और अतिथियो की क्रियाएँ। rites due to gods, manes and guests.

(*c*) देवतापित्रतिथिक्रिया: एव अर्थ. प्रयोजन यस्या. सा देवतापित्रतिथिक्रियार्था (बहुव्रीहि)। देवता, पितर तथा अतिथियो का सत्कार करना ही जिस गाय का प्रयोजन था, अर्थात् जो देवता, पितर तथा अतिथियो का सत्कार रूपी प्रयोजन साधती थी। Whose purpose was to supply the necessary articles for the rites of gods, manes and guests, *i e*, who used to serve the purpose of supplying the necessary articles, etc.

अन्वक् is an अव्यय governing ताम्, it means 'behind'.

ययौ=या+लिट्, गया, went.

सता मतेन—सज्जनै: पूजितेन, सज्जनो से सम्मानित esteemed by the good. (in the case of the king).

(सज्जनै: अभ्यस्तेन अनुमोदितेन वा, सज्जनो से अनुमोदित (विधि), approved of by the good, practised by the good (in the case of the विधि).

उपपन्ना—संयुक्ता, accompanied. उप+पद्+क्त+टाप्।

साक्षात्—प्रत्यक्षाम्, it is an indeclinable.

विधि—is properly a scriptural injunction, it secondarily means the performance of a religious rite in obedience to such an injunction.

श्रद्धा—भक्ति, विश्वास, faith, belief

The point in the simile is this : just as faith or belief accompanied by performance or practice of religious rites as approved by the good looks graceful, in the same way did the cow look graceful in company with the king.

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

सञ्जी० । स इति । स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणा यूथानि कुलानि येषु तानि । वर्हाण्येषा सन्तीति वर्हिण मयूर । "मयूरो वर्हिणो वर्ही" । फल-वर्हाभ्यामिनज्वक्तव्य । आवासवृक्षाणामुन्मुखा वर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनिम्ना अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । "लोहितादिडाज्भ्य क्यष्" इति क्यष्प्रत्यय । "वा क्यष" इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिता शाद्वला येषु तानि । शादा शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वला शष्पश्यामदेशा । "शाद्वल शादहरिते" इत्यमर । "शाद कर्दमशष्पयो" इति विश्व । "नडशादाड्ड्वल" इति ड्वलच्प्रत्यय । वनानि पश्यन् ययौ ।

Prose Order —स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवास-वृक्षोन्मुखबर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ।

Hindi Translation .—वन मे शूकरो के यूथ के यूथ छोटे-छोटे जलाशयो से निकल रहे थे, मोर पक्षी अपने बसेरे के

वृक्षों की तरफ उडते हुए चले जा रहे थे; कोमल घास से आच्छादित भूमि पर हिरन बैठे हुए थे । इस तरह सन्ध्या के कारण श्याम होते हुए वन को देखते हुए राजा (वशिष्ठजी के आश्रम को) पहुँच गए ।

English Translation —He went on beholding the forests that were being darkened, in which herds of wild boars were emerging from the pools, in which peacocks were flying towards the trees of their habitation, and in which the deer were lying down on the grassy plots.

Purport in Sanskrit —वशिष्ठाश्रम प्रत्यावर्तमानो दिलीपोऽद्राक्षीत् "तस्मिन् वने सन्ध्यासमये शूकरा अल्पजलाशयेभ्य शतशो निर्गत्य विचरन्ति, मयूराश्च स्ववासवृक्षाभिमुखम् उड्डीयन्ते; हरिणाश्च यत्र तत्र शष्पश्यामलेषु प्रदेशेषु आसीना विश्राम्यन्ति, वनस्थली च शनै प्रदोषान्धकारेण श्यामीभवति" इति ।

Change of Voice.—तेन पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यता यये ।

Notes

पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि पल्वल means अल्पजलाशय, छोटे-छोटे जलाशय, pools उत्तीर्ण—निर्गत, निकले हुए (निकलते हुए), emerging, coming out of वराह—वन्य शूकर, जगली सुअर; wild boar. यूथ—समूह, झुण्ड, herds.

(*a*) वराहाणा यूथानि इति वराहयूथानि शूकरसमूहा (प० त०), सुअरो के समूह, herds of wild boars.

(*b*) पल्वलेभ्य· उत्तीर्णानि वराहयूथानि येषु (वनेषु) तानि पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि (बहुव्रीहि समास), ऐसे वन जहाँ पर शूकरो के झुण्ड के झुण्ड जलाशयो मे से निकल रहे थे, forests in which herds of wild boars were coming out of pools.

The idea is that the boars troubled with heat had been relieving themselves for the whole day in the pools, and when evening set in they came out of them.

आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।

आवास—निवास residence, habitation; आवासवृक्ष—निवासद्रुम, बसेरे के वृक्ष trees of habitation, उन्मुख—अभिमुख, उत्सुक, looking up (here flying towards), बर्हिण—मयूर, मोर, peacocks बर्ह—शिखा, दुम, peacock's tail; so that बर्हीं is one that possesses बर्हs or feathers, *i. e.*, peacocks. (*Cf.* बर्हाणि एषा सन्ति इति बर्हीं) बर्ह+इन् ।

(*a*) आवासस्य वृक्षा , इति आवासवृक्षा निवासद्रुमाः (षष्ठी तत्पुरुष), बसेरे के वृक्ष, trees of habitation, *i. e.*, the trees in which they resided

(*b*) आवासवृक्षाणाम् उन्मुखा इति आवासवृक्षोन्मुखा निवासद्रुमोत्सुका (षष्ठी तत्पुरुष) बसेरे के वृक्षो के लिए उत्सुक, eager for the trees of their habitation—This is an adjective to बर्हिण ।

(*c*) आवासवृक्षोन्मुखा बर्हिणः येषु तानि (बहुव्रीहि), आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि (वनानि); उन वनो को जिनमें मोर पक्षी अपने-अपने बसेरे के वृक्षो के लिए उत्सुक थे, अर्थात् वृक्षो की तरफ उडते हुए चले

जा रहे थे। (forests) in which peacocks were flying towards the trees of their habitation (in order to pass the night).

मृगाध्यासितशाद्वलानि—शाद्वल शष्पश्यामप्रदेश, दूब से आच्छादित भूमि, grassy plot. अध्यासित—स्थित, occupied मृगै अध्यासिता शाद्वला येषु (वनेषु) तानि (बहुव्रीहि), मृगाध्यासितशाद्वलानि, ऐसे वनो को जहाँ कोमल घास से आच्छादित भूमि पर हिरन बैठे हुए थे। (*forests*) *in which the deer were squatting on grassy plots*

श्यामायमानानि—कृष्णायमानानि, काले होते हुए वनो को (forests) that were getting dark श्याम+क्यष्, see Sanjivani.

Mallinath in his Sanjivani says that the forests were getting dark on account of the dark colour of the boars, the peacocks and the deer. This seems a mistaken view The darkening of the forests was caused by the shadow of the approaching evening.

पश्यन्—अवलोकयन्, देखता हुआ, seeing, beholding, दृश्+शतृ ।

ययौ—जगाम, गया, went on, या+लिट्, प्रथम पुरुष, एकवचन अस्य कर्ता "स" इति ।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्र. !
उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्याम्
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥१८॥

सञ्जी० । आपीन इति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौ । "गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौ" इति हलायुध । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूध. "ऊधस्तु क्लीबमापीनम्" इत्यमर । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् [आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्] वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च । अञ्चिताभ्या चारुभ्या गताभ्या गमनाभ्या तपोवनादावृत्ते पन्थास्त तपोवनावृत्तिपथम् । "ऋक्पू" इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्यय । अलचक्रतु. भूषितवन्तौ ।

Prose Order —आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् गृष्टि वपुष गुरुत्वात् नरेन्द्र (च) उभौ (नदिनीनृपौ) अञ्चिताभ्या गताभ्या तपोवनावृत्तिपथम् अलचक्रतु ।

Hindi Translation —अपने स्तनो का भार धारण करने के परिश्रम से प्रथम बार ब्याई हुई नन्दिनी तथा शरीर के भारीपन से राजा, दोनो ही ने अपनी (मन्द) सुन्दर चाल से तपोवन से लौटने के मार्ग को शोभित किया ।

English Translation.—The cow (that had calved but once) on account of the exertion of bearing the burden of her full udders, and the king by reason of his bodily heaviness, both decorated the way back to the penance-grove with their graceful gaits.

Purport in Sanskrit:—नन्दिनी प्रथमवार वत्सं प्रासोष्ट । तस्य ऊधासि भारवन्ति अभूवन्, अत तेषां वहने तस्या महान् प्रयासो बभूव । राज्ञो दिलीपस्यापि शरीर गुरु आसीत् । अतएव उभावपि नन्दिनीराजानौ स्वस्वशरीरभारात् शनैः शनैः जग्मतु । उभयोस्तयो. मन्दगत्या तपोवनमार्गस्य शोभा अतितरा ववृधे ।

Change of Voice.—आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् गृष्ट्या, वपुष: गुरुत्वात् नरेन्द्रेण (च) उभाभ्यामञ्चिताभ्या गताभ्या तपोवनावृत्तिपथ· अलञ्चक्रे ।

Notes

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्—आपीन—ऊधस्, स्तस, थन, udders· भार—बोझ, burden. उद्वहन—नयन, ढोना, ले जाना, carrying. प्रयत्न—प्रयास, परिश्रम, effort.

(*a*) आपीनस्य भार इति आपीनभारं (षष्ठी तत्पुरुष), थन का बोझ, the burden of udders

(*b*) आपीनभारस्य उद्वहनम् (षष्ठी तत्पुरुष) थन का बोझ ढोना, carrying the burden of her udders.

(*c*) आपीनभारोद्वहने प्रयत्न इति आपीनभारोद्वहनप्रयत्न: (सप्तमी तत्पुरुष) तस्मात्, थन का बोझ ढोने के परिश्रम से, by reason of carrying the burden of her udders she had her gait graceful—अञ्चित)

गृष्टि —सकृत् प्रसूता गौ· वारमेकमेव या प्रसूते । जो एक ही बार ब्याई हो उस गाय को "गृष्टि" कहते है । The cow that has given calf but once is known as "गृष्टि"—the cow but once calved.

वपुष गुरुत्वात्—शरीरस्य महत्त्वात्, शरीर के भारीपन से, by reason of the heaviness of his body (the king had his gait graceful)

अञ्चित—सुन्दर, चारु, beautiful, graceful, lovely

गत—गमन; गति, चाल, gait. गम् +क्त (नपुंसके भावे क्तः), क्त is added here in order to form an abstract noun meaning gait; this is not the past participle of गम् ।

अञ्चिताभ्याम् गताभ्याम्—This is in dual number, because it refers to the gaits of two individuals—the cow and the king

तपोवनावृत्तिपथम्—आवृत्ति means प्रतिनिवृत्ति return (noun)

(*a*) आवृत्तेः पन्थाः इति आवृत्तिपथः (षष्ठी तत्पुरुष), लौटने का मार्ग, the way of return.

(*b*) तपोवनाद् आवृत्तिपथः इति तपोवनावृत्तिपथः, तम् (पंचमी तत्पुरुष) तपोवन के लौटने के मार्ग को, the way of return from the penance forest.

आवृत्तिपथ=आवृत्ति+पथिन्+अ, 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' *i. e.*, ऋच्, पुर्, अप्, धुर्, पथिन् take अ प्रत्यय at the end of a "समास" provided that धुर् does not mean "the yoke of a carriage"

वशिष्ठधेनोरनुयायिन त-
मावर्त्तमान वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपक्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥१६॥

सञ्जी० । वशिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचर वनान्तादावर्त्तमान प्रत्यागत त दिलीप वनिता सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणा पङ्क्तिर्यस्या. सा । निर्निमेषा सतीत्यर्थ. । लोचनाभ्या करणाभ्याम् ।

उपोषिताभ्यामिव उपवासो भोजननिवृत्ति. तद्वद्भ्यामिव। वसते. कर्त्तरि क्त । पपौ । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिक पिबति तद्-दतितृष्णयाऽधिक व्यलोकयदित्यर्थं ॥१६॥

Prose Order —वनिता निमेषालसपक्ष्मपक्ति· (सती) वशिष्ठधेनो अनुयायिन वनान्तात् आवर्त्तमान त (नृपम्) उपोषिताभ्याम् इव लोचनाभ्या पपौ ।

Hindi Translation·—सुदक्षिणा की पलके गिरने में अलसाती थी । उन्होने वशिष्ठ की गाय के पीछे-पीछे वन से लौटते हुए राजा को अपने नेत्रो से पी लिया, मानो (बहुत दिनो से राजा का दर्शन न होने के कारण) उनके नेत्र प्यासे थे ।

English Translation —With her winkless eyes which had fasted long, as it were, his wife drank him in (saw him intently) while he returned from the skirts of the forest following the cow of Vashishtha.

Purport in Sanskrit ·—चिरकाल यावत् राज्ञोऽदर्शनेन सुदक्षिणा अत्यन्तम् अधीराऽसीत्, अतो यदा राजा नन्दिन्या सह वनात् प्रतिनिववृते तदा सा एतादृश्या महत्याऽऽस्थया तमद्राक्षीद् यत् तस्या नेत्रयुगलम् निमेषकरणमत्याक्षीत् । यथा हि पिपासाकुलित· कश्चित्पुरुष शीतल जल पुन पुन पीत्वाऽपि शान्ति न प्राप्नोति तथैव सुदक्षिणाया युगलनेत्रे कमनीय वल्लभस्य रूप विलोक्यापि तृप्ति न लेभा ।

Change of Voice·—वनितया सुदक्षिणया निमेषालसपक्ष्मपक्त्या (सत्या) वशिष्ठधेनो अनुयायी वनान्तात् आवर्त्तमान (स) नृप उपोषिताभ्याम् इव लोचनाभ्या पपे ।

by his lawful consort, that cow in the intervening space between them resembled twilight coming between day and night.

Purport in Sanskrit —नन्दिन्या स्वागत कर्तुं स्वाश्रमात् किञ्चिद्दूर गत्वा राज्ञी तया मिलितवती । तदनन्तर ताम् आश्रम नेतु प्रवृत्ते । अग्रे सा बभूव, तस्या पृष्ठत नन्दिनी, तदनन्तर राजा । तस्मिन् समये सुदक्षिणादिलीपयो मध्ये गच्छन्ती ईषद्रक्तवर्णा नन्दिनी तथा शुशुभे यथा दिवसरजन्यो मध्ये रक्तवर्णा सन्ध्या शोभते ।

Change of Voice —वर्त्मनि पार्थिवेन पुरस्कृतया पार्थिव-धर्मपत्न्या (च वर्त्मनि) प्रत्युद्गतया तया धेन्वा तदन्तरे दिनक्षपा-मध्यगतया सध्यया इव विरजे ।

Notes

वर्त्मनि—मार्गे, मार्ग में, on the way.

पार्थिवेन—राज्ञा । नृपेण, by the king पृथिव्याः ईश्वर पार्थिव । पृथिवी + अञ् ।

पुरस्कृता—अग्रत कृता, आगे की गई हुई, placed in front

पार्थिवधर्मपत्न्या—पार्थिव—king. धर्मपत्नी—legal wife.

(1) धर्मस्य पत्नी इति धर्मपत्नी (ष० तत्पु०) अश्वघासादि-नास ।

) पार्थिवस्य धर्मपत्नी इति पार्थिवधर्मपत्नी, तया (षष्ठी तत्पु०) । धर्मपत्नी से, by the legal wife of the king

त्युद्गता—अभ्युद्गता—जिसकी अगवानी आगे से ली गई, जिसका ` से किया गया । (The cow which was) welcomed

Her eyes had fasted, as it were, because they had not seen the king for a very long time. And, because they had fasted, therefore it was that the eyes were unwilling to be closed by the eye-lashes; they wanted no disturbance in their way of gazing at the king intently.

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु
दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥२०॥

सञ्जी० । वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । "तस्येश्वर" इत्यञ् प्रत्यय । पुरस्कृताऽग्रत कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थ । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमास । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या । प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता सध्येव विरराज ॥

Prose Order —वर्त्मनि पार्थिवेन पुरस्कृता पार्थिवधर्मपत्न्या (च वर्त्मनि) प्रत्युद्गता सा धेनु तदन्तरे (सुदक्षिणादिलीपान्तरे) दिनक्षपामध्यगता सध्या इव विरराज ।

Hindi Translation —रास्ते में राजा से आगे की हुई अर्थात् राजा के आगे चलती हुई और रानी से आगे वढकर ली गई हुई वह गाय उन दोनो (राजा और रानी) के बीच मे ऐसी शोभित थी जैसे दिन और रात के बीच मे सध्या शोभा देती है ।

English Translation:—Placed in front by the king (*lit.* ruler of the earth) on the way and met in advance

सञ्जी० । अक्षताना पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्या सा सुदक्षिणा पयस्विनी प्रशस्तक्षीरा ता धेनु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च । अस्या धेन्वा विशाल शृङ्गान्तर शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धे कार्यसिद्धेर्द्वार प्रवेशमार्गमिव आनर्चार्चयामास । अर्चतेभ्वादिकाल्लिट् ।

Prose Order —साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनी ता प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अर्थसिद्धे द्वारम् इव अस्या विशाल शृङ्गान्तरम् आनर्च ।

Hindi Translation —अक्षत-सहित पात्र को हाथ मे लेकर सुदक्षिणा ने उत्तम दूध देनेवाली उस गाय की प्रदक्षिणा की और उसको प्रणाम करके उसके विशाल मस्तक की इस प्रकार पूजा की, मानो वह उनकी मनोकामना की सिद्धि का द्वार हो ।

English Translation – Sudakshina carrying in her hands a pot of अक्षत, went round the cow that yielded good milk, and bowing down to her worshipped the broad space between her two horns, (the forehead) which was the gate, as it were, of the fulfilment of her object

Purport in Sanskrit —नन्दिन्याम् आश्रम प्राप्ताया सुदाक्षणा अक्षतादिभि परिपूर्ण पात्र हस्ते गृहीत्वा तस्या प्रदक्षिणा कृतवती । ततश्च ता प्रणम्य गन्धाक्षतै तस्या विशाल मस्तक पूजितवती । तदानी 'राज्ञी स्वमनोरथसाधनस्य द्वार पूजयति' इति प्रत्यभासीत् ।

Change of Voice —साक्षतपात्रहस्तया सुदक्षिणया ता पयस्विनी प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्या विशाल शृङ्गान्तरम् अर्थसिद्धे द्वारम् इव आनर्चे ।

in advance The queen walked some distance from her place in order to receive the cow in advance

दिनक्षपामध्यगता । मध्ये—अन्तरे, बीच मे, in the middle. गत—स्थित, coming, situated

(1) दिनञ्च् क्षपा च इति दिनक्षपे (द्वन्द्व) । दिन और रात, day and night.

(2) दिनक्षपयो मध्यम् इति दिनक्षपामध्यम् (षष्ठी तत्पु०)—दिन और रात का बीच, the middle of day and night.

(3) दिनक्षपामध्ये गता इति दिनक्षपामध्यगता (सप्तमी तत्पु०), दिन और रात के बीच में स्थित (सन्ध्या), (twilight) coming between day and night.

The points of comparison in the simile are the following :—

(1) The bright splendour of the king is compared to the brightness of the day.

(2) the soft beauty of the queen, to the moonlight night

(3) the tawny colour of the cow, to the rosy appearance of twilight

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनी ता
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्या
श्रृगान्तर द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥२१॥

प्रदक्षिणीकृत्य—परिक्रम्य, परिक्रमा करके, having gone round (the cow).

प्रदक्षिणा consists in going round any object in such a way as to always keep it on the right

प्रगतो दक्षिणम् इति प्रदक्षिणम् (गति समास), by the rule प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया *i. e.*, the उपसर्गs प्र etc. are compounded with प्रथमा in the sense of having gone etc. न प्रदक्षिणम् इति अप्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिण प्रदक्षिण कृत्वा इति प्रदक्षिणीकृत्य ।

प्रदक्षिण+च्वि+कृ+ल्यप् ।

प्रणम्य—नमस्कृत्य, प्रणाम करके, having bowed to,

प्र+नम्+ल्यप् ।

अर्थसिद्धे—अर्थ—कार्य, object, purpose. सिद्धि—success. अर्थस्य सिद्धि: इति अर्थसिद्धि तस्या (षष्ठी तत्पु०), मन कामना की सफलता का, of the success or fulfilment of her purpose or desire.

अर्थसिद्धे: द्वारम् इव, as if it were the door of success of her desire.

शृङ्गान्तरम्—शृङ्गयो: अन्तरम् इति शृङ्गान्तरम्, दोनो सीगो का मध्यभाग, the space between the horns *i e.*, the forehead or मस्तक ।

विशाल शृङ्गान्तरम्—the broad forehead.

आनर्च—पूजयामास—पूजा की, worshipped अर्च् (to worship)+लिट् ।

Notes

साक्षतपात्रहस्ता—साक्षत—अक्षतों के सहित, अक्षतों से भरा हुआ, full of अक्षत (whole grain of rice) पात्र—बर्तन, vessel.

(1) अक्षतानां पात्रम् इति अक्षतपात्रम् (ष० त०), vessel of whole grains of rice.

(2) अक्षतपात्रेण सह वर्त्तमानौ इति साक्षतपात्रौ (बहु०)।

(3) साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा (बहु०) (The queen) whose hands held a vessel full of whole grains of rice, *i. e.*, who carried in her hands a vessel, etc.

The way of expounding this समास seems grammatical, for, otherwise, the समास will be हस्तसाक्षतपात्रा, according to the rule सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ *i e*, a noun in the Locative case and an attributive should be placed first in a बहु० समास।

It should not be analysed as साक्षतं पात्रं हस्ते यस्याः सा साक्षतपात्रहस्ता। According to this analysis the सिद्ध समास will be हस्तसाक्षतपात्रा, because हस्ते being in the Locative case will have to be placed first Obviously, therefore, the analysis meant by the poet was as it is given by मल्लिनाथ।

अक्षत literally means न क्षताः येषां, those which are not injured, *i. e.*, whole grains of rice. This word is always masculine and plural

पयस्विनी—पयस्+विन् (in the sense of goodness) प्रशस्त-क्षीरा, अच्छे दूध वाली (cow that gave) good milk.

Hindi Explanation —यद्यपि नन्दिनी उस समय अपने बछड़े को देखने के लिए बहुत ही उत्कण्ठित हो रही थी तथापि वह थोडी देर ठहर गई और शान्तिपूर्वक खड़ी रह कर उसने रानी की पूजा स्वीकार की। यह देख कर राजा-रानी बहुत ही प्रसन्न हुए, कारण यह कि नन्दिनी के समान महात्मा लोग जब अपने भक्तो की पूजा स्वीकार कर लेते है और प्रसन्नता के लक्षण दिखाते है तो उसका यह तात्पर्य होता है कि इसका फल जल्दी ही मिलेगा और भक्त का मनोरथ शीघ्र ही पूर्ण होगा।

English Translation —Though eager to see her calf, yet she accepted the worship with patience; whereupon both of them became glad; for verily the sings of pleasure of (venerable) beings of her type, manifested towards those who approach them with devotion, indicate the near fulfilment of (their) objects.

Purport in Sanskrit —यद्यपि नन्दिनी दिनावसाने स्वकीय वत्स द्रष्टुम् अत्यन्तमधीराऽऽसीत् तथापि सा सुदक्षिणया समर्पिता पूजा शान्तिपूर्वक स्थित्वा स्वीकृतवती। तस्याः तत् प्रसादचिह्न दृष्ट्वा सुदक्षिणादिलीपौ परमानन्दं प्राप्तवन्तौ यतो नन्दिनीसदृशा महात्मानो यदा स्वभक्ताना पूजा स्वीकुर्वन्ति प्रसाद च दर्शयन्ति तदा इद सूच्यते यत् भक्तजनस्य मनोरथोऽचिरेणैव सिद्धो भविष्यतीति।

Change of Voice —वत्सोत्सुकयापि तया स्तिमितया सपर्य्या प्रत्यग्राहि इति ताभ्या ननन्दे, हि भक्त्या उपपन्नेषु तद्विधाना प्रसादचिह्नै पुरःफलै. (भूयते)।

अर्थसिद्धे. द्वारम् इव अस्या विशाल शृगान्तरम् आनर्च—उसके विशाल मस्तक की पूजा की, जो कि मन.कामना को सिद्धि का दरवाजा सा मालूम पडता था। Worshipped her broad forehead which was, as it were, the door of fulfilment of her desire

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधाना
प्रसादचिह्नानि पुर फलानि ॥२२॥

सञ्जी०। सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्या पूजा प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दपती ननन्दतु। पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति। पूज्येष्वनुरागो भक्ति तयोपपन्नेपु युक्तेषु विषये तद्विधानाम्। तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषा तेषाम् महतामित्यर्थं। प्रसादस्य चिह्नानि लिगानि पूजास्वीकारादीनि पुर फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषा तानि हि अविलम्बितफलसूचकलिगदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थ।

Prose Order —सा वत्सोत्सुकापि स्तिमिता (सती) सपर्याम् प्रत्यगृहीत् इति तौ ननन्दतु। हि भक्त्या उपपन्नेषु (जनेपु) तद्विधाना प्रसादचिह्नानि पुर फलानि भवन्ति।

Hindi Translation:—बछडे के लिये उत्कण्ठित होने पर भी, उस (नन्दिनी) ने निश्चल होकर पूजा ग्रहण की, यह देखकर वे दोनो (राजा और रानी) प्रसन्न हुए, क्योकि नन्दिनी के समान महात्मा लोग भक्ति-युक्त पुरुषो पर जो प्रसन्नता के चिह्न दिखा है, उनका फल निकट ही रहता है।

भक्त्या उपपन्नेषु (जनेषु) तद्विधाना प्रसादचिन्हानि—signs of favour shown by those of her type towards their devotees.

पुर फलानि—पुरोगतानि (प्रत्यासन्नानि) फलानि येषा तानि, जिनके फल समीप ही होते हैं, those which have fruit near at hand; bear fruit in near future.

गुरो· सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य साध्य च विधि दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ।।२३।।

सञ्जी० । भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीप सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरो उभयोरपीत्यर्थं 'भार्या जायाथ पु भूम्नि दाराः' इत्यमर । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । साध्य सध्यायां विहित विधिमनुष्ठान च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीना दोग्ध्री दोहनशीलाम् । "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः। धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपद-प्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ।

Prose Order —भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीप. सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य साध्य विधि च समाप्य दोहावसाने निषण्णां दोग्ध्री पुन एव भेजे ।

Hindi Translation —अपनी भुजाओ के बल से शत्रुओं का नाश करने वाले राजा गुरु तथा गुरुपत्नी के चरणो की सेवा और सायङ्कालीन सन्ध्योपासन समाप्त करके, दुही जाने के बाद (आराम से) बैठी हुई गाय की फिर सेवा करने लगे ।

Notes

वत्सोत्सुका अपि—वत्से उत्सुका इति वत्सोत्सुका (सप्तमी तत्पु०) बछड़े के लिए उत्कण्ठित होने पर भी ।

Though eager to see her calf.

स्तिमिता—स्तिम् (to be immovable, 4th conj).+क्त+टाप्, निश्चल होकर, शान्ति के साथ, being steady, with patience; being calm or quiet.

सपर्याम्—पूजाम्—पूजा को, worship, सपर् (to worship) +यक्+टाप्, सपर् belongs to the कण्ड्वादिगण ।

प्रत्यग्रहीत्—स्वीचकार, स्वीकार किया, accepted. प्रति+ग्रह्+लुङ् ।

ननन्दतुः—प्रसन्नौ बभूवतुः, मुमुदाते, प्रसन्न हुए, were pleased; rejoiced. नन्द्+लिट् (3rd person dual).

भक्त्या उपपन्नेषु—भक्तियुक्तेषु जनेषु, भक्त लोगों पर, towards the devotees. *Cf.* श्रद्धेव साक्षाद् विधिनोपपन्ना ।

It is connected with दर्शितानि or some such word as is understood and may be supplied.

तद्विधाना—तस्याः विधा (प्रकार) इव विधा येषां ते तद्विधाः (बहुव्रीहि), तेषां तद्विधाना, of those who are of her type. उस (नन्दिनी) के समान वाले लोगों की ।

प्रसादचिह्नानि—प्रसादस्य (प्रसन्नतायाः) चिन्हानि (लक्षणानि)—(षष्ठी तत्पु०) । प्रसन्नता के चिन्ह, signs of favour.

तद्विधानां प्रसादचिह्नानि—signs of favour of (*i. e.,* shown by) those that are of her type.

भक्त्या उपपन्नेषु (जनेषु) तद्विधाना प्रसादचिन्हानि—signs of favour shown by those of her type towards their devotees.

पुर फलानि—पुरोगतानि (प्रत्यासन्नानि) फलानि येषा तानि, जिनके फल समीप ही होते है, those which have fruit near at hand; bear fruit in near future

गुरो. सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य साध्य च विधि दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ।।२३।।

सञ्जी० । भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीप' सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरो उभयोरपीत्यर्थ 'भार्या जायाथ पुं भूम्नि दारा:' इत्यमर. । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । साध्य सध्यायां विहित विधिमनुष्ठान च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीना दोग्ध्री दोहनशीलाम् । "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः। धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपद-प्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ।

Prose Order —भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीप. सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य साध्यं विधि च समाप्य दोहावसाने निषण्णा दोग्ध्री पुन एव भेजे ।

Hindi Translation —अपनी भुजाओं के बल से शत्रुओं का नाश करने वाले राजा गुरु तथा गुरुपत्नी के चरणो की सेवा और सायङ्कालीन सन्ध्योपासन समाप्त करके, दुही जाने के बाद (आराम से) बैठी हुई गाय की फिर सेवा करने लगे ।

English Translation:—After having shampooed the feet of his preceptor and his wife, and having finished his evening rites, Dilipa, who had uprooted his enemies by (the valour of) his arms, again attended upon the cow, who was sitting at her ease after the milking was over.

Purport in Sanskrit —आश्रमं प्रत्यागत्य महाराजो दिलीपः गुरोर्वशिष्ठस्य तत्पत्न्याः अरुन्धत्याश्च पादानां संवाहनं कृतवान् । ततः सायङ्कालीनात् सन्ध्योपासनात् निवृत्तो बभूव । तदनन्तरं दोहनान्ते सुखोपविष्टां तां नन्दिनीं भूयोऽपि सेवितुं प्रचक्रमे ।

Change of Voice :—भुजोच्छिन्नरिपुणा दिलीपेन सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य साध्यं विधिं च समाप्य दोहावसाने निषण्णा दोग्ध्री पुनः एव भेजे ।

Notes

भुजोच्छिन्नरिपुः—भुजाभ्यां (बाहुभ्यां) उच्छिन्नाः (विनाशिताः) रिपवः (शत्रवः) येन सः (बहु०)—(Dilipa) who had up-rooted his foes by the prowess of his arms.

सदारस्य qualifies गुरोः । दारैः सह वर्तमानः इति सदारः तस्य (बहु०), स्त्री-सहित वशिष्ठ के, of his preceptor and his wife.

दाराः has a very interesting derivation—दारयन्ति पतिं भ्रातृभ्यः इति दाराः *i. e.*, a wife is called दाराः because she estranges her husband from his brothers दृ+घञ् ।

निपीड्य—सम्मर्द्य, मीजकर, having shampooed नि+पीड्+ल्यप् । Mallinatha translates it by 'अभिवन्द्य' which does not seem to be right.

सान्ध्यं विधिं—सायंकालीनम् अनुष्ठान, evening rites. सन्ध्या +अण्; सन्ध्यायाः अयम् इति सान्ध्यः, belonging to the evening तस्येदमित्यण् ।

समाप्य—समाप्त कृत्वा, having finished. सम्+आप्+ल्यप् ।

दोहावसाने—दोहस्य (दोहनस्य) अवसाने (अन्ते), (षष्ठी तत्पु०), at the end of being milched.

निषण्णाम् (नन्दिनीम्)—उपविष्टाम्, बैठी हुई नन्दिनी को, her who sat down, नि+सद्+क्त+टाप् ।

दोग्ध्रीम्—दुह्+तृन्+ङीप्, दोहनशीलाम्, दुग्धदात्रीम्, धेनुम् ।

भेजे—सिषेवे, सेवा की, served

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-
मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश
सुप्तोत्थिता प्रातरनूदतिष्ठत् ॥२४॥

सञ्जी० । गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थं । अन्तिके न्यस्ता बलय प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्ता तां पूर्वोक्तां निषण्णा धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्ता-मन्वन्तरं सविवेश सुष्वाप । प्रात सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थित-वान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेवेत्यपौनरुक्त्यम् । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया ।

Prose Order:—गृहिणीसहायः गोप्ता अन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपां ता (धेनुम्) अन्वास्य क्रमेण सुप्ताम् अनु सविवेश, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत् ।

Hindi Translation:—स्त्री-सहित प्रजापालक (राजा) ने उस गाय के पास दीपक तथा पूजा की सामग्रियों को रख दिया। तदनन्तर उसके पीछे बैठ गए और क्रम से उसके सो जाने पर खुद सो जाते थे और सबेरे उसके जागने पर आप भी सोकर उठ बैठते थे।

English Translation:—The protector, who had his consort (*i. e.*, queen) for his companion, sat close after the cow, near whom were placed religious offerings and evening lamps; and he too slept after she had gradually fallen asleep, and rose in the morning when she awoke from sleep.

Purport in Sanskrit:—दोहनान्तरं सुखेनोपविष्टायाः नन्दिन्याः समीपे पूजासामग्रीं दीपं च संस्थाप्य राज्ञीराजानौ तस्याः पृष्ठतः आसाम्बभूवतुः, ततस्तस्याः स्वप्तुं प्रवृत्तायाः तावपि सुषुपतुः। प्रभाते सञ्जाते यदा धेनुः उदतिष्ठत् तदा नरेश्वरो दिलीपोऽपि सस्त्रीकः उदतिष्ठत्।

Change of Voice:—गृहिणीसहायेन गोप्ता अंतिकन्यस्तबलिप्रदीपां अन्वास्य क्रमेण सुप्ताम् अनु संविविशे, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदस्थीयत।

Notes

गृहिणीसहायः—गृहिणी (पत्नी) सहायः यस्य सः (बहु०), पत्नीद्वितीयः, सस्त्रीकः, स्त्रीसहितः, who had his wife as his companion.

अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्। अन्तिक—समीप, near. न्यस्त—स्थापित, placed. बलि—oblations. प्रदीप—lamp.

बलयश्च प्रदीपाश्च इति बलिप्रदीपाः (द्वन्द्व), oblations and lamps.

अन्तिके न्यस्ताः बलिप्रदीपाः यस्या. सा, ताम् (बहु०), जिसके समीप बलि और दीपक रक्खे थे, near whom were placed oblations and lamps.

अन्वास्य—अनु+आस् (to sit)+ल्यप्, अनूपविश्य, पीछे बैठकर; having sat down after. Though the root आस्, विश्, स्था are all intransitive, yet in combination with the उपसर्ग 'अनु' they govern the accusative ताम्, सुप्ताम्, सुप्तोत्थिताम् ।

क्रमेण—प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम् इति तृतीया। Kale takes it as हेतौ तृतीया ।

सुप्ताम्—स्वप्+क्त+टाप्; सोई हुई ।

सविवेश—सम्+विश्+लिट्, सो जाते थे, slept; सुप्ता ताम् अनु सविवेश—सो गई हुई नन्दिनी के पीछे सो जाते थे; slept after she had slept

सुप्तोत्थिताम्—सोकर उठी हुई को, risen up from sleep. आदौ सुप्ता पश्चाद् उत्थिता इति सुप्तोत्थिप्ता ताम्; स्नातानुलिप्तवत् समास ।

अनु उदतिष्ठत्—पीछे उठते थे; rose after.

सुप्तोत्थिता ताम् अनु उदतिष्ठत्—सोकर उठी हुई नन्दिनी के पीछे (आप भी) उठते थे; rose up after she had risen from sleep.

इत्थ व्रत धारयत. प्रजार्थं,
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य,
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥२५॥

सञ्जी० । इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषिक्तपत्न्या सह 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः, महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य, दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्तदिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ।

Prose Order:—इत्थं प्रजार्थं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य सप्त त्रिगुणानि दिनानि व्यतीयुः ।

Hindi Translation:—सन्तान की प्राप्ति के लिये उस गाय की इस प्रकार स्त्री-सहित सेवा करते करते उस परम कीर्तिमान् और दीनों का उद्धार करने में समर्थ राजा के २१ दिन बीत गये ।

English Translation:—Thrice seven (twenty-one) days passed away, while he, of adorable fame and accustomed to relieve the distressed, was thus engaged in keeping, with his royal consort, the vow for the birth of a son

Purport in Sanskrit —दीनवत्सलः पुण्यकीर्तिः सस्त्रीकः दिलीपः पुत्रलाभाय अनेन प्रकारेण नन्दिनी-सेवारूपं व्रतम् आचरन् एकविंशतिं दिनानि निनाय ।

Change of Voice:—इत्थं प्रजार्थं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणैः सप्तभिः दिनैः व्यतीये ।

Notes

इत्थम्—इदम्+थम्, अनेन प्रकारेण इति इत्थम्, thus.

प्रजार्थम्—प्रजा (सन्तान) एव अर्थ (प्रयोजनम्) यस्मिन् व्रते, तत् प्रजार्थ व्रतम्; सन्तान-प्राप्ति ही है प्रयोजन जिस व्रत में, ऐसे व्रत को; vow the purpose of which was to get a son, *i. e.*, vow for the birth of a son.

महिषी—मह् (to worship)+ठिषच् (उणादि+ङीप्)। अमर says 'कृताभिषेका महिषी' *i. e*, the queen coronated with the king. मह्यते (पूज्यते) इति महिषः—a crowned king.

समम्—साथ, with.

धारयतः—कुर्वतः, आचरतः, अभ्यस्यतः; practising.

महनीयकीर्तेः—महनीय—पूजनीय, adorable; कीर्ति—यश, fame; महनीया कीर्तिः यस्य स तस्य (बहु०); पूज्यकीर्ति वाले राजा का, (of the king) who was of adorable fame.

दीनोद्धरणोचितस्य—दीन—दरिद्र, poor, distressed; उद्धरण—दैन्यमोचन, relieving; उचित—योग्य, समर्थ capable, accustomed.

(1) दीनानाम् उद्धरणम् इति दीनोद्धरणम् (ष० त०); दीनो का उद्धार; relieving the poor or distressed

(2) दीनोद्धरणे उचित तस्य (सप्तमी तत्पु०), दीनो के उद्धार में समर्थ; capable of relieving the poor or accustomed to relieve the poor.

उद्धरण—उत्+हृ+ल्युट्।

त्रिगुणानि—तिगुना, threefold; त्रयो गुणा येषु तानि (सप्तदिनानि); such seven days as had three-folds, *i.e.*, 21 days

व्यतीयु —वि+अति+इण्+लिट्; बीत गए, passed.

The four epithets of the king (1) भुजोच्छिन्नरिपुः (2) गोप्ता (3) महनीयकीर्तिं (4) दीनोद्धरणोचितस्य will shortly show their real significance, for very soon a शत्रु of नन्दिनी will appear, and the गोप्ता king will try to destroy him with the valour of his arms, (भुजोच्छिन्नरिपुः); on finding himself unsuccessful, the king regarding his fame as far more desirable to acquire (महनीयकीर्ति) than his own body, will exert himself to relieve the distressed cow (दीनोद्धरणोचित) and be successful.

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं,
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥२६॥

सञ्जी० । अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । "सद्यः परुत्परारि" इत्यादिना निपातनादव्ययम् 'अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः

प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्प बालतृण घास' इत्यमरः । गौरीगुरो पार्वती-पितुर्गह्वर गुहामाविवेश ।

Prose Order.—अन्येद्यु मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भाव जिज्ञासमाना गङ्गाप्रपातान्त-विरूढशष्प गौरीगुरो गह्वरम् आविवेश ।

Hindi Translation —दूसरे अर्थात् बाईसवे दिन मुनि की उस होमधेनु को अपने सेवक का अभिप्राय जानने की इच्छा हुई, इस कारण वह गङ्गा के झरने के पास, हिमालय पर्वत की एक ऐसी गुफा मे घुस गई जिसमे (तमाम) घास उगी हुई थी ।

English Translation --On the following day, wishing to test the devotion (or sincerity) of her follower, the cow that supplied materials for sacrificial offerings to the Muni, entered a cave of Himalaya (*lit.*, the father of Gauri) where the tender grass grew, near the fall of the Ganges

Purport in Sanskrit :—अथ द्वाविंशदिने "अय राजा दिलीप. मम सेवां सत्येन मनसा करोति न वा" इति स्वानुचरस्य राज्ञ. हार्दिक भाव परीक्षितु गङ्गाप्रपातस्य समीपे स्थितामेका गुहा प्रविवेश यस्या नवीनानि तृणानि प्ररूढानि आसन् ।

Change of Voice :—अन्येद्यु. आत्मानुचरस्य भाव जिज्ञासमानया मुनिहोमधेन्वा गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्प गौरीगुरो गह्वर आविविशे ।

Notes

अन्येद्युः—अन्य+एद्युस् । "पूर्व्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येद्युस्" इति अन्यशब्दात् अहनि एद्युस् । It means 'दूसरे दिन; the next day.'

आत्मानुचरस्य—आत्मन (निजस्य) अनुचरस्य (सेवकस्य)—षष्ठी तत्पु०, अपने सेवक का; of her attendant. अनुचर—अनु+चर्+ट ।

भावम् –अभिप्रायम्, devotion. भू+घञ् ।

जिज्ञासमाना—ज्ञातुमिच्छन्ती; जानने की इच्छा करती हुई, wishing to know. It is an adjective qualifying ।"मुनिहोमधेनुः" ज्ञा+सन्+ट ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम् (गह्वरम्)—प्रपात—प्रपतति अस्मिन् इति प्रपात, प्र+पत्+घञ्, झरना; waterfall. अन्त—समीप, near, विरूढ—जात, उत्पन्न, grown शष्प—बालतृण, young grass.

(1) गङ्गायाः प्रपातः इति गङ्गाप्रपात (ष० तत्पु०), गङ्गा का झरना, waterfall of the Ganges

(2) गङ्गाप्रपातस्य अन्त इति गङ्गाप्रपातान्तः (ष० त०), गङ्गा के झरने के समीप, vicinity of the waterfall of the Ganges.

(3) गङ्गाप्रपातान्ते विरूढानि (उत्पन्नानि) शष्पाणि (बालतृणानि) यस्मिन् तत् गह्वरम्; जिस गुफा में गङ्गा के झरने के समीप घास उगी हुई थी; the cave in which tender grass had grown in the vicinity of the waterfall of the Ganges.

गौरीगुरोः—गौर्याः (पार्वत्याः) गुरोः (पितुः)—ष० तत्पु०, पार्वती के पिता की अर्थात् हिमालय की, of the father of

Gauri, *i. e.*, of the Himalaya. It is connected with गह्वरम् ।

आविवेश—आ+विश्+लिट्, घुस गई, entered.

. सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिस्रै-
रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिह. किल ता चकर्ष ।।२७।।

सञ्जी० । सा धेनुर्हिं स्रै व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतन-माभिमुख्येनोत्पतन यस्य स सिहस्ता धेनु प्रसह्य हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष । किलेत्यलीके ।

Prose Order —सा धेनु. हिस्रै मनसापि दुष्प्रधर्षा इति अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतन. सिह ता किल चकर्ष ।

Hindi Translation.—राजा यह सोच कर कि नन्दिनी पर हिसक जीव मन से भी आक्रमण नही कर सकते, पहाड़ की शोभा पर दृष्टि लगाये हुए थे । (इसी बीच में) एक सिह सहसा उस (गाय) को खीच ले गया और राजा उसका आक्रमण न देख सके ।

English Translation:—A lion seized her forcibly without his spring (or assault) being noticed by the king who had (at the time) fixed his eyes on the beauty of the mountain (scenes), thinking that she

was too difficult to be assailed even in thought by any beast of prey.

Purport in Sanskrit :—महाप्रभावा नन्दिनी हिसकपशव· मनसाऽपि आक्रमितु न शक्नुवन्ति, कार्यतस्तु नैव इतिकिमु वक्तव्यम् इति विचार्य राजा पर्वतशोभावलोकने दृष्टि प्रचिक्षेप। अस्मिन्नेवान्तरे कश्चित् सिह· सहसा नन्दिन्याम् आक्रमणमकार्षीत्। शैलशोभावलोकने अतीव दत्तचित्तत्वाद्राजा सिहस्याक्रमण द्रष्टु नाशक्नोत्।

Change of Voice —तया हिस्रै मनसापि दुष्प्रधर्षया (भूयते) इति अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतनेन सिहेन सा प्रसह्य किल चकृषे।

Notes

हिंस्त्र—हिसक, ravenous, हिस्+रक्।

दुष्प्रधर्षा—दु खेन प्रधृष्यते इति, दुस्+प्र+धृष्+खल्+टाप्; कठिनता से आक्रमण की जाने योग्य assailable with great difficulty.

अपि—even. This अव्यय ought to be construed with मनसा, मनसा अपि—even in thought, even mentally; that is, in reality she could never be assailed; the mere idea of trying to attack her was absurd.

इति—इति हेतो, इस कारण, for this reason, thinking this, being confident that.

अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन। अद्रि—गिरि, पर्वत, mountain. प्रहित—क्षिप्त, प्रेरित, thrown, cast, directed. ईक्षण—नेत्र, eye.

(1) अद्रे शोभा इति अद्रिशोभा (ष० त०), पर्वत की शोभा, the beauty of the mountain

(2) अद्रिशोभाया प्रहितम् (प्रेरितम्, दत्तम्) ईक्षणम् (दृष्टि.) येन स., तेन नृपेण (बहु०), जिन राजा ने पर्वत की शोभा देखने में नेत्र लगा रक्खे थे उनसे, by the (king) who had directed his eyes to see the beauty of the mountain

The reason why the king had been looking at the beauty of the mountain and was not very careful about the cow, was that he was fully confident that ravenous beasts could not attack her even in thought

अलक्षिताभ्युत्पतन. (सिंह)—अलक्षित—unseen, unobserved; नञ्+लक्ष्+क्त, अभ्युत्पतन—आक्रमण, attack, अभि+उत्+पत्+ल्युट् ।

(1) न लक्षितम् इति अलक्षितम् (नञ् तत्पुरुष), unseen.

(2) अलक्षितम् अभ्युत्पतनं यस्य सः सिंह (बहु०), सिंह जिसका आक्रमण करना (गाय के ऊपर टूट पडना) राजा को न दीख पडा, lion whose attack was not observed.

The lion's attack could not be visible to the king, because his eyes were intently fixed at the beauty of the mountain, and he had consequently grown somewhat regardless about the cow

सिंह·—हिनस्ति (मारयति) इति सिंहः । The word is formed from the root हिंस्; the letters become reversed in their

order so that instead of हिंस. the word formed is सिंह (हिंसेर्वर्णविपर्यय., सिंहो वर्णविपर्ययात्) ।

प्रसह्य—सहसा, हठात्, by force.

किल—मल्लिनाथ says; it is used अलीके meaning that the accident was a mere idea or rumour.

तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो
　　गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां,
　　निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥२८॥

सञ्जी० । गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन (प्रतिध्वनिना) दीर्घम् । तस्या इद तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्ता दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमर· । आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास ।

Prose Order.—गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् तदीयम् आक्रन्दितम् आर्तसाधोः नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टि रश्मिषु आदाय इव निवर्तयामास ।

Hindi Translation:—गुफा के भीतर गूंज उठने के कारण उसकी चिल्लाहट बडी जोर की हुई । राजा की दृष्टि पर्वत की शोभा देखने मे लगी हुई थी, किन्तु इस चिल्लाहट ने उनकी दृष्टि को अपनी ओर इस तरह लौटा लिया जैसे कोई पुरुप किसी चीज को रस्सी मे बाँध कर खीच ले ।

English Translation:—The cry of the cow, rendered louder by its reverberation in the caves, drew

back by catching, as it were, in a noose the sight of the king, the protector of the distressed, that was rivetted on the king of mountains (*i e*, Himalaya).

Purport in Sanskrit.—सिहेन आक्रान्ता नन्दिनी महान्तमार्त्तनाद मुमोच । ततस्तदार्त्तनाद गुहान्त प्रतिशब्दितत्वाद् द्विगुणतरो दीर्घो वभूव । यथा हि सारथि अन्यतो धावन्तम् अश्व रश्मिभिः आकृष्य निवर्त्तयति, तथा नन्दिन्या आर्त्तनाद हिमाचलशोभावलोकने सलग्ना राज्ञो दृष्टि निवर्त्तयामास ।

Change of Voice —गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घेण तदीयेन आक्रदितेन आर्त्तसाधो नृपस्य नगेन्द्रसक्ता दृष्टि रश्मिषु आदाय इव निवर्त्तयाचक्रे ।

Notes

गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घम् । निवद्ध--उत्पन्न, जात, produced; प्रतिशब्द—प्रतिध्वनि, echo

(1) गुहाया निवद्ध इति गुहानिबद्धः (सप्तमी तत्पु०), गुफा में उत्पन्न हुई, produced in the cave

(2) गुहानिवद्धश्चासौ प्रतिशब्दः इति गुहानिबद्धप्रतिशब्द. (कर्मधारय), गुफा में उत्पन्न हुई गूंज, echo produced in the cave

(3) गुहानिवद्धप्रतिशब्देन दीर्घम् इति गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घम् (तृतीया तत्पुरुष) गुफा मे उत्पन्न हुई गूंज के कारण वड़ो जोर की (चिल्लाहट), (cry) which was rendered very loud on account of the echo produced in the cave

तदीयम्—नन्दिनीसम्बन्धि, नन्दिनी का, pertaining to her (Nandini); तस्या इदम् इति तदीयम्; तद्+छ।

आक्रन्दितम्—आक्रन्दनम्, आर्त्तनाद, चिल्लाना, cry, आ+क्रन्द्+क्त, (नपुंसके भावे क्तः)।

आर्त्तसाधो. (नृपस्य)—आर्त्ते साधुः तस्य इति (सप्तमी तत्पु०); दीनवत्सलस्य, of him who was king to the distressed.

नगेन्द्रसक्ताम्—न गच्छतीति नग. (पर्वत.)—नञ् तत्पु०।

(1) नगानाम् नगेषु वा इन्द्र· इति नगेन्द्रः (षष्ठी या सप्तमी तत्पु०); पर्वतो के राजा, king of mountains.

(2) नगेन्द्रे सक्ता नगेन्द्रसक्ता; ताम् (स० त०) पर्वतराज (हिमालय) में लगी हुई दृष्टि को, king's glance which was fixed on the mountain, *i e*, which was intently fixed at the beautiful scene of the Himalaya.

सक्ता—सज्+क्त+टाप्, लग्ना, लगी हुई, fixed

दृष्टिम्—दृश्+क्तिन्, glance.

रश्मिषु—रश्मिभिः, प्रग्रहैः, लगाम से, by means of reins अश् (स्वादिगणी)+मि। The अ of अश् is changed to र by 'अश्नोते-रश्च' The locative in रश्मिषु is used in the sense of the instrumental

आदाय इव—आ+दा+ल्यप्, गृहीत्वा, बद्ध्वा, आकृष्य, लेकर, बाँधकर, खीचकर, as if catching or holding by means of reins

रश्मिषु आदाय इव—(इस प्रकार लौटा लिया) जैसे (कोई) लगाम से पकड कर लौटा ले, drew back, as if holding (it) by

means of reins. राजा की दृष्टि को इस प्रकार लौटा लिया जैसे उसे (दृष्टि को) लगाम से पकड कर खींच लिया हो, drew the king's sight as if by holding it in reins.

निवर्त्तयामास—नि+वृत्+णिच्+लिट्, लौटा लिया, drew back, caused it to return, withdrew

स पाटलाया गवि तस्थिवांस
धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्या
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥२७॥

सञ्जी० । धनुर्धरः स नृपः पाटलाया रक्तवर्णाया गवि तस्थिवांसं स्थितम्, "क्वसुश्च" इति क्वसु प्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच् । प्रफुल्लम् इति तकारपाठे 'त्रिफला विशरणे' इति धातोः कर्त्तरि क्तः. "उत्परस्यातः" इत्युकारादेशः । लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श ।

Prose Order—धनुर्धरः सः पाटलायां गवि तस्थिवांसं केसरिणं सानुमतः धातुमय्याम् अधित्यकायाम् प्रफुल्लं लोध्रद्रुमम् इव ददर्श ।

Hindi Translation—उस धनुर्धारी राजा ने पहाड की गेरूमयी शिखरभूमि के ऊपर फूले हुए लोध्र नामक वृक्ष की तरह उस लाल रङ्ग की गाय के ऊपर बैठे हुए एक शेर को देखा ।

English Translation— The king, with bow in his hand, beheld the lion upon the ruddy cow, like a

full blown Lodhra tree on the mountain summit abounding in red minerals

Purport in Sanskrit:—धनुर्धरं स राजाऽद्राक्षीत् यत् पाटलवर्णाया नन्दिन्या उपरि एको महाकाय सिंह अवतिष्ठते। धेनौ स्थित स सिंह तथा अशोभत यथा गैरिकमय्याम् पर्वतोर्ध्वभूमौ सुकुसुमितो लोध्रवृक्ष. शोभते।

Change of Voice —धनुर्धरेण तेन पाटलाया गवि तस्थिवान् केसरी धातुमय्याम् अधित्यकाया सानुमत प्रफुल्ल लोध्रद्रुम इव ददृशे।

Notes

धनुर्धर:—धरतीति धर', धनुषो धर इति धनुर्धर (ष० तत्पु०) धनुष का धारण करने वाला, bow-holder धनुस्+धृ+अच् (पचादित्वात्)।

पाटलायाम्—रक्तायाम्, लाल रङ्ग की, ruddy, qualifying गवि।

तस्थिवासम्—स्था+क्वसु qualifying 'सिंहम्' it means उपविष्टम्, आसीनम्; बैठा हुआ, sitting

केसरिणम्—केसर. (सटा) सन्ति अस्य इति केसरी (सिंह lion) तम्, केसर+इनि; one that possesses manes, i. e., a lion. लोध्रवृक्ष के पक्ष में :—

केसरा. (पुष्पकिञ्जल्का:) सन्ति अस्य इति। "केसर हिङ्गुले क्लीव किजल्के न स्त्रिया पुमान्। सिंहसटाया पुन्नागे वकुले नागकेसरे ॥" मेदिनी। The word is used here in preference to any other word for a lion, with the intention that the

lion "with manes" should better resemble the lodhra-tree "with flowers."

सानुमत —सानवः (प्रस्थानि summits) सन्ति अस्य ति सानुमान् (पर्वतः), तस्य, पर्वत की, of the mountain सानु+मतुप् (षष्ठी एकवचन)

अधित्यकायाम्—ऊर्ध्वभूमौ, on the highland, on the plateau. उपत्यका means 'low-land, land at the foot of a mountain'

सानुमत अधित्यकायाम्—on the highland of the mountain

धातुमय्याम्—धातु+मयट् (प्राचुर्ये)+ङीप्; सप्तमी एकवचन qualifying अधित्यकायाम्, धातुमय्याम् means गैरिकधातुभूयिष्ठायाम् i e, गेरू से परिपूर्ण । अधि+त्यकन् (सप्तमी एकवचन) । This word is used here to complete the resemblance with the cow who is described as पल्लवरागताम्रा ।

सानुमत· धातुमय्याम् अधित्यकायाम—गेरू से परिपूर्ण (पर्वत की ऊर्ध्व भूमि पर) on the mountain-upland abounding in red minerals

प्रफुल्ल—प्र+फुल्ल्+अच्; विकसितम्, फूला हुआ, fully blown.

लोध्रद्रुमम्—लोध्र एव द्रुमः इति, तम् (कर्मधा०) लोध्र नामक-वृक्ष, lodhra tree

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी,
वधाय वध्यस्य शरं शरण्य ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्तु मैच्छत्प्रसभोद्धृतारि ॥३०॥

सञ्जी० । तत सिहदर्शनानन्तर मृगेन्द्रगामी सिहगामी । शरण रक्षणम् 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । 'शरण रक्षणे गृहे' इति यादव । शरणे साधु शरण्य "तत्र साधु" इति यत्प्रत्यय । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभव सन् । 'अभिषग. पराभव' इत्यमर । वध्यस्य वधार्हस्य । "दण्डादिभ्यो य" इति य प्रत्यय । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो' इत्यमर । शरमुद्धर्तु मैच्छत् ।

Prose Order —तत मृगेन्द्रगामी शरण्य प्रसभोद्धृतारि जाताभिषङ्ग नृपति वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्त्तुम् ऐच्छत् ।

Hindi Translation —तब सिह से पराभव पाकर शरणागत की रक्षा करने वाले, सिह की तरह चलने वाले और अपने बाहुबल से शत्रुओ का नाश करने वाले राजा ने उस वध योग्य शेर को मारने के लिये तरकस से बाण निकालने की इच्छा की ।

English Translation —Then the king who had the gait of a lion, who was the protector of the disteressed and who had uprooted his enemies by force, being put to discomfiture, (at the hands of the lion), wished to take out an arrow from his quiver to kill the lion who deserved killing

Purport in Sanskrit —विपन्नरक्षको राजा सिहकृत नन्दिनी-प्रधर्षणारूपमपमान नैव सेहे। सिहेन नन्दिन्या प्रधर्षितत्वात् नराधिप आत्मान पराभूत मेने ततश्च 'ममापमानकारी असौ दुष्टो मया निश्चयेन वध्य' इति निश्चित्य तस्य वधार्थं तूणीराद् बाण ग्रहीतुम् ऐच्छत्।

Change of Voice —तत मृगेन्द्रगामिना शरण्येन प्रसभोद्धृतारिणा जाताभिपङ्गेण नृपतिना वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शर उद्धर्तुम् ऐष्यत।

Notes

तत —तदनन्तरम्, सिंहकृतनन्दिनीप्रघर्षणानन्तरम्, then.

मृगेन्द्रगामी (राजा)—मृगाणा (पशूना) इन्द्र इति (ष० तत्पु०), पशुओ का राजा, the king of beasts.

मृगेन्द्रवत् गन्तु शीलम् अस्य इति मृगेन्द्रगामी—मृगराज की तरह चलने वाले who walked like a lion

This shows that he was bold like a lion. मृगेन्द्र+गम् +णिनि।

शरण्य (राजा)—शरणे साधु इति शरण्य; शरण+यत् (तत्र साधुः इति यत्) दीनवत्सल, protector of the distressed

प्रसभोद्धृतारि (राजा)—प्रसभ—बलात्कारेण, by force उद्धृत —विनाशित, uprooted, extirpated अरि—शत्रु; प्रसभेन उद्धृता (विनाशिता) अरय (शत्रव) येन, स (बहु०), जिसने बल से अपने शत्रुओ का नाश कर डाला था (ऐसे राजा), who hid extirpated his enemies by force उद्धृत—उत्+हृ+क्त।

जाताभिषङ्गः (सन्)—उत्पन्नपराभवो भत्वा, सिहात् पराभव प्राप्य इत्यर्थ । जात अभिषङ्गः (पराभव insult) यस्य स (वहु०), who had received insult अभिषङ्ग --अभि+सञ्ज्+घञ् । The king felt insulted in that though he was the protector of the distressed, yet the lion attacked the cow in his very presence.

वध्यस्य—मारणीयस्य, of him who deserved death. The lion was वध्य as he had attacked the cow of his preceptor.

वधाय—मारणाय, for the slaughter, "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी, वधाय means हन्तुम् ।

निषङ्गात्—नितरा सज्जन्त्यस्मिन् शरा इति, नि+सञ्ज्+घञ्, (पञ्चमी एकवचन), तूणीरात्, तरकस से, from the quiver

उद्धर्तुम्—निस्सारयितु, to take out, उत्+हृ+तुमुन् ।

ऐच्छत्—इयेष, चाहा, wished, इष्+लङ् (प्रथमपुरुष, एकवचन) ।

वामेतरस्तस्य कर प्रहर्तु-
नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलि सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥३१॥

सञ्जी० । प्रहर्तु तस्य वामेतरो दक्षिण कर नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि ककस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कंकः पक्षिविशेषे स्याद् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्व ।

'कंस्तु कर्कट.' इति यादव । सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूल-प्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादव. । सक्ताङ्गुलि सन् चित्रार्पिता-रम्भश्चित्र लिखितशरोद्धरणोद्योग इव अवतस्थे ।

Prose Order —प्रहर्तुं तस्य वामेतर कर नखप्रभाभूषित-कङ्कपत्रे सायकपुङ्खे एव सक्तागुलि (सन्) चित्रार्पितारम्भ इव अवतस्थे ।

Hindi Translation —जब राजा ने प्रहार करने की इच्छा की तो उनके दाहिने हाथ के नखो की प्रभा से वे कङ्कपत्र जो बाणो की पूंछो में लगे थे सुशोभित हो गए, और उनके (हाथ की) उँगलियाँ बाणो की पूंछ में ही चिपक गई । उस समय ऐसा मालम पडता था जैसे उनके दाहिने हाथ का कार्य चित्र मे लिख दिया गया हो ।

English Translation —As he (king) wished to strike (the lion), his right hand remained, with its fingers stuck fast to the feathered end of the arrow, the lustre of its nails beautifully decorating the heron's feathers, (attached to it) as if its action was portrayed in a picture

Purport in Sanskrit —सिह प्रहर्तुम् उद्यतो नरेश्वर यदा बाणनिस्सारणाय दक्षिण कर तूणीरे प्रवेशितवान्, तदा तस्य नखप्रभाभि शरपुङ्खे लग्नानि कङ्कपत्राणि अलङ्कृतान्यभूवन्, तस्य हस्तागुलयश्च पुङ्खे एव दृढ ससक्ता बभूवु । एव स्थितस्य तत्करस्य सकला क्रियाश्चित्रलिखिता इव निष्फला जाता ।

Change of Voice —प्रहर्तुं तस्य वामेतरेण करेण नख-प्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुङ्खे एव सक्तागुलिना (सता) चित्रार्पिता-रम्भेण इव अवतस्थे ।

Notes

प्रहर्तु —प्र+हृ+तृच् (षष्ठी एकवचन), qualifying तस्य, उस मारने वाले का, अर्थात् मारने की इच्छा करने वाले दिलीप का, जब दिलीप ने मारने की इच्छा की, तो उनका, of Dilipa, the striker, *i. e.*, of Dilipa, who desired to strike, when Dilipa desired to strike

वामेतर —वामाद् इतर: (पचमी तत्पु॰), बाये से इतर यानी दाहिना हाथ, other than the left hand, *i e*, the right hand

नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे—ककपत्र-the feathers of a particular bird These are attached to the end of arrows

नखाना प्रभा इति नखप्रभा (ष॰ तत्पु॰) नखो की प्रभा, the beauty of the nails

ककस्य (पक्षिविशेषस्य) पत्राणि इति (ष॰ तत्पु॰), कक नामक पक्षी के पखे, the feathers of the "kanka bird."

नखप्रभाभि भूषितानि ककपत्राणि यस्य तस्मिन् (सायकपुखे) (बहु॰), in the arrow-end the feathers attached to which became beautified with the lustre of the nails

When the king put his hand into the quiver to take out an arrow, the lustre of his nails fell upon, and beautified, the kanka-feathers, which were attached to the end of the arrows

सायकपुङ्खे—सायकस्य (शरस्य) पुख. (पुच्छम्) इति, तस्मिन (षष्ठी तत्पु०) वाण की पूँछ मे, वाण के अग्रभाग मे, in the end of the arrow.

सक्ताङ्गुलि·—सक्ताः अगुलयो यस्य करस्य स करः (बहु०,) जिस हाथ की उँगलियाँ चिपक गई, (the hand) fingers of which stuck fast.

सायकपुखे सक्ताङ्गुलि. सन्—with his fingers stuck fast to the arrow-end

चित्रार्पितारम्भ इव—आरम्भ—क्रिया, व्यापार, action अर्पित—लिखित, painted.

चित्रे अर्पितः इति चित्रार्पित. (चित्रलिखित) सप्तमी तत्पु०, painted in a picture.

चित्रार्पित आरम्भः (क्रिया) यस्य करस्य स कर. (बहु०) जिस हाथ का व्यापार चित्र में खिचे के समान रह गया, as if the action of the hand was portrayed in a picture

The hand of दिलीप, which involuntarily stuck to the end of the arrow looked like a painted hand, attempting to draw out an arrow, but failed

अवतस्थे—अव+स्था+लिट् (आत्मनेपद), remained रह गया, "समवप्रविभ्य· स्थ" इत्यात्मनेपदम्, *i e*, the root स्था preceded by सम्, अव, प्र and वि takes आत्मनेपद।

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु-
रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भि· ।
राजास्वतेजोभिरदह्यतान्त-
र्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य ॥३२॥

सञ्जी० । बाह्वो प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन 'प्रतिबन्ध प्रतिष्टम्भ' इत्यमर । विवृद्धमन्यु प्रवृद्धरोषो राजा मन्त्रौषधिभ्या रुद्धवीर्य: प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प । 'भोगी राजभुजङ्गयो' इति शाश्वत । अभ्यर्णमन्तिकम् 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राअप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमर । आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भि स्वतेजोभिरन्तरदह्यत 'अधिक्षेपाद्यसहन तेज प्राणात्ययेष्वपि' इति यादव ।

Prose Order —बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु राजा अभ्यर्णम् आगस्कृतम् अस्पृशद्भि स्वतेजोभि. मन्त्रौपधिरुद्धवीर्य भोगी इव अन्त अदह्यत ।

Hindi Translation —बाहु के रुक जाने से राजा का क्रोध बढ गया । सम्मुख उपस्थित अपराधी (सिह) को स्पर्श न करने वाले (अर्थात् अपराधी के मारने मे असमर्थ) अपने तेज से वह (राजा) भीतर ही भीतर ऐसे जल उठे जसे मन्त्र तथा औषधियो से पराक्रम के रुक जाने पर सर्प (क्रोध से जल उठता है) ।

English Translation—His arm being rendered motionless, he was all the more enraged, and burnt within himself by the fire of his energy, which could not touch the offender, though very near, like a snake made powerless by medicinal drugs and incantations.

Purport in Sanskrit —बाहौ एव निष्फलक्रिये जाते राजाऽतितरामकुप्यत्, कृतापराध सिंह समीपे एव तस्थौ, तथापि

मसौ त हन्तु नाशक्नोत्, अत स्वेनैव रोषाग्निना नृप हृदि तथा-दह्यत यथा मन्त्रौषधादिना रुद्धशक्तितया सर्प पुर स्थितमपि गाघातकारिण जन दष्टुमशक्त. सन् स्वेनैव रोषाग्निना स्वयमेव दह्यते ।

Change of Voice —वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु राजानम् प्रभ्यर्णम् आगस्कृतम् अस्पृशन्ति स्वतेजासि मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यं भोगिनम् इव अन्त. अदहन् ।

Notes

वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु'—प्रतिष्टम्भ--प्रतिबन्ध, अवरोध, रुक जाना, paralysis मन्यु—क्रोध, rage, wrath.

बाह्वो. (भुजयोः) प्रतिष्टम्भ इति वाहुप्रतिष्टम्भः (ष० त०), भुजाओ का रुक जाना, parlysis of his arms

वाहुप्रतिष्टम्भेन विवृद्ध इति वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धः (तृ० त०), भुजाओ के रुक जाने से बढ गया हुआ, increased on account of the paralysis of his arms

वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्ध. मन्यु (क्रोध.) यस्य स (वहु०), भुजाओ के रुक जाने से जिसका क्रोध बढ गया ऐसे राजा, king whose wrath was increased on account of the paralysis of his arms, *i e*, the king got all the more enraged at the paralysis of his arms.

अभ्यर्णम्—निकटस्थम् (सिंहम्), standing near, referring to the lion.

आगस्कृतम्—आग· कृतवान् इति आगस्कृत् तम् (उपपद तत्पु०), अपराध किए हुए (सिह को), offender.

अस्पृशद्भि —अप्रहरद्भि:, not touching or striking, qu lifying स्वतेजोभि

स्वतेजोभि —स्वस्य तेजासि, तै (ष० त०), अपने ही उत्साह द्वा by his own energy.

आगस्कृत (सिहम्) अस्पृशद्भि स्वतेजोभि —by his own energy which was not striking the offender

अन्त —मध्ये, within. अव्यय

मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यं —मन्त्रश्च ओषधिश्च इति मन्त्रौ (द्वन्द्व)।

मन्त्रौषधिभ्या रुद्धं वीर्यम् (पराक्रम) यस्य स (बहु०) जिसका परा मन्त्र और ओषधिद्वारा रुक गया हो ऐसा सर्प, serpent whose pow is paralysed by charms and herbs.

It is well known that snake-charmers can ma serpents quite powerless by means of making them sm certain medicinal herbs and by uttering spells whi are supposed to paralyse a serpent

भोगी—सर्प, भोगा (फणा hoods) विद्यन्ते अस्य इति भो one who has got hoods is 'भोगी' ,मर्प, a serpent. भोग-इन्।

अदह्यत—passive voice, it means 'was burnt' ज गए।

तमार्यगृह्य निगृहीतधेनु ,
मनुष्यवाचा मनुवशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ,
सिहोरुसत्व निजगाद सिह ।।३३।।

सञ्जी० । निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिह । आर्याणा सता गृह्य पक्ष्यम् "पदास्वरिवाह्यापक्ष्येपु च इति क्यप् । मनुवशस्य केतु चिह्न केतुवद्व्यावर्तकम् । सिह इवोरुसत्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्त । त दिलीप मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्य प्रापयन्निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूप सिद्धम् । विस्मापयन् इति पाठे पुगागममात्र वक्तव्यम् । 'तच्च नित्य स्मय ते" इति हेतुभयविवक्षायामेवेति "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूप सिद्धम् । करणविवक्षाया न कश्चिद्दोष ।

Prose Order —निगृहीतधेनु सिह आर्यगृह्यम् मनुवशकेतुम् सिहोरुसत्वम् आत्मवृत्तौ विस्मितम् तम् मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद ।

Hindi Translation —सज्जनो द्वारा माननीय, मनुवश की पताका रूप तथा सिह के समान पराक्रमी और अपनी दशा पर पहले से ही आश्चर्य करने वाले उन (राजा) को और भी आश्चर्य मे डालते हुए, गाय पर आक्रमण करने वाले सिह ने मनुष्य की बोली मे (उनसे) कहा ।

English Translation —The lion that had seized the cow, spoke in 'human voice to the king, who was a friend of the good, who was the glory of Manu's

race and whose valour was as great as that of a lion —thus astonishing him (all the more) who was already astonished at his own state.

Purport in Sanskrit —आर्या अपि दिलीप सम्मानयाञ्चक्रु । स मनुवशस्य शिरोमणि , सिहतुल्यमहावलवाश्चासीत् । अस्माद् हेतो स्वभुजस्तम्भेनातीव विस्मितो बभूव । राजान इत्थमाश्चर्यचकित विलोक्य नन्दिनी-प्रधर्षक सिह. मनुष्यवत् स्पष्टाक्षर वाक्यमुच्चारयन् अतितरा विस्माययामास ।

Change of Voice.—निगृहीतधेनुना सिहेन आर्यगृह्य मनुवशकेतु सिहोरुसत्व आत्मवृत्तौ विस्मित· स विस्माययता निजगदे ।

Notes

निगृहीतधेनु (सिह) –निगृहीता (पीडिता) धेनु येन स: (बहु०) । जिससे गाय पकड ली गई थी वह सिह, अर्थात् जिस सिह ने गाय को पकड लिया था, गाय पर आक्रमण किया था, The lion by whom the cow had been seized, *i e.*, the lion who had seized the cow (attacked the cow). निगृहीत=नि+ग्रह +क्त ।

आर्यगृह्यम् (दिलीपम्)—आर्याणा गृह्यम् इति (ष० त०) आर्यों (महात्माओ) के माननीय, जिस दिलीप को महात्मा लोग भी मानते थे —(Dilipa) who was honoured (even by) the good. गृह्यम्—गृह+क्यप् ।

मनुवशकेतुम्—केतु—पताका, flag, banner.

मनो: वश: इति मनुवश: (ष० त०), मनु का वश Manu's race.

मनुवंशस्य केतु तम् (ष० तत्पु०), मनु के वंश के पताकारूप (दिलीप को) अर्थात मनुवंश के शिरोमणि, banner of Manu's race, *i. e.*—the most illustrious of Manu race, the chief of Manu race.

Since केतु (flag) appears prominently in an army, therefore, मनुवंशकेतु means the most prominent or chief of Manu's race.

सिंहोरुसत्त्वम्—उरु—दीर्घ, विशाल, great ; सत्त्व—बल, power उरु सत्त्वः यस्य स उरुसत्त्वः (बहु०), महाबली, बड़ा भारी बलवाला, possessing great strength.

सिंह इव उरुसत्त्व. इति सिंहोरुसत्त्व, तम् (उपमानपूर्वपदकर्मधारय), सिंह के समान महाबली, whose strength was as great as that of a lion

आत्मवृत्तौ—आत्मनः (निजस्य) वृत्तौ (व्यापारे action)—षष्ठीतत्पु०, अपने व्यापार पर, at his own action (state), namely the paralysis of his arm, failure to strike the lion.

विस्मितम्—वि+स्मि+क्त (कर्त्तरि) चकित, astonished.
आत्मवृत्तौ विस्मितम् (दिलीपम्) अपने व्यापार पर विस्मित हुए (दिलीप को), (Dilipa) who was astonished at his own action.

मनुष्यवाचा—मनुष्यस्य वाक् तया (ष० तत्पु०), नरगिरा, मनुष्य की वाणी से, in human speech or voice.

विस्माययन्—वि+स्मि+णिच्+शतृ (प्रथमा, एकवचन), विस्मित करता हुआ, astonishing (the king even more).

मनुष्यवाचा विस्माययन्—मनुष्य की वाणी बोल कर और भी (राजा को) विस्मित करता हुआ, astonishing (the king) all the more by speaking to him in human voice.

निजगाद—नि + गद्+लिट् (प्रथम पुरुष एकवचन), बोला, spoke.

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

सञ्जी० । हे महीपाल, तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्योते—(न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि) इति । 'अलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथा हि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ।

Prose Order.—महीपाल तव श्रमेण अलम् इतः प्रयुक्तम् अपि अस्त्रम् वृथा स्यात् हि पादपोन्मूलनशक्तिः मारुतस्य रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ।

Hindi Translation—हे राजन् ! अब श्रम मत करो। मेरे ऊपर छोड़ा हुआ भी अस्त्र वृथा हो जायगा। (दृष्टान्त) वृक्षों के

उखाड़ने मे समर्थ वायु का वेग पर्वतो पर नही चलता (अर्थात् नही असर करता) ।

English Translation —O king ! enough of thy efforts ; your weapon though discharged at me, will be useless ; for the velocity of the wind, which can uproot trees, has no effect upon a mountain.

Purport in Sanskrit —हे राजन्, इत पर परिश्रम मा कार्षी । यद्यदस्त्र मयि क्षेप्स्यसि तत्तद् विफल यास्यति । यथा हि वायो. वेग वृक्षाणाम् उन्मूलने समर्थोऽपि सन् पर्वतान उत्पाटयितु नैव शक्नोति तथैव त्व मा प्रहर्तु सर्वथाऽसमर्थोऽसि ।

Change of Voice —हे महीपाल तव श्रमेण अलम्, इत. प्रयुक्तेन अपि अस्त्रेण वृथा भूयेत हि पादपोन्मूलनशक्तिना मारुतस्य रहसा शिलोच्चये न मूर्च्छ्यते ।

Notes

महीपाल—मही पालयतीति महीपालः तत्सम्बुद्धौ हे महीपाल; or पालयति इति पालः मह्या पालः इति महीपाल (ष० त०)O protector of the earth.

श्रमेण—with effort मल्लिनाथ says "अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया; न केवल श्रूयमाणैव क्रियानिमित्त करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमाना अपि" meaning that श्रम is the करण of the साधनक्रिया which is गम्यमान (i. e., understood) and therefore takes तृतीया । श्रमेण अल is equivalent to साध्याभावात् श्रमो न कर्त्तव्य you should not make any effort for you cannot achieve your object.

Nyasodyota says: "An action which is understood, implies instrumentality as well as one actually mentioned."

इत —इदम् + तसिल् (used in the sense of सप्तमी)' it means मयि, on me, against me.

प्रयुक्तम्—प्र + युज् + क्त, व्यापारितम्, चलाया गया हुआ, used It qualifies "अस्त्रम्" ।

प्रयुक्तम् अपि—though used.

पादपोन्मूलनशक्तिरंह —

रंह —वेग:, velocity; रंहस् is neuter ; it is प्रथमा एकवचन; subject of the verb "मूर्च्छति ।" The adjective पादपोन्मूलन etc. is therefore also neuter

पादपानाम् उन्मूलनं (uprooting) इति पादपोन्मूलनम् (ष० त०) वृक्षो का उखाड़ना, uprooting of trees.

पादपोन्मूलने शक्ति यस्य तत् (बहु०), qualifying "रंहः"; (वह वेग) जिसमें पेडो को उखाड डालने की शक्ति है, the velocity which has the power to uproot trees

शिलोच्चये—पर्वते, on a mountain.

न मूर्च्छति—न प्रसरति, नही असर करता, does not prevail; has no power against.

कैलासगौर वृषमारुरुक्षो —

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्ते.

कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम् ।। ३५।।

सञ्जी० । कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकर च शुभ्र च गौरमाहुर्मनीषिण ' इति शाश्वत । वृष वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छो । स्वस्योपरि पद निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थ । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्त्ते शिवस्य पादार्पण पादन्यासस्तदेवानुग्रह प्रसादस्तेन पूत पृष्ठ यस्य त तथोक्त निकुम्भमित्र कुम्भोदर नाम किकर मामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिल तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्या-चन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्त्तय' ॥' इति यादव' ।

Prose Order :—कैलासगौरम् वृषम् आरुरुक्षो अष्टमूर्त्ते. पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् निकुम्भमित्रम् कुम्भोदरम् नाम किकरम् माम् अवेहि ।

Hindi Translation —कैलास के समान श्वेत बैल पर चढ़ने की इच्छा करने वाले अष्टमूर्ति महादेव जी ने मेरी पीठ, पैर रखने की कृपा करके, पवित्र कर दी है, मुझे उनका नौकर समझो। मेरा नाम कुम्भोदर है, मैं निकुम्भ का मित्र हूँ ।

English Translation :—Know me Kumbhodar, by name, the friend of Nikumbha, and the servant of the eight-formed god (Shiva), who, when he wishes to mount the Kailas-like white bull, sanctifies my back by the favour of placing his foot upon it (my back).

Purport in Sanskrit :—मम नाम 'कुम्भोदर ' इति । अह निकुम्भस्य मित्र, शिवस्य चानुचरोऽस्मि । यदा शिव. कैलास-पर्वतवच्छुभ्रवर्ण स्ववृषभम् आरोढुम् इच्छति तदा स्वचरण प्रथम मम पृष्ठे स्थापयति, तदनन्तर स्ववाहनम् आरोहति । अतस्तच्च-रणस्पर्शेन मम पृष्ठ पवित्रं जातम् ।

Change of Voice —कैलासगौरम् वृषम् आरुरुक्षो. अष्टमूर्तें पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठ. निकुम्भमित्रम् कुम्भोदरः नाम किंकर अहम् (त्वया) अवेयं ।

Notes

कैलासगौरम् (वृषम्)—कैलासवद् गौरम् इति (उपमानपूर्वपद कर्मधा०) कैलास के समान गोरे, श्वेत (बैल) को, white like the Kailasa mountain.

कैलास is the name of a mountain in the vicinity of the Himalaya, and the abode of Shiva

आरुरुक्षो (महादेवस्य)—आरोढुम् इच्छो , चढने की इच्छा करने वाले महादेव के, wishing to mount. It is adjective qualifying महादेवस्य । आ+रुह्+सन्+उ (षष्ठी एकवचन) ।

कैलासगौर वृषम् आरुरुक्षो , महादेवस्य—कैलास के समान श्वेत वर्णवाले बैल (नन्दी) पर चढने की इच्छा करने वाले महादेव का ।

अष्टमूर्तेः—अष्टौ मूर्त्तयः यस्य सः, तस्य (बहु०), आठ मूर्ति वाले (अर्थात् महादेव) के, of the eight-formed.

The eight forms of Shiva—मल्लिनाथ quotes यादव —

"पृथिवी सलिल तेजो वायुराकाशमेव च ।
सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्त्तय ।"

Also Compare —

"या सृष्टि स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री,
ये द्वे काल विधत्त श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।

यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्त.
प्रत्यक्षाभि प्रपन्नः तनुभिरवतु व ताभिरष्टाभिरीशः ॥"

—शकुन्तला, आरम्भश्लोक ।

अष्टमूर्तेः is connected with किंकरम् ।

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्—

(1) पादयारर्पणम् इति पादार्पणम् (ष० त०), पैर का रखना, placing of foot.

(2) पादार्पणम् एव अनुग्रह. (favour) इति पादार्पणानुग्रहः (कर्मधा०) पैर रखने की कृपा, the favour of placing (his) foot.

(3) पादार्पणानुग्रहेण पूत (पवित्रीकृत) पृष्ठ (back) यस्य तम् (बहु०) पैर रखने को कृपा से पवित्र कर दी गई है पीठ जिसकी, whose back has been sanctified by the favour of planting his foot upon it

निकुम्भ—It is not clear here whether this निकुम्भ is the son of कुम्भकर्ण or one of the heavenly beings. वल्लभ says, निकुम्भ is Parvati's lion.

किंकरम्—भृत्यम्, servant, attendant; किं+कृ+अच् ।

अवेहि—जानीहि, जानो, समझो, know अव+इण् (to go) +लोट् (मध्यमपुरुष एकवचन) ।

अमु पुर पश्यसि देवदारु
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननि सृताना
स्कन्दस्य मातु. पयसा रसज्ञ. ॥ ३६ ॥

सञ्जी० । पुरोऽग्रतोऽमु देवदारु पश्यसि इति काकुः । असौ देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृत पुत्रत्वेन स्वीकृत. । अभूततद्भावे च्वि. । यो देवदारु स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तन तस्मान्नि सृताना पयसामम्बूना रसज्ञ स्वादज्ञ, स्कन्धपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रह । पयसा क्षीराणाम् । 'पयः क्षीर पयोऽम्बु च' इत्यमर । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ।

Prose Order —(यम्) अमुम् देवदारु पुर पश्यसि असौ वृषभध्वजेन पुत्रीकृत , य (असौ वृक्ष) स्कन्दस्य मातु. हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम् रसज्ञ ।

Hindi Translation —यह जो सामने देवदारु का पेड देखते हो उसको महादेवजी ने अपना पुत्र सा मान रक्खा है। इसने स्वामिकार्त्तिकेय की माता (पार्वती) के सुवर्ण के कलश-रूपी स्तनो के जल का स्वाद लिया है ।

English Translation —Yonder you see a Devadaru tree ; it has been adopted as a son by the god Shiva (bull bannered,; and it has tasted the waters, poured out by Skanda's mother out of the golden jars resembling her (Skanda's mother's) breasts

Purport in Sanskrit —योऽय पुरत· देवदारु. दृश्यते, त वृषभध्वजो भगवान् पुत्रत्वेन स्वीकृतवान् । यथा पार्वती स्वस्तन-क्षीर पाययित्वा स्कन्द सवर्धितवती तथैव सा सुवर्णकलशेनैन सिक्त्वा पुष्टि नीतवती ।

Change of Voice —(य) असौ देवदारु पुर. (त्वया) दृश्यते त वृषभध्वज पुत्रीकृतवान् येन (देवदारुणा) स्कन्दस्य मातु· हेमकुम्भस्तननि सृताना पयसा रसज्ञेन भूयते ।

Notes

अमुं देवदारुं पुरः पश्यसि—It is काकु, meaning that the word पश्यसि ought to be uttered with emphasis, something like an interrogative sentence.

वृषभध्वजेन—वृषभ: (वृष.) ध्वजे यस्य स, तेन (बहु०) one who has the bull at his flag ; viz Shiva.

पुत्रीकृतः—पुत्रत्वेन स्वीकृत, न पुत्रः इति अपुत्र , अपुत्र पुत्रः सम्पद्यमानः कृत इति पुत्रीकृतः , पुत्रतुल्य माना गया है, has been adopted as his son. पुत्र+च्वि+कृ+क्त (अभूततद्भावे च्वि) ।

पयसां—जलाना , of the waters. The word is playfully placed here, as it has double meaning 'water and milk.' In the case of Skanda it may mean 'milk', and in the case of the tree it means 'water.'

हेमकुम्भ etc. The waters came out of the golden jar. The jar has been identified as the breast of Parvati, therefore the समास has to be analysed as follows —

(1) हेम्न. कुम्भः इति हेमकुम्भः (ष० त०), सोने का घडा, golden jar.

(2) स एव स्तनः इति हेमकुम्भस्तनः, (कर्मधा०) स्तनरूपी सुवर्ण घट अथवा स्तन के समान सुवर्णघट, golden jar resembling her breasts

(3) तस्मात् निःसृतानि, तेषा (पचमी तत्पु०), स्तन के समान सुवर्णघट से निकला हुआ, flowing out of the golden jar resembling breasts.

रसज्ञः—रस जानातीति, स्वाद जानने वाला, acquainted with the taste; रस+ज्ञा+क (इगुपधज्ञाप्रीकिर· कः) ।

हेमकुम्भस्तननिस्सृताना पयसा रसज्ञः—acquainted with the taste of waters flowing out of the golden jar resembling breasts.

कण्डूयमानेन कट कदाचिद्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रै ॥३७॥

सञ्जी० । कदाचित्कट कपोल कण्डूयमानेन घर्षयता । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक् तत शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढ क्षतम् । सेना नयतीति सेनानी स्कन्द । 'पार्वतीनन्दन स्कन्द सेनानी' इत्यमर । "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप् । तमिव एन देवदारु शुशोच ।

Prose Order —कदाचित् कटम् कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वक् उन्मथिता , अथ अद्रेस्तनया असुरास्त्रै आलीढम् सेनान्यम् इव एनम् शुशोच ।

Hindi Translation:—एक समय किसी जंगली हाथी ने अपने गण्डस्थल को खुजलाते समय इस (वृक्ष) की खाल रगड दी । (यह देखकर) पार्वती को इस प्रकार शोक हुआ जैसा कि

उन्हे (देवासुर सग्राम मे) राक्षसो के शस्त्रो से घायल हुए स्वामिकार्त्तिक को देखकर हुआ था।

English Translation :—Once upon a time, a wild elephant scratched his temples against this (tree) and stripped off its bark ; whereupon Parvati (the daughter of the mountain) grieved for it, as if, it was Skanda (the leader of the divine army) himself, wounded by the weapons of the demons

Purport in Sanskrit :—एकदा कस्यचिदरण्यगजस्य गण्डस्थले कण्डू समुत्पन्ना, तच्छान्त्यर्थमसावस्मिन् देवदारौ स्वकपोलस्थल घर्षयामास, घर्षणेन एतस्य देवदारो वल्कलम् उत्पाटितम्। तद् दृष्ट्वा पार्वती शोकार्त्ता सती तथा विललाप यथा दानवास्त्रैः जर्जरित कार्त्तिकेयस्य देह दृष्ट्वा विलपितवती।

Change of Voice :—कदाचित् कटम् कण्डूयमान वन्यद्विप' अस्य त्वचम् उन्मथितवान् , अथ अद्रे. तनयया असुरास्त्रै. आलीढ. सेनानी. इव एष शुशुचे।

Notes

कटम्—कपोलम्, गण्डस्थलम् ; cheeks, temples.

कण्डूयमानेन—कर्षता, खुजलाता हुआ, scratching , कण्डूय (to itch, to scratch) +शानच् , तृतीया। It qualifies वन्यद्विपेन।

वन्यद्विपेन। वन्य—जगली ; wild ; वन+यत्। द्विप—हस्ती ; elephant ; द्वि+पा+क। द्वाभ्या पिबति इति द्विपः। वन्यश्चासौ द्विप इति वन्यद्विप· (कर्मधारय), जगली हाथी wild elephant

उन्मथिता—उत्+मथ् (to hurt) +क्त+टाप्, उत्पाटिता, रगड दी गई; was stripped off. It qualifies त्वक्।

अद्रे —पर्वतस्य, हिमाचलस्य, of the mountain.

तनया—पुत्री, daughter.

अद्रे तनया—हिमाचलस्य पुत्री, पार्वती ।

असुरास्त्रैः । असुर—दानव , demons अस्त्र—weapons. असुराणाम् अस्त्रैः इति , (षष्ठी तत्पु०), असुरो के अस्त्रो से, by the weapons of the demons.

आलीढम्—क्षत, आहतम्, घायल किया गया हुआ, wounded, आ+लिह्+(to lick)+क्त । Literally आलीढम्—means 'licked from all sides.'

असुरास्त्रै आलीढम्—wounded by the weapons of the demons.

सेनान्यम्—देवताओ के सेनापति को अर्थात् स्वामिकार्त्तिक को। सेनानी (i e) कार्त्तिकेय।or स्वामिकार्त्तिक) is the name of the general of the divine forces सेनान्यम् is the form of द्वितीया विभक्ति, एकवचन ।

सेना+नी+क्विप् । सेना नयति इति सेनानी ।

शुशोच—शोचितवती, सोच किया, grieved, शुच+लिट् । its subject is अद्रे तनया ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानाम्
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारित. शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्कागतसत्ववृत्ति ॥३८॥

सञ्जी० । तदा तत्काल प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदा-प्रभृत्येव वनद्विपाना त्रासार्थ भयार्थं शूलभृता शिवेन 'अङ्क समीपमागता: प्राप्ता. सत्त्वा प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिस्तत् अक. समीप उत्सङ्ग चिह्नस्थानापराधयो.' इति केशव. । सिहत्व विधाय अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामह व्यापारितो नियुक्त. ।

Prose Order —तदाप्रभृति एव वनद्विपानाम् त्रासार्थम् शूलभृता अङ्कागतसत्ववृत्ति सिहत्वम् विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ अहम् व्यापारित. ।

Hindi Translation —तब से महादेव जी ने मुझे सिह का रूप देकर, हिमालय की इस गुफा मे, जगली हाथियो को डराने के लिये रख दिया है और आज्ञा दे दी है कि (दैवयोग से) जो जीव मेरे समीप आ जायँ उन्हे खा कर मै अपना निर्वाह करूँ ।

English Translation — From that day forth, I have been placed in this cave of the mountain after being made a lion by the holder of the trident (i. e Shiva) for scaring away the wild elephants and have been ordered (by Shiva) to live upon such animals as might come within my grasp

Purport in Sanskrit:—तस्मात्कालादारभ्य भगवान् शिव. मा सिहरूपिण कृत्वा वन्यगजान् त्रासयितुम् अस्या गिरिगुहाया नियोजयामास, अनुज्ञातवाश्च—ये जीवा अत्र दैवयोगाद् आगच्छेयु' तान् भक्षयित्वा प्राणान् धारय' इति ।

Change of Voice —तदाप्रभति एव वनद्विपानां त्रासार्थम् शूलभत् अकागतसत्ववृत्ति सिहत्वं विधाय माम् अस्मिन् अद्रिकुक्षौ व्यापारितवान् ।

Notes.

तदाप्रभृति एव—उसी दिन से, from that very day.

वनद्विपानाम्—वने भवा द्विपाः इति वनद्विपाः, तेषाम्—शाकपार्थिवादि समास or मध्यमपदलोपी समास, जङ्गली हाथियो के; of the wild elephants

त्रासार्थम्—त्रासाय or त्रासयितु, डरवाने के लिये; for frightening away, in order to frighten away. It is a नित्यसमास, and therefore it has no विग्रहवाक्य ।

वनद्विपाना त्रासार्थम्—for the frightening away of the wild elephants, in order to frighten away the wild elephants

शूलभृता—शूलं बिभर्ति इति शूलभृत्, तेन, त्रिशूलधारिणा, महादेवेन, By the trident-holder (i e. by Shiva.); शूल+भृ+क्विप् तृतीया, एकवचन ।

अंकागतसत्ववृत्ति । अंक—समीप, reach, grasp; सत्व-जीव, animals, creatures, वृत्ति—जीविका, livelihood

(1) अंकम् आगता इति अंकागता (द्वितीया तत्पुरुष), पास में आए हुए, come within reach

(2) अंकागताश्च ते सत्वाः इति अंकागतसत्वा (कर्मधारय) पास में पहुँच गए हुए जीव, such animals as might come within reach.

(3) अंकागतसत्वाः वृत्ति. यस्मिन् तत् (बहु०), पास में पहुँच गए हुए जीव ही जीविका है जिसमें ऐसा सिंह का रूप, in which the

livelihood is such animals as might come within reach *i. e.* in which, life has to be maintained by preying upon any such animals as might approach within reach.

सिंहत्व—सिंहता, the state of a lion.

विधाय—कृत्वा, करके, having made.

अङ्कागतसत्ववृत्ति सिंहत्व विधाय—Having made (for me) the state of a lion in which the livelihood was such animals as might come within reach That is, Shiva gave me the form of a lion and directed me to maintain my life by preying upon any such animals as might come within my grasp

अद्रिकुक्षौ—अद्रि—पर्वत, mountain ; कुक्षि—खोखला, hollow or cavity, hence a cave , अद्रे कुक्षि अद्रिकुक्षिः, तस्मिन् (ष० त०) पर्वत की गुफा में, in the mountain cave

व्यापारित—वि+आ+पृ (to employ)+णिच्+क्त (कर्मणि), नियुक्त , नियुक्त किया गया हुआ, employed placed.

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै,
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ।।३६।।

सञ्जी० । परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्ट कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनं सुरद्विषो राहो चन्द्रमस इय चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य बुभु-

क्षितस्य तस्याङ्कगतसत्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्यै अलं पर्याप्ता। "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इत्यनेन चतुर्थी।

Prose Order:—परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला (सती) उपस्थिता एषा शोतिपारणा, चान्द्रमसी सुधा सुरद्विषः इव, क्षुधितस्य तस्य मे तृप्त्यै अलम्।

Hindi Translation:—इसका समय परमेश्वर ने नियत कर रक्खा था। इसी से यह (यहाँ आकर) उपस्थित हुई है। मैं भूखा हूँ। चन्द्रमा का अमृत पीने से जैसे राहु की तृप्ति हो जाती है उसी तरह इसके रक्त से पारण करके मेरी भी तृप्ति हो जायगी।

English Translation :—This cow, as a feast of blood after my fast, destined by the supreme lord for this time has come to me and is enough for the gratification of me who am hungry, even as the nectar of the moon is enough for (the gratification) of Rahu (*lit.* the enemy of the gods.)

Purport in Sanskrit—यथा ईश्वरविधानादेव ग्रहणवेलायां राहुमुखे चन्द्रः स्वत एव आगत्य प्रविशति, राहुश्च तत्सुधां पीत्वा तृप्तिं लभते, तथा इयं धेनुरपि ईश्वर-विधानादेव क्षुधार्त्तस्य मे भोजनवेलायां स्वत एव मे मुखे आगत्य निपतिता। अहमपि एतस्याः सुधामधुरं शोणितं पीत्वा परमां तृप्तिं लप्स्ये।

Change of Voice:—परमेश्वरेण प्रदिष्टकालया उपस्थितया एतया शोणितपारणया, चान्द्रमस्या सुधया इव, क्षुधितस्य तस्य मे अलम् (भूयते)।

Notes

परमेश्वरेण—महादेवेन, By Shiva.

प्रदिष्टकाला—प्रदिष्ट—destined. प्रदिष्ट. कालः यस्याः सा (बहु०), जिसका समय नियत था, whose time was destined; that is, this cow was destined for my use at this particular time.

परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला—Destined by the Supreme Lord for this time.

उपस्थिता—उप+स्था +क्त+टाप्, coming up (to me).

शोणितपारणा—शोणितस्य पारणा इति (ष० त०), रक्त का व्रतान्त भोजन, feast of blood after my fast'.

पारणा means, 'the dinner at the end of a fast.' In this case the पारणा is to consist of the blood of the cow.

एषा शोणितपारणा—This is equivalent to एषा (गौ) या शोणितपारणा अस्ति, this cow which is a पारणा of blood (for me). एषा is in case in apposition to शोणितपारणा।

चान्द्रमसी—चन्द्रमस इयम् इति चान्द्रमसी। चन्द्रमस्+अण्+ ङीप्। It means, 'of the moon', and qualifies "सुधा"।

चान्द्रमसी सुधा—the nectar of the moon. It is well-known that the moon possesses a great deal of nectar within himself, rather he is all nectar, having got much of it at the time when it was churned out of the milky ocean. At that time Rahu was deprived of his share of nectar. Therefore, he drinks of it to his full-satisfaction whenever, by the appointment of the gods, the moon happens to come into contact with him at the time of eclispe.

सुरद्विषः—देववैरिण, देवताओ के वैरी की अर्थात् राहु की, of Rahu. सुर+द्विष्+क्विप्, षष्ठी.

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जाम्
गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षम्
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

सञ्जी० । स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ।

Prose Order —स त्वम् लज्जाम् विहाय निवर्त्तस्व, भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः, यत् रक्ष्यम् शस्त्रेण अशक्यरक्षम् तत् शस्त्रभृताम् यशः न क्षिणोति ।

Hindi Translation—आप लज्जा छोड़ कर (निःसङ्कोच) लौट जाइये । आप गुरुभक्ति दिखा चुके । जो वस्तु श शस्त्र से नहीं बचाई जा सकती वह (अगर नष्ट हो जाय तो) शस्त्रधारियों की कीर्ति कम नहीं होती ।

English Translation —Do you, therefore, (being thus helpless) go back leaving shame, you have shown your devotion as a disciple, to your preceptor; when it is impossible to defend by arms what is to be guarded,

it (inability to protect) does not injure the fame of the armwielders.

Purport in Sanskrit —"धेनो मोचनेऽहं समर्थो नाभूवम्' इति लज्जा मा कार्षी. । गुरौ शिष्यस्य यावती भक्तिः उचिता तावती भवता दर्शिता । अतोऽस्मिन् विषये नास्ति तव कोऽप्यपराधः । नि.शङ्क त्वम् अस्मात्स्थानात् निवर्त्तस्व । नापि चैव तव यशो हीन भविष्यति यतः यद्वस्तु शस्त्रेण रक्षितु शक्यते तस्यैव अरक्षणात् शस्त्रधारिणा कीर्ति. हीयते, यच्च वस्तु शस्त्रेण रक्षितु नैव शक्यते, तस्य नाशात् शस्त्रधारिणा यश. नैव क्षीणं भवति ।

Change of Voice —तेन त्वया लज्जा विहाय निवृत्यताम् । भवता गुरो दर्शितशिष्यभक्तिना (भूयते), येन रक्ष्येण शस्त्रेण अशक्यरक्षेण (भूयते) तेन शस्त्रभृता यशः न क्षीयते ।

Notes

स त्व—वह तुम, that you *i.e.*, who have been made powerless by Shiva

निवर्त्तस्व—प्रतिगच्छ, लौट जाओ, go back.

विहाय—त्यक्त्वा, छोड कर, leaving वि+हा+ल्यप् ।

लज्जा विहाय *i.e.*, do not feel ashamed, as you have failed not on account of your own inability but on account of Shiva's making you so.

दर्शितशिष्यभक्तिः—दर्शित—प्रकटीकृत, दिखला दी गई है manifested ; shown. भक्ति —devotion, भज्+क्तिन् ।

(1) शिष्यस्य भक्ति इति शिष्यभक्ति. (ष० त०), शिष्य की भक्ति, the devotion of a disciple *i.e.*, the devotion that a true disciple ought to show.

(2) दर्शिता शिष्यभक्ति. येन स (बहु०)—जिससे शिष्यभक्ति दिखा दी जा चुकी है, by whom the devotion of a disciple has been shown.

भवान् गुरो. दर्शितशिष्यभक्तिः (अस्ति)—You have the devotion of disciple to your preceptor.

यत् रक्ष्यं (वस्तु) शस्त्रेण अशक्यरक्ष (भवति)—जिस रक्षणीय वस्तु की रक्षा शस्त्र से अशक्य हो जाती है अर्थात् शस्त्र से नही हो सकती, when it becomes impossible to protect by means of arms an object which is worthy of defence; *i.e*, when an object worthy of defence cannot be defended by means of weapons.

अशक्यरक्ष—अशक्या (असम्भवा) रक्षा यस्य तत् (बहु०), जिसकी रक्षा अशक्य हो अर्थात् असम्भव हो, whose defence is impossible; *i.e.*, when that रक्ष्य object becomes such as is impossible to defend (by means of arms शस्त्रेण) ।

तत् It, *i.e.*, that रक्ष्य object (being unprotected)

शस्त्रभृता—शस्त्राणि बिभ्रति इति शस्त्रभृत तेषा, शस्त्रधारियों के of the weapon-holders *i.e.*, of the warriors.

यशः—कीर्तिम्, यश को ।

क्षिणोति—कम कर देती है, damages, injures, mars क्षि धातु means to damage, to injure.

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा-
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥४१॥

सञ्जी० । पुरुषाणामधिराजो नृपः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्र· कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञामपमान शिथिलीचकार तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेद न प्रापेत्यर्थ. समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमान:, न सर्वेश्वर प्रतीति भाव ।

Prose Order —पुरुषाधिराज. मृगाधिराजस्य इति प्रगल्भम् वच. निशम्य गिरिशप्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः आत्मनि अवज्ञा शिथिलीचकार ।

Hindi Translation .—सिंह के ऐसे अर्थपूर्ण वचन को सुनकर राजा ने यह समझा कि मेरा अस्त्र महादेव जी के प्रभाव से रुक गया है, (ऐसा सोच कर) उन्होंने अपने अपमान के विचार को कम कर दिया ।

English Translation:—Hearing this significant speech of the lion (*lit.* the king of beasts) the king (*lit.* the supreme lord of mortals) came to know that he was baffled in the use of his weapon by the power of Shiva, and therefore, lessened the feeling of contempt towards himself

Purport in Sanskrit :—मृगेन्द्रमुखाद् आत्मन पराभवकारण श्रुत्वा 'ईश्वरप्रभावाद् एव पराभूतोऽस्मि न केनापि प्राकृतेन पुरुषेण स्वसमेन' वा इति बुद्ध्वा तस्य मनसो ग्लानिः किञ्चिन्न्यूना जाता, पराभवकृतम् आत्मावमाननम् अपि तेन परित्यक्तम् ।

Change of Voice :—पुरुषाधिराजेन मृगाधिराजस्य इति प्रगल्भम् वचः निशम्य (मया) गिरिशप्रभावात् प्रत्याहृतास्त्रेण (भूयते इति) आत्मनि अवज्ञा शिथिलीचक्रे।

Notes

पुरुषाधिराजः—अधिराज means 'supreme lord', अधि+राजन्+टच्। पुरुषाणाम् अधिराजः इति (ष० त०), पुरुषो के महाराज, the supreme lord of mortals

मृगाधिराजस्य—मृग means 'पशु or beast.' मृगाणाम् अधिराजः तस्य (ष० त०); पशुओ के राजा की; of the lord of beasts, *i.e.*, of the lion.

प्रगल्भ—प्रतिभान्वित, अर्थपूर्ण; significant, intelligent, full of meaning. It does not mean 'proud' as some people wish to take it.

निशम्य—श्रुत्वा, सुन कर, having heard. नि+शम्+ल्यप्।

गिरिशप्रभावात्—गिरि means 'a mountain' गिरौ शेते इति गिरिशः; जो पहाड में सोवे अर्थात् रहे, he who sleeps (resides in a mountain *viz*, Shiva गिरि+शी+ड, (गिरौ डश्छन्दसि) लोके तु छान्दसाना क्वचित् भाषायामपि प्रयोग. स्यात् इत्याह स्वामी।

गिरिशस्य प्रभावात् इति (ष० त०); महादेव जी के प्रताप से; by the power of Shiva.

प्रभाव—power; प्र+भू+घञ्।

प्रत्याहृतास्त्रः—प्रत्याहृत means 'ba[illegible] (व

हुआ'; प्रति+आ+हन्+क्त [illegible]

जिसका अस्त्र विफल हो गया था, baffled in the use of his arms.

गिरिशप्रभावात् प्रत्याहृतास्त्र —Being baffled in the use of his arms on account of the power of Shiva.

आत्मनि अवज्ञा—निजविषयक अपमान को, अर्थात् अपना जो अपमान मन में लाए थे उसको , contempt towards himself.

Contempt had arisen in the mind of the king towards himself as he had failed to use his arms.

शिथिलीचकार—न्यूनीचकार, कम कर दिया अथवा त्याग दिया, lessened, or abandoned altogether. शिथिल+च्वि+कृ+लिट् ।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्न ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणि. ।। ४२ ।।

सञ्जी० । स एव पूर्वं प्रथमो भङ्ग प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयास अतएव वज्र कुलिश मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बक लोचनम् 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुध । त्रीण्यम्बकानि तस्य स त्र्यम्बको हर तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृत· वज्र पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्र । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणे सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपात । स इव स्थितो नृप एन सिंह प्रत्यब्रवीच्च । 'बाहु सवज्र क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभु ' इति महाभारते ।

Prose Order:—तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्न· वज्रम् मुमुक्षन् त्र्यम्बकवीक्षणेन जडीकृत वज्रपाणिरिव (स्थित स राजा) एनम् (सिहम्) प्रत्यब्रवीत् ।

Hindi Translation·—यह पहिला ही अवसर था कि महाराज दिलीप बाणप्रहार करने में असमर्थ हुए थे । इसी प्रकार इन्द्र भी वज्र छोडने की इच्छा करने पर महादेव जी के अवलोकन से जडीभूत हो गये थे । (अस्तु), राजा सिह से बोले ।

English Translation —(The king) spoke to him in reply, being baffled in his attempt to discharge an arrow which for the first time know what a failure was, even as Indra was paralysed by the glance of Shiva (the three-eyed god) in the act of hurling his thunderbolt

Purport in Sanskrit:—एकदा इन्द्र. शिवस्योपरि वज्र प्रहर्त्तुं हस्तम् उद्यमयामास, किन्तु देवाधिदेवो महादेवो नेत्रमूर्ध्वीकृत्य यावत्तमवलोकयामास तावदस्य बाहुः प्रस्तरवत् स्तम्भितोऽभवत् । अस्मिन्नवसरे दिलीपस्यापि तादृशी दशा सञ्जाता । अय प्रथम एवावसर आसीद् यदसौ वाण प्रहर्त्तुमसमर्थोऽभूत् । इत· पूर्वं कदापि तस्य हस्त वाणप्रक्षेपणकाले प्रतिहतो नाभूत् । सिहमुखात् स्वपराभवकारणमवगम्य दिलीप सिंह· वक्तुं प्रचक्रमे ।

Change of Voice —तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नेन वज्रं मुमुक्षता त्र्यम्वकवीक्षणेन जडीकृतेन वज्रपाणिना इव एषः प्रत्योच्यत ।

Notes

तत्पूर्वभङ्गे—पूर्वं means 'first', भङ्ग means 'failure' स एव पूर्वः भङ्ग· यस्य तस्मिन् (वहु०) ; वही प्रथम विफलता थी जिसकी

(उस इषुप्रयोग में), (Use of arrow) of which that was the first failure. That is, that was the first occasion when the king had failed to use his arrow.

इषुप्रयोगे—बाणप्रहारे, इषोः प्रयोगः तस्मिन् (ष० त०), बाण के चलाने में, in the use of arrow.

तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे—In the use of arrow, of which that was the first occasion of failure

वितथप्रयत्न. (दिलीप.)—वितथ really means 'false'; and since false words often fail to bear their fruit, this word has the secondary sense of 'fruitless' वितथ प्रयत्नः यस्य (बहु०); जिनका प्रयत्न विफल हो गया था, whose attempt was fruitless

तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्न राजा—The king whose attempt had proved fruitless in the use of his arrow of which that was the first failure

मुमुक्षन्—छोडने की इच्छा करता हुआ, desiring to discharge; मुच्+सन्+शतृ । It qualifies 'वज्रपाणि' ।

त्र्यम्बकवीक्षणेन—त्र्यम्बक means 'शिव' त्रीणि अम्बकानि (नेत्राणि) यस्य स त्र्यम्बक, one possessing three eyes, वीक्षण means 'अवलोकन or glance, seeing.' त्र्यम्बकस्य वीक्षणेन (ष० त०), महादेवजी के देखने से, by the glance of Shiva

जडीकृत.—निष्पन्दीकृतः, निश्चल कर दिए गए हुए, paralysed or made motionless It qualifies, 'वज्रपाणि' ।

त्र्यम्बकवीक्षणेन जडीकृत.—paralysed by the glance of Shiva

वज्रपाणि.—इन्द्र । वज्रं पाणौ (हस्ते) यस्य सः (बहु०), वज्र हो हाथ में जिसके, he who has thunderbolt in his hand, *viz.*, Indra.

प्रत्यब्रवीत्—उत्तरमददात्, answered, replied.

जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन etc. The allusion here refers to the story given in the महाभारत। Once upon a time the demons, secure within their three cities harassed the gods by constantly over-raiding them. The gods in their turn approached Shiva for deliverance In compliance with the request of the gods, Shiva began to burn the three cities of the demons To witness the scene of destruction, there came the goddess Durga, bearing in her arms a child of wonderful effulgence On seeing such a highly effulgent child, Indra became jealous of it, and raised his thunderbolt in order to destroy it. But to his great mortification, his arm became motionless, being paralysed by the glance of the child which was no other than Shiva himself who had assumed that form in order to please Durga In his distress Indra approached Brahma, who told him to propitiate the child Thereupon Indra accompanied by all the gods, went to the child, propitiated it and had his arm released from paralysis.

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र काम,
हास्य वचस्तद्यदह विवक्षु ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदा,
सर्व भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥४३॥

सञ्जी० । हे मृगेन्द्र ! सरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्य काम हास्य परिहसनीयम् यद्वच: 'स त्व मदीयेन' इत्यादिकमह विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णी स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञ त्वा प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गत हृद्गत वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति "विदो लटो वा" इति णलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृत कर्म सबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्व तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽह विवक्षुरित्यर्थः ।

Prose Order —हे मृगेन्द्र सरुद्धचेष्टस्य (मम) तत् वचः कामम् हास्यम् (अस्ति) यत् अहम् विवक्षु , (अस्मि) हि भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतम् सर्वम् भावम् वेद अतः अभिधास्ये ।

Hindi Translation —हे मृगेन्द्र (सिंह) ! मेरी चेष्टा व्यर्थ हो गई है । (अत.) जो वचन मैं कहना चाहता हूँ वह अवश्य ही हास्यास्पद है । पर आप जीवो के हृदय के सारे भावों को जानते हैं इसलिये मैं (अपनी बात) कहूँगा ।

English Translation —O lord of beasts, as my efforts have been impeded, the words that I am about

to speak are surely well worthy of ridicule; but as you know the inward feelings of the animate beings, I will say (what I wish to say).

Purport in Sanskrit—भो पशुराज ! यदहं तव पुरतः कथयामि तत्सर्वम् उपहासास्पदम्, यतोऽहं त्वयि बाण प्रहर्तुमसमर्थोऽभवम् । तथापि यत् मे मनसि वर्तते तत्तव सकाशे नैव गोपायिष्यामि, त्वं देवदेवप्रसादात् प्राणिनाम् हृद्गतानपि अभिप्रायान् ज्ञातुं शक्नोषि, अतोऽहं स्वमनोगतं तुभ्यं वक्ष्यामि ।

Change of Voice:—हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य (मम) तेन वचसा कामम् हास्येन भूयते, यत् (वचः) मया विवक्षुणा (भूयते) हि भवता प्राणभृताम् अन्तर्गतः सर्वः भावः विद्यते अतः (मया) अभिधास्यते ।

Notes.

संरुद्धचेष्टस्य—संरुद्ध means प्रतिहत, प्रतिबद्ध; रुक गया हुआ, व्यर्थ हो गया हुआ; impeded; सम्+रुध्+क्त ; चेष्टा—व्यापार, क्रिया ; action, effort. संरुद्धा चेष्टा यस्य सः संरुद्धचेष्टः तस्य संरुद्ध-चेष्टस्य (बहु०); रुक गई है क्रिया जिसकी अर्थात् जिसका व्यापार व्यर्थ हो गया है ऐसे मुझ दिलीप की; (of Dilipa) whose actions are impeded; this qualifies मम दिलीपस्य understood

कामम्—अवश्य or अत्यन्तम्, no doubt undoubtedly; very well, अव्यय ।

हास्यम्—हास्यास्पदम्, हसनीयम्; हँस worthy of ridicule; +हस्+ण्यत् ।

विवक्षु—वक्तुमिच्छु, कहने के लि ला, ous of saying, वच

हि—यत ; क्योंकि ; because

प्राणभृताम्—जीवधारिणाम् , प्राणियो के, जीवो के ; of the animate beings. प्राण+भृ+क्विप्, षष्ठी बहुवचन ।

अन्तर्गत—अन्तः गतमिति अन्तर्गत ; अन्दर स्थित अर्थात् हृदय के भीतर रहने वाला, inward *i. e.*, inside the heart.

प्राणभृताम् अन्तर्गतम्—प्राणियो के हृदय में रहने वाला ; existing inside the heart of the animate beings

भावम् —feeling

वेद—जानाति, जानता है ; knows. It is the form of the root विद् (to know) in the present tense, third person, singular number Its subject here is भवान्, so that भवान् वेद means 'आप जानते हैं , you know.'

अभिधास्ये—कथयिष्यामि ; कहूँगा ; will say. It is the future tense, first person, singular number of the root धा with अभि meaning 'to say.'

मान्यः स मे स्थावरजंगमानाम्,
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः
नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ।।४४।।

सञ्जी० । प्रत्यवहार· प्रलय. । स्थावराणा तरुशैलादीना जङ्गमाना मनुष्यादीना सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतु. स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थ. । शासन च 'सिहत्वमङ्कागतसत्ववृत्ति' इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् ।

नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्तादग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारण हवि साधनत्व सूचयति ।

Prose Order —स्थावरजङ्गमानाम् सर्गस्थितिप्रत्यवहार-हेतु. स मे मान्य । पुरस्तात् नश्यत् इदम् आहिताग्ने गुरो धनम् अपि अनुपेक्षणीयम् ।

Hindi Translation —स्थावर और जङ्गम के रचने वाले, पालन करने वाले तथा सहार करने वाले (महादेवजी) मेरे पूज्य है, तथापि अग्नि की परिचर्य्या करने वाले गुरु के धन (गाय) को मै अपने सामने नाश न होने दूँगा ।

English Translation —The god Shiva, who is the cause of the creation, preservation and destruction of all things, animate and inanimate is adorable to me, yet I cannot allow this treasure of my preceptor, the maintainer of sacred fires, to be destroyed in my presence.

Purport in Sanskrit —चराचरस्य जगत: सृष्टिस्थिति-सहारकारी भगवान् महादेवो मम सर्वथा पूज्य. । तस्याज्ञा मे शिरोधार्या । किन्तु देवतापित्रतिथिक्रियार्थाया. वशिष्ठधेनोरस्या रक्षण मे परम कर्त्तव्यम् । कथ खलु तस्या वधे उदासीन. स्यातु हनन च तस्या स्वदृष्टिसमक्ष द्रष्टु शक्नोमि ।

Change of Voice:—स्थावरजङ्गमाना सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुना तेन मे मान्येन (भूयते), पुरस्तात् नश्यता आहिताग्ने. गुरो. अनेन धनेन अपि अनुपेक्षणीयेन (भूयते) ।

Notes.

स्थावरजङ्गमाना—स्थावर means अचर; 'stationary. what remains fixed, *e. g.*, tree, mountain etc., स्था+

चर। जङ्गम—that which is constantly in motion. गम्+यङ्+अच्। The यङ् प्रत्यय here is used in the sense of 'frequency भृशार्थे' *i e.*, frequently moving *e.g.*, men, horses, etc., स्थावराश्च जङ्गमाश्च इति स्थावरजङ्गमा, तेषा (द्वन्द्व); अचर तथा चर के; of the immovable and movable.

सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु—सर्ग means उत्पादन, or creation; सृज्+घञ्; स्थिति—पालन, preservation स्था+क्तिन्, प्रत्यवहार—नाश; destruction; प्रति+अव+हृ+घञ्।

(1) सर्गश्च स्थितिश्च प्रत्यवहारश्च इति सर्गस्थितिप्रत्यवहारा (द्वन्द्व); उत्पत्ति, पालन तथा नाश, creation, preservation and destruction.

(2) सर्गस्थितिप्रत्यवहाराणा हेतु सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु. (ष० त०), उत्पादन, पालन तथा नाश के कारण; the cause of the creation, preservation and destruction.

स.—शिव He *i e*, Shiva.

स्थावरजङ्गमाना सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः स (शिव.)—He, the cause of the creation, presevation and destruction of the movable and immovable things.

मे मान्य.—मम पूज्य, मेरे पूज्य हैं, is adorable to me, मान्य=मन्+ण्यत्, the षष्ठी in मे is by the rule 'कृत्यानां कर्तरि वा'।

आहिताग्ने.—आहित means स्थापित or maintained आहितः अग्नि येन सः, तस्य (बहु०); स्थापित किया गया है अग्नि

जिसके द्वारा उनका अर्थात् जो सर्वदा अग्नि को स्थापित किए रखते है ; of him by whom the fire is maintained, *i. e.*, who always has the sacred fire maintained in his house.

आहिताग्नेः गुरोः—उन गुरु का जो कि अग्नि स्थापित रखते हैं, of the preceptor who (always) keeps the (sacred) fire maintained (in his house).

इदम् धनम्—this treasure namely the cow

पुरस्तात् नश्यत्—नेत्रसमक्षं नाशं गच्छत् नेत्र के सामने नष्ट होता हुआ ; perishing before the eyes, नश्यत्—नश्+शतृ qualifying धन which is neuter gender.

अनुपेक्षणीयम्—अनवलोकनीयम् ; उपेक्षा करने योग्य नही है, does not deserve to be neglected, *i. e.*, cannot be allowed to be destroyed. न उपेक्षणीयम् इति (नञ् तत्पु०); नञ्+उप+ईक्ष्+अनीय ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं,
देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा,
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५॥

सञ्जी० । सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसाने उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ।

Prose Order —स त्वम् मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिम् निर्वर्तयितुम् प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा इयम् महर्षेः धेनुः विसृज्यताम् ।

Hindi Translation—आप मेरे शरीर से अपनी क्षुधा-निवृत्ति करने की कृपा करे तथा मुनि की इस गाय को छोड़ दे, क्योंकि अब दिन बीत गया है और इसका बछड़ा (अपनी माता के वास्ते) उत्सुक हो रहा होगा ।

English Translation—Be pleased, therefore, to make your subsistence on my body, and set free this cow of the great sage, because her young calf will be getting impatient (to see her) at the close of the day.

Purport in Sanskrit —भवतस्तु स्वबुभुक्षानिवारणेनैव प्रयोजन, नान्येन । अत. मयि अनुकम्पा कृत्वा गुरुधेनु च त्यक्त्वा मा भक्षय स्वा च प्राणयात्रा विधेहि । नन्दिनी मुञ्च, यतोऽस्याः वत्स. 'कदा सायङ्कालो भविष्यति, कदा च मे माता गृहमागमिष्यति' इति मातुः पन्थान विलोकयन् नितरा समुत्सुको भविष्यति ।

Change of Voice —तेन त्वया मदीयेन देहेन शरीरवृत्ति निर्वर्तयितु प्रसद्यताम्, दिनावसानोत्सुकबालवत्साम् इमाम् महर्षेः धेनुम् विसृज ।

Notes.

स त्वम्—वह तुम, that you *i. e*, you who are ordered by Shiva to feed upon such animals as come within your reach.

मदीय—मम, मेरी my; अस्मद्+छ ।

Notes

भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती—भूतानाम् (प्राणिनाम्) ईश्वर इति भूतेश्वरः (शिवः)—ष० तत्पु०, जीवो के मालिक, lord of all beings पार्श्वे (समीपे) वर्तितुं शीलमस्य इति पार्श्ववर्ती (उपपद समास), पास में रहने वाला, one who resides near, *i. e.*, an attendant; भूतेश्वरस्य (शिवस्य) पार्श्ववर्ती इति (ष० त०); शिव का अनुचर, the attendant of Shiva

गिरिगह्वराणाम्—गिरीणा (पर्वताना) गह्वराणि इति गिरिगह्वराणि, तेषा (ष० तत्पुरुष), पर्वत की गुफाओ का, of the mountain caves

दंष्ट्रामयूखैः—दंष्ट्रा—दन्त, दांत, teeth, मयूख—कान्ति, किरण; rays दंष्ट्राणा मयूखाः इति दंष्ट्रामयूखा तैः (ष० त०), दांतो की किरणो से, with the rays of teeth.

शकलानि कुर्वन्—खण्डानि विदधान, टुकडे-टुकडे करता हुआ; rending into pieces

The meaning is this—Each cave of the mountain was full of utter darkness The rays of the lion's teeth, as they came out, removed all the darkness from the places where they fell and thus split up the gloom in each cave into a number of pieces

किञ्चित्—ईषद्, जरा सा, a little

विहस्य—हास्य कृत्वा; हंसकर; having laughed [वि+हस्+ल्यप् ।]

भूयः— पुन ; again.

अर्थपतिम्——धनपति महीपाल, दिलीपम् the lord of the riches, i. e., the king.

बभाषे—ऊचे बोला; spoke, It is the form of परोक्षभूत of the root भाष् , to speak

एकातपत्र जगत प्रभुत्व,
नव वय कान्तमिद वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढ. प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

सञ्जी० । एकातपत्रमेकच्छत्र जगत· प्रभुत्व स्वामित्वम् । नव वयो यौवनम् । इद कान्त रम्य वपुश्च इत्येव बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थ. । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातु त्यक्तुमिच्छस्त्व विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ।

Prose Order —एकातपत्रम् जगत प्रभुत्वम्, नवम् वयः इदम् कान्तम् वपुश्च, अल्पस्य हेतो. बहु हातुमिच्छन् त्वम् विचारमूढ मे प्रतिभासि ।

Hindi Translation·—आप थोड़ी सी बात के वास्ते ससार का एक-छत्र राज्य, नई उमर तथा यह सुन्दर शरीर छोड़ना चाहते हैं, (इसलिये) आप मुझे विचारशून्य मालूम पड़ते है ।

English Translation·—You seem to me foolish in your judgment, for you wish to sacrifice, for the sake of a trifle, your undisputed (*lit.* marked by one imperial

भूतानुकम्पा तव चेदिय गौ-
रेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुन: शश्वदुपप्लवेभ्य.,
प्रजा. प्रजानाथ पितेव पासि ॥४८॥

सञ्जी० । तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमर. । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थ. । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौ. स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत् । जीवेदित्यर्थ: 'स्वस्त्याशी. क्षेमपुण्यादौ' इत्यमर । हे प्रजानाथ, जीवन्पुन. पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्य शश्वत्सदा 'पुन. सदार्थयो. शश्वत्' इत्यमर । पासि रक्षसि स्वप्राणव्ययेनैकधेनु-रक्षणाद्वर जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थ ।

Prose Order —तव भूतानुकम्पा चेत्, इयम् एका गौ त्वदन्ते स्वस्तिमती भवेत् । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुन पिता इव प्रजा. उपप्लवेभ्य. शश्वत् पासि ।

Hindi Translation —हे राजन् ! अगर आपमे जीवों के ऊपर दया है तो केवल यही गाय आपके मरने पर कुशल से रहेगी; और यदि आप जीते रहेंगे तो पिता की तरह निरन्तर ही विघ्नो से (अपनी) प्रजाओ की रक्षा करेगे ।

English Translation --If this be your compassion for living beings, then (know that) this cow alone will be saved by your death , but, if alive, Oh lord of men, you will always protect your subjects from calamities like a father

Purport in Sanskrit —यदि त्व प्राणिषु दयालुत्वाद् अस्या: धेनो. कृते, स्वकीय जीवनम् अर्पयितुमुद्यतोऽसि तर्हि तदनुचितम्, यत: स्वप्राणत्यागेन त्व केवलमिमा धेनुम् रक्षितु समर्थो

भविष्यसि, प्राणधारणे तावत् सकल जीवलोक पालयिष्यसि, चिर-काल च विपत्तिभ्य· रक्षिष्यसि ।

Change of Voice —तव भुतानुकम्पया चेत् (भूयते) अनया एकया गवा स्वस्तिमत्या भूयेत, हे प्रजानाथ जीवता पुनः (त्वया) पित्रा इव प्रजा शश्वत् उपप्लवेभ्य· पायन्ते ।

Notes

भुतानुकम्पा—भूतेषु (प्राणिषु) अनुकम्पा (दया) इति भूतानु-कम्पा (स० त०) , प्राणियो के ऊपर दया ; compassion for livings beings

त्वदन्ते—तव नाशे ; तव अन्तः इति त्वदन्त , तस्मिन् त्वदन्ते (ष० त०), तुम्हारे मरने पर ; on your death

स्वस्तिमती—प्रसन्न, सुखी, happy.

भवेत्—भवेत् is equivalent to भविष्यति here meaning होगी or will be

जीवन्—प्राणान् धारयन्, जीते हुए अर्थात् जीते रह कर, living, *i e*, if you be alive, जीव्+शतृ प्रथमा एकवचन qualifying त्वम् ।

पुन —पक्षान्तरे , परन्तु; if the other side of the question be taken into consideration, on the other hand

उपप्लवेभ्य —उपद्रवेभ्य , विपत्तिभ्य उपद्रवो से ; from cala-mities, उप+प्लु+अप् पचमी बहुवचन ।

शश्वत्—नित्यम् ; हमेशा ; ever It modifies' 'पासि' ।

पासि—It really means 'you protect' but here it is used in the sense of the future tense being equivalent to 'पालयिष्यसि' and means रक्षा करोगे or will protect

न धर्मलोपादिय प्रवृत्ति किन्तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्,
गुरो. कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्,
गा: कोटिश· स्पर्शयता घटोघ्नी: ॥४९॥

सञ्जी० । अथेति पक्षान्तरे । अथवा एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अय कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपन.' इत्यमर· । अतएव कृशानु: प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्नि कल्पाद्गुरोर्बिभेषि। इति काकु । "भीत्रार्थानां भयहेतु" इत्यपादानात्पचमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदु सहेति भाव । अस्य गुरोर्मन्यु क्रोध 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । घटा इवोधासि यासा ता घटोघ्नी "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङादेश । "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इति ङीप् । कोटिशो गा स्पर्शयता प्रतिपादयता । 'विश्राणन वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम्' इत्यमर: । भवता । विनेतुमपनेतु शक्य ।

Prose Order —अथ एकधेनो अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरो: बिभेषि, अस्य मन्यु. घटोघ्नी कोटिश: गा स्पर्शयता भवता विनेतुम् शक्य: ।

Hindi Translation ·—आपके गुरु के पास केवल एक ही गाय ह । अपराध होनें पर उन्हे बडा क्रोध आता है, और वह

अग्नि के समान जलने लगते हैं। इसलिये यदि आप अपने गुरु से डरते हों तो आप घडे के समान (बडे) स्तनवाली करोड़ो गायें देकर उनका क्रोध निवारण कर सकते हैं।

English Translation —If you fear your preceptor who has no other cow than this and who will be burning with anger at your offence like a blazing fire, it is possible for you to appease his anger by presenting him with millions of cows having udders as big as pitchers

Purport in Sanskrit—'मम गुरो' इमां धेनुं विहाय अन्य गौर्नास्ति। सापि ममापराधाद् विनश्येत् तर्हि नूनम् अग्निवत्प्रज्वलनशीलोऽसौ कोपात् मा शप्स्यति, इत्याशङ्का मनसि मा कृथा। गुरो कोपस्य शान्त्यै तुभ्यमुपाय कथयामि। अस्या धेनोः विनिमयेन असख्याः पयस्विनी. धेनू. गुरं दत्त्वा तस्य कोप शान्तीकुर्या ।

Change of Voice—अथ एकधेनो. अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरो (त्वया) भीयते, अस्य मन्युम् घटोध्नी कोटिशः गाः स्पर्शयन् भवान् विनेतुम् शक्नुयात् ।

Notes.

अथ—यदि; if,

एकधेनो —एका धेनु. यस्य, तस्मात् (बहु०), एक ही गाय है जिसके (ऐसे गुरु वशिष्ठ से) ; (From Vasishtha) who possesses only one cow.

अपराधचण्डात्—चण्ड—very angry, अपराधे (आगसि) चण्ड. (अतिकोपनः) इति अपराधचण्डः, तस्मात् (स० त०) ; अपराध होने पर

अत्यन्त क्रोधित होने वाले (वशिष्ठ) से; from (Vasishtha) who becomes very angry at offences.

कृशानुप्रतिमात्—कृशानु means 'अग्नि fire.' प्रतिम—सदृश, like, equal, कृशानु प्रतिमा (उपमा) यस्य सः इति कृशानुप्रतिमः तस्मात् (बहु०) ; अग्नि के सदृश (वशिष्ठ) से, (from Vasishtha) who (burns) like a fire.

बिभेषि—This is the form of the root भी (to fear), वर्तमानकाल, मध्यमपुरुष, एकवचन meaning 'त्रस्यसि; डरते हो; you fear.'

अस्य—वशिष्ठस्य ।

मन्यु—क्रोधः ; anger. This is connected with विनेतु शक्यः—can be pacified

घटोघ्नीः—घट means, 'कुम्भ; घड़ा, jar' ऊधस्—स्तन; udder घटा इव ऊधांसि यासां ताः (बहु०); घडे के समान बडे स्तन हो जिनके, ऐसी गायो को; whose udders are as big as jars. It qualifies गाः which is in the accusative case.

कोटिशः—असंख्याकाः, अनेकशः; असंख्यो (गायो को) millions, many, numerous.

स्पर्शयता—ददता ; देते हुए (आप) से अर्थात् देकर; by (you) giving, i. e, by giving स्पृश्+णिच् (to give)+शतृ तृतीया एकवचन पुंलिङ्ग qualifying भवता, which is also तृतीया पुंलिङ्ग एकवचन ।

घटोघ्नीः कोटिशः गाः स्पर्शयता भवता—घड़े के समान बडे स्तन वाली करोड़ो गाएँ देते हुए आप से अर्थात् घडे के समान स्तनवाली

करोडो गायें देकर by you, giving millions of cows with udders as big as pitchers, i. e by giving millions of cows with udders as big as pitchers you can, etc

विनेतुम्—दूरीकर्तुं ; दूर होने के लिए, to be pacified वि+नी+तुमुन् ।

शक्य:—योग्य: ; सम्भव; possible, शक्+यत् ।

मन्यु: विनेतु शक्य:—anger is possible to be pacified, i e, can be pacified; can be appeased

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणाम्
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्
ऋद्ध हि राज्य पदमैन्द्रमाहु ॥ ५० ॥

सञ्जी० । तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणा भोक्तारम् । "ज्योत्स्नातमिस्र०" कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्या- इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानि स्यात् । नेत्याह—महीतलेति । ऋद्ध समृद्धं राज्य महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्र सवन्धि पदं स्थानमाहु । स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थ. ।

Prose Order :—तत् कल्याणपरपराणाम् भोक्तारम् ऊर्जस्वलम् आत्मदेहम् रक्ष, हि ऋद्ध राज्यम् महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्र पदम् आहु ।

Hindi Translation —इसलिये अनेक कल्याणो के भोगने वाले अपने (इस) बलवान् शरीर को बचा रखिए । सम्पूर्ण

समृद्धियों से भरे-पूरे हुए राज्य को विद्वान लोग इन्द्र का पद कहते हैं, उसमें अन्तर केवल यही है कि वह (राज्य) पृथ्वी पर स्थित है ।

English Translation :—Therefore, preserve your body which is full of strength and which enjoys a series of blessings , for the wise say that a prosperous kingdom is the heaven itself with the only difference that it (prosperous kingdom) is situated on the earth.

Purport in Sanskrit —'नन्दिन्या' रक्षणे असमर्थतयाऽहं स्वर्गसुखाद्वञ्चितो भविष्यामि' इति चिन्ता मा कार्षी । सकलाभि. समृद्धिभि परिपूर्णमिदं ते राज्य स्वर्गात् नैव न्यूनतरम् । अपि त्वेतत्ते राज्य सर्वथैव इन्द्रपदतुल्यम् । केवलमियानेव भेदो यत् तव राज्य पृथिव्या व्यवस्थितम्, इन्द्रस्य तावत्स्वर्गे स्थितम् । अतः सर्वोपभोगयोग्य दिव्यप्रभावयुक्तमिद शरीर मा त्याक्षी. ।

Change of Voice .—तत् कल्याणपरपराणाम् भोक्ता ऊर्जस्वल आत्मदेह (त्वया) रक्ष्यताम्, हि ऋद्ध राज्य महीतलस्पर्शन मात्रभिन्नम् ऐन्द्र पद (नरै) उच्यते ।

Notes

भोक्तारम्—अनुभवितारम्, अनुभव करने वाले (शरीर) को, enjoys, भुज+तृच+द्वितीया qualifying आत्मदेहम् ।

कल्याणपरम्पराणा भोक्तार—अनेक कल्याणो के भोगने वाले (शरीर) को । Body, the enjoyer of a series of blessings, *i. e.*, the body which enjoys a series of blessings

ऊर्जस्वलम्—बलवन्तम् ; बल से पूर्ण (शरीर) को; (Body) full of strength; ऊर्जस् (बल, strength)+वलच् ।

आत्मदेहम्—स्वशरीरम् ; अपने शरीर को ; your body, आत्मन देह, तम् (ष० त०) ।

रक्ष—त्रायस्व ; बचाओ, protect, preserve.

हि—यतः, क्योंकि ; because.

ऋद्धम्—समृद्धम् ; prosperous, ऋध् (to prosper)+क्त । ऋद्धम् राज्य—समृद्ध राज्य को ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम् (राज्यम्)—मही is 'पृथ्वी, earth'; तल—surface, स्पर्शन—सम्बन्ध; touch, contact. भिन्न—पृथग्भूत ; separated, differentiated ;

(1) मह्या तलम् इति महीतलम् (ष० त०); भूतल, surface of the earth.

(2) महीतलस्य स्पर्शनम् इति महीतलस्पर्शनम् (ष० त०); भूतल का सम्बन्ध; contact with the surface of the earth.

(3) महीतलस्पर्शन प्रमाणम् अस्य असौ महीतलस्पर्शनमात्रः (बहु०); भूतल का सम्बन्ध ही है प्रमाण जिसका (ऐसा भेद); (difference) the extent of which is the contact with the surface of the earth. तेन भिन्नम् (तृ० त०); भूतल के सम्बन्ध मात्र ही से अलगाया हुआ, separated only by (its) contact with the surface of the earth, i.e., a king's kingdom is different from the heaven in only so much that it has contact with the surface of the earth by virtue of its being situated on it.

ऐन्द्रम्—इन्द्रसम्बन्धि, इन्द्र का ; of Indra, pertaining to Indra, belonging to Indra इन्द्रस्य इदम् इति ऐन्द्रम् ; इन्द्र+अण् (तस्येदमित्यण्)।

पदम्—स्थानम्, place.

आहु —कथयन्ति ; कहते हैं , say, *i. e.*, the wise people say.

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्र
प्रतिस्वननास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चै
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ।। ५१ ।।

सञ्जी० । मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चय शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरय ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मक. । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठित । तदुक्तम्—'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरित कविना' इति ।

Prose Order:—मृगेन्द्रे एतावत् उक्त्वा विरते (सति) शिलोच्चय अपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन उच्चै: क्षितिपालम् प्रीत्या तम् एव अर्थम् अभाषत इव ।

Hindi Translation:—इतना कह कर सिह चुप हो गया, उसके शब्दो की प्रतिध्वनि (गूँज) (पर्वत की) गुफाओ में व्याप्त हो गई और ऐसा मालूम पडने लगा मानो पर्वत भी प्रेमपूर्वक राजा से वही बात जोर से कह रहा है ।

English Translation :—Having said all this the lion ceased; the mountain too, with the echo of his words ringing in the caves, repeated, as it were, loudly and lovingly the very same thing to the king.

Purport in Sanskrit :—सिंह एतावत् कथयित्वा विरराम। तस्मिन् समये गिरिगुहामध्ये तदीयस्य वाक्यस्य महान् प्रतिध्वनिः समजायत। तदा चैव प्रत्यभासीत् यत् पर्वतोऽपि तारस्वरेण प्रेम्णा च तत्प्रतिध्वनिव्याजेन सिंहस्यैवोक्ति समर्थयति।

Change of Voice :—मृगेन्द्रे एतावत् उक्त्वा विरते सति शिलोच्चयेन अपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन उच्चः क्षितिपाल. प्रीत्या तम् एव अर्थम् अभाष्यत इव।

Notes.

एतावत्—एतावन्मात्रम्; इतना, so much, this much.

विरते सति—मूकीभूते सति, तूष्णीम्भूते सति, चुप हो जाने पर, बन्द हो जाने पर, on having ceased, विरत=वि+रम्+क्त।

गुहागतेन—गुहा गतेन (द्वि० त०); गुफा में गये हुए (प्रतिशब्द) से; 'द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' इत्यनेन द्वितीयान्तो विग्रहः, by (the echo) which resounded within the caves.

प्रतिस्वनेन—प्रतिशब्देन, प्रतिध्वनिना, गूंज से; by the echo. It will be expounded as तिनिधि स्वन. प्रतिस्वन. (प्रादि समास)।

शिलोच्चय:—पर्वत ; mountain.

प्रीत्या—प्रेम्णा, प्रेम से; with affection, affectionately, 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया'।

अभाषत इव—अवदत् इव ; कहता हुआ मालूम पड़ा , seemed to say.

निशम्य देवानुचरस्य वाचम्
मनुष्यदेव पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या
निरीक्ष्यमाण सुतरा दयालुः ॥५२॥

सञ्जी० । देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाच निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूत. सन् । तेन सिंहेन यदध्यासित व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्त तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्" इति षच् । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । किंवा वक्ष्यतीति भीत्यैव स्थितयेत्यर्थ धेन्वा निरीक्ष्यमाण । अत एव सुतरा दयालु. सन् सुतरामित्यत्र "द्विवचनविभज्य०" इत्यादिना सुशब्दात्तरप् "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इत्यनेनाम्प्रत्यय । "तद्धित-श्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा ।

Prose Order —देवानुचरस्य वाचम् निशम्य तदध्यासित-कातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाण मनुष्यदेव. सुतरा दयालु सन् पुन अपि उवाच ।

Hindi Translation :—सिंह के आक्रमण से कातर-दृष्टि होकर गाय राजा को देख रही थी। इससे राजा को बडी दया आई और वह महादेव जी के अनुचर की बात को सुनकर फिर बोले ।

English Translation —Having heard the words of the attendant of Shiva, the lord of men rejoined,

since he was greatly moved he was looked at by the cow whose eyes were struck with terror under the grasp of the lion.

Purport in Sanskrit—सिंहस्याक्रमणाद्धेतोः साऽत्यन्त भयभीता सती राजानं तथा कातरदृष्ट्या विलोकयामास यथा तत्क्षणमेव राज्ञोऽन्तःकरणं दयया द्रवीभूतम्, अतः स सिंहस्य वचनं श्रुत्वा पुनरपि तमवोचत् ।

Change of Voice—देवानुचरस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवेन तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणेन सुतरां दयालुना पुनः अपि ऊचे ।

Notes

मनुष्यदेव.—मनुष्याणां देवः (ष० त०); मनुष्य के स्वामी; the lord of men.

देवानुचरस्य—देवस्य (शिवस्य) अनुचरः; तस्य (ष० त०), शिवजी के अनुचर (भृत्य) का; of the attendant of Shiva. अनुचर=अनु+चर+ट ।

निशम्य—श्रुत्वा, सुनकर; having heard. नि+शम्+ल्यप् ।

तदध्यासितकातराक्ष्या (धेन्वा)—अध्यासित means आक्रम or attack, अधि+आस+क्त; नपुंसके भावे क्तः; अध्यासित is an abstract noun meaning अध्यासन; it is not past participle adjective, कातर—भयचकित; terror-struck.

(1) तेन अध्यासितम् इति तदध्यासितम् (तृ० त०); उस (सिंह) का आक्रमण; his attack

(2) तदध्यासितेन कातरे अक्षिणी यस्या सा, तया (बहु०) उसके आक्रमण से भयचकित हो गई है आंखे जिसकी (ऐसी गाय द्वारा), (by the cow) whose eyes were terror-smitten on account of the lion's attack.

निरीक्ष्यमाण:—विलोक्यमान:, देखा जाता हुआ; being looked at, निर्+ईक्ष्+यक् +शानच् प्रथमा एक व० qualifying मनुष्यदेव ।

सुतराम्—अत्यन्तम्, very much.

क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्र:
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ ।
राज्येन कि तद्विपरीतवृत्ते.
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥५३॥

सञ्जी० । 'क्षणु हिसायाम्' इति धातो: सपदादित्वात्क्विप् । "गमादीनाम्" इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूप सिद्धम् । क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षत्र । सुपीति योगविभागात्क । तामेता व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना । उदग्र उन्नत क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचक । क्षत्रशब्द इत्यर्थ । क्षत्रात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढ. किल प्रसिद्ध· खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढ किन्तु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थ तत: किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वत पुसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनै । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमर । "ज्योत्स्नातमिस्रा०" इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातित: । 'मलीमस तु मलिन कच्चर मलदूषितम्' इत्यमर: । तै: प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थ· । एतेन 'एकातपत्रम्' इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्त प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ।

Prose Order:—उदग्र: क्षत्रस्य शब्द. "क्षतात् त्रायते" इति व्युत्पत्त्या किल (अस्ति) तद्विपरीतवृत्ते: राज्येन किम्, उपक्रोश-मलीमसै. प्राणै: वा किम् ।

Hindi Translation:—भुवनो मे प्रसिद्ध है कि श्रेष्ठ क्षत्र शब्द का अर्थ है "नाश से बचाने वाला"। इसके प्रतिकूल कर्म करने वाले मेरे राज्य भोगने से तथा निन्दागर्हित प्राणो से क्या लाभ ?

English Translation —The noble word *kshatra* is known through the worlds as meaning 'a preserver from danger', of what use is a kingdom or a life sullied by infamy to one whose actions are contrary to this ?

Purport in Sanskrit:—क्षत. (नाशात्) त्रायते इति क्षत्र । क्षत्रशब्दस्यायमर्थः त्रिष्वपि लोकेषु विख्यात । यो हि कापुरुष दु खितस्य रक्षणात् पलायते स 'क्षत्र' इति महोच्च नाम नैव अर्हति, चिराय च घोरे अयश.पङ्के सीदति । अतोह विपद्ग्रस्ता गुरुधेनु मृत्युमुखे त्यजेय चेत्, स्वधर्मपालनात् प्रमाद्येय च, तर्हि मम राज्येन कि प्रयोजनम् निन्दयोऽपकीर्त्या च दूषितै मम प्राणैरपि को लाभ ।

Change of Voice—किल क्षतात् त्रायते इति उदग्रेण क्षत्रस्य शब्देन भुवनेषु रूढेन (भूयते) तद्विपरीतवृत्ते. (मम) राज्येन कि (भूयते) वा उपक्रोशमलीमसै· प्राणै किम् (भूयते) ।

Notes

उदग्र:—सर्वोत्तम । उद्गतम् अग्रम् यस्य स उदग्र, *i. e.*, whose point is rased over the surface, hence, prominently

attracting attention, and thus it means 'renowned, noble.'

शत्रस्य शब्द —the word 'क्षत्र'।

क्षत्र = क्षत्+त्रै+क।

क्षत् means 'harm' = क्षण् (to kill) + क्विप्; क्षत् क्षतौ क्षतः in the ablative case we have क्षत meaning 'from harm' क्षत (नाशात्) त्रायते (रक्षति) इति क्षत्र, i e., one who protects from danger

इति (व्युत्पत्त्या) — by this etymology.

रूढ —प्रसिद्धः, known, रुह्+क्त।

इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढ.—is known in the worlds by this etymology, i e., is known in the worlds as meaning this

तद्विपरीतवृत्ते.—वृत्ति means व्यापार or act तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीता (प्रतिकूला) वृत्तिः (व्यापार) यस्य, तस्य (बहु०); जिस पुरुष के कर्म उस (क्षत्र शब्द के अर्थ) के विपरीत हो उसके; of one whose act is contrary to this (i e, the meaning of the word क्षत्र)।

He would be acting contrary to this, if, through the inducement of the lion, he goes away home without releasing the cow, thus failing to perform his duty of protecting

राज्येन किं (प्रयोजनम्) —Of what use is kingdom ?

तद्विपरीतवृत्ते. राज्येन किम्—उसके प्रतिकूल कर्म करने वाले पुरुष के राज्य से क्या लाभ, of what use is kingdom to him whose act is contrrary to this, *i e*, who acts contrary to this.

उपक्रोशमलीमसै·, (प्राणै)—उपक्रोश means जुगुप्सा, निन्दा; infamy, censure, उप+क्रुश्+घञ् । मलीमस—मलिन, dirty, sullied, मल एषाम् अस्ति इति मलीमसाः (मल+ईमस) *i e.*, that which possesses dirt.

उपक्रोशेन मलीमसा, तैः (तृ० त०); निन्दा से मैले (प्राण); sullied by infamy or censure

तद्विपरीतवृत्तेः उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः किम्—of what use is a life which is sullied by infamy to one whose act is contrary to this

The king means to say, "What shall I do by ruling over my kingdom or by remaining alive, if I cannot perform the duties required of me; *viz*, protecting the subjects and dependants from harm?"

A similar idea is suggested by—

"स क्षत्रिय त्राणमह सता यस्तत्कार्मुक कर्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन्द्वयीमप्यफलेऽर्थजाते करोत्यसस्कारहतामिवोक्तिम्"

किरात, तृतीय सर्ग ४८ श्लोक ।

Also—

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यशोधनानाहि यशो गरीय ।

—रघुवश, चतुर्दशसर्ग ।।३५।।

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे:
विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृत त्वयास्याम् ।।५४।।

सञ्जी० । अनुनय: क्रोधापनय: चकारो वाकारार्थं महर्षे-रनुनयो वान्यासा पयस्विनीनां दोग्ध्रीणा गवा विश्राणनाद्दानात् । 'त्यागो विहापित दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणन वितरणम्' इत्यमर: । कथ नु शक्य न शक्य इत्यर्थं । अत्र हेतुमाह—इमा गा सुरभे । कामधेनो "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । अनूनामन्यूनामवेहि जानीहि—तर्हि कथमस्या परिभवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृत प्रहारस्तु । नपुसके भावे क्त । रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थ: "सप्तम्यधिकरणे च" इति सप्तमी ।

Prose Order —अन्यपयस्विनीनाम् विश्राणनात् महर्षे. अनुनय कथम् शक्य , इमाम् सुरभे अनूनाम् अवेहि अस्याम् त्वया प्रहृतम् रुद्रौजसा ।

Hindi Translaion—दूसरी गायो के देने से मुनि के क्रोध की शान्ति कैसे हो सकती है । इसको कामधेनु से (किसी प्रकार) कम न समझो । यह महादेव का प्रभाव है कि तुम इसके ऊपर आक्रमण कर सके हो ।

English Translation—How can the anger of the great sage be pacified by the gift of other milchcows ? For, know that this cow is in no way inferior to Surabhi That you have attacked her is bv the power of Shiva

Purport in Sanskrit :—यत् सिंहेन पूर्वं कथितम् 'शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतु गा. कोटिश स्पर्शयता घटोघ्नी ,' इति, तस्योत्तरमाह अन्या कोटिशोऽपि पयस्विनी धेनु दत्वा मया तस्य क्रोधोऽपनेतु नैव शक्यते, यत इय नन्दिनी स्वमातृवत् कामदुघा, अलौकिकप्रभावा, अधृष्या च, अत अनन्ता अपि पयस्विन्यो गावो नास्या तुल्यमूल्या भवेयु. । यत् त्वमेना धर्षयितु समर्थोऽभू. स सर्वशवितमत शिवस्य प्रभाव , न तत् तव सामर्थ्यम् । शङ्करस्य कृपा त्वयि नाभविष्यच्चेत्तर्हि त्व कदाप्येनामाक्रमित समर्थो नाभविष्य. ।

Change of Voice:—अन्यपयस्विनीनाम् विश्राणनात् महर्षे अनुनयेन कथम् शक्येत (भूयेत) । इय (त्वया) सुरभे अनूना अवेयताम्, अस्या त्वया प्रहृतेन तु रुद्रौजसा (अभूयत) ।

Notes.

This verse is a reply to अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरो कृशानुप्रतिमा द्बिभेषि । शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतु गाः कोटिश· स्पर्शयता घटोघ्नी ।

अनुनय.—क्रोधापनयः, क्रोधनिरास.; pacification of anger; अनु+नी+अच् ।

विश्राणनात्—दानात् ; देने से अर्थात् देकर, by the gift, *i e.* by giving

सुरभे —कामधेनोः, कामधेनु से , it is the form of पञ्चमी विभक्ति ।

अनूनाम्—न ऊनाम् इति (नञ् तत्पु०), कम नही, not inferior. सुरभेः अनूनाम्—not inferior to सुरभि

त्वया अस्या प्रहृत—अस्या त्वया प्रहरणम् (आक्रमणम्) The attack upon her by you

रुद्रौजसा—रुद्रस्य (शिवस्य) ओजसा (तेजसा), by the power of Shiva

आसीत् may be taken to be the verb understood after रुद्रौजसा meaning 'the attack upon her by you was by the power of Shiva (and not by your own valour).

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं
भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥

सञ्जी० । सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् "एरच्" इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः पंचम्यात्तसिल् । मोचयितुं न्याय्यान्यायादनपेता युक्तेत्यर्थः । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इत्यनेन यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् मुनेः क्रिया होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् स चालुप्तः भवेत् स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ।

Prose Order :—मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण सा इयम् भवत्तः मोचयितुम् न्याय्या, एवम् तव पारणा विहता न स्यात् मुनेः क्रियार्थः च अलुप्तः भवेत् ।

Hindi Translation :—इसलिये मुझे उचित है कि इसके बदले में अपनी देह देकर इसको तुमसे छुडाऊँ। ऐसा करने से

तुम्हारी पारणा भी भङ्ग न होगी और मुनि की क्रिया का साधन भी नष्ट न होगा।

English Translation:—It is therefore, proper for me that I should release her from you by offering my own body as a ransom, by doing so neither our dinner after fast will be violated, nor will the means of the sage's rites be destroyed.

Purport in Sanskrit:—अतोऽहम अस्या विनिमयेन निज-देहं भवते दत्वा एना भवत्तो मोचयेयमिति मे परमो धर्म·। एव कृते न तव व्रतान्त भोजन नष्टम्भविष्यति नापि च महर्षे. होमसाधन गोधन नक्ष्यति।

Change of Voice—मया स्वदेहार्पणनिश्क्रयेण तया अनया (गवा) भवत्त मोचयितुम् न्याय्यया (भूयेत), एवम् तव पारणया विहतया न भूयेत, मुनेः क्रियार्थेन च अलुप्तेन भूयेत।

Notes

स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण—अर्पण means दान or giving

निष्क्रया—प्रतिशीर्षक that which is paid in exchange; the body is the price paid in exchange here

(1) स्वस्य देह इति स्वदेहः (ष० त०); अपनी देह, my body

(2) स्वदेहस्य अर्पणम् इति स्वदेहार्पणम् (ष० त०); अपनी देह का देना; the giving of my body

(3) स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः; तेन (कर्मधा०), अपनी देहदान के बदले से; by giving my body as the price for exchange.

भवत्त.--त्वत्त, आप से; from you. भवत् +तसिल् ।

मोचयितुं न्याय्या--त्याजयितु योग्या, छुडाई जानी चाहिए; is worthy of being released, deserves being released.

मोचयितुम्—मुच् +णिच्+तुमुन् ।

न्याय्या—न्याय+यत् +टाप् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत् ।

विहता—नष्टा, voilated, वि+हन् +क्त+टाप् ।

न स्यात्--this is equivalent to न भविष्यति—will not be

क्रियार्थः:—क्रिया एव अर्थ (कर्मधारय), क्रिया रूपी प्रयोजन; यज्ञ होमादि क्रिया ही मुनि के प्रयोजन थे; (muni's) *object of (performing) the rites*

अलुप्त —न लुप्त इति अलुप्त (नञ् तत्पु०) ।

अलुप्त स्यात्—नही नष्ट होगी; will not be destroyed.

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीद परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे
विनाश्य रक्ष्य स्वयमक्षतेन ।।५६।।

सञ्जी० । परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्र पराधीन. परवान्नाथवानपि' इत्यमर । इद वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत

एवेत्यर्थ· "शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुष· किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः । 'हेतावववधारणे' इत्यमर । तव देवदारौ विषये महान्यत्न महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थ । इदशब्दोक्तमर्थं दर्शयति स्थातुमिति । रक्ष्य वस्तु विनाश्य विनाश गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन नियुक्तेनेति शेप नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातु शक्य नहि ।

Prose Order —परवान् भगवान् अपि इदम् अवैति, हि तव देवदारौ महान यत्न , रक्ष्यम् (वस्तु) विनाश्य स्वयम् अक्षतेन (सता) नियोक्तु अग्रे स्थातुम् नहि शक्यम् ।

Hindi Translation —आप भी पराये के अधीन है , इस देवदारु की आप बडी मिहनत से रक्षा करते है। आप जानते हैं कि जो वस्तु रक्षा करने के लिये सौपी जाती है उसको गवाँकर, स्वय कुशलपूर्वक (नौकर) मालिक के सामने नही ठहर सकता ।

English Translation ·—Dependent that you are, since your care for the *Devadaru* tree is great, you too know that one cannot stand before his employer after allowing his charge to perish and himself being unhurt.

Purport in Sanskrit —अथवा किम्बहुना अस्मिन् विषये स्वयमेव भवान् उदाहरणम्, यत. सम्प्रति त्वमपि मादृशः पराधीन सन् महता यत्नेन देवदारुमिम रक्षसि, अतश्च स्वयमेव ज्ञातु शक्नोषि यत् रक्षार्थं समर्पित वस्तु नाशयित्वा स्वय च सुस्थशरीर सन् भृत्य कथङ्कार स्वामिन सम्मुखे निजमुख दर्शयितु शक्नोति ।

Change of Voice·—परवता भवतापि इदम् अवेयते हि तव देवदारौ महता यत्नेन (भूयते), रक्ष्य विनाश्य स्वयम् अक्षत. नियोक्तु अग्रे स्थातु न शक्नोति ।

Notes.

परवान्—परतन्त्रः; पराधीनः ; dependent

अवैति—जानाति ; जानते हैं ; know Its subject is भवान्; अव+इण+लट् ।

रक्ष्यम्—रक्षणीय वस्तु ; रक्षा करने के लिये सौंपी हुई चीज, charge.

विनाशय—नाशयित्वा ; नष्ट करवा कर, having allowed to be destroyed, वि+नश्+णिच्+ल्यप् ।

स्वयम् अक्षतेन—आत्मना अव्रणेन ; स्वयं चोट से रहित ; himself being unhurt

अक्षतेन—न विद्यन्ते क्षतानि (व्रणानि) यस्य तेन (बहु०); व्रणरहित (मनुष्य) से, by one unhurt.

Want of wounds on the body shows that the protector took no pains at all to save his charge, and it is therefore why he cannot venture to stand before his employer

नियोक्तुः—स्वामिनः, प्रभोः, मालिक के ; of the employer, नि+युज्+तृच्, षष्ठी एकवचन ।

स्थातुं नहि शक्यम्—खडा होना सम्भव नहीं है, not possible to stand.

शक्यम्—शक्+यत् (भावे), possible

किमप्यहिस्यस्तव चेन्मतोऽह
यश.शरीरे भव मे दयालु ।
एकान्तविध्वसिषु मद्विधाना
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ।।५७।।

सञ्जी० । किमपि किवाह तवाहिस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीर तस्मिन्दयालु कारुणिको भव । 'स्याद्दयालु कारुणिक:', इत्यमर ननु मुख्यमुपेक्षामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेश अत आह—एकान्तेति । मद्विधाना मादृशाना विवेकिनामेकान्तविध्वसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्व ।

Prose Order —किमपि अह तव अहिस्य मत (अस्मि) चेत् (तर्हि त्व) मे यश शरीरे दयालु भव, मद्विधानाम् एकान्तविध्वसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु खलु अनास्था (भवति)

Hindi Translation .—यदि आप किसी प्रकार यह समझते है कि मै मारे जाने योग्य नही हूँ तो मेरे यश-शरीर पर दया कीजिये । हमारे समान लोगो का, इस शरीर मे कोई प्रेम नही है, क्योकि यह पाँच तत्त्वो से बना हुआ है और (एक दिन) अवश्य नष्ट हो जायगा ।

English Translation —Or if you, somehow or other, think that I do not merit death, be kind to my body consisting of glory, for men like myself have not the least regard for the necessarily perishable lumps of matter (material bodies).

Purport in Sanskrit —यदि त्वं केनचित्कारणेन मां हन्तु नैव इच्छसि, तर्हि मे यश शरीरे दयालुर्भूत्वा तदेव त्रायस्व, रक्तमासास्थिनिर्मितशरीरापेक्षयाऽह कीर्ति-रूप शरीर वहुतरमादर-

णीयम्मन्ये। पञ्चभूतात्मकमिदं शरीरमवश्यमेव नङ्क्ष्यति यशस्तु चिरकालं स्थास्यति।

Change of Voice—किमपि मया चेत् तव अहिंस्येन मतेन (भूयते), (तर्हि त्वया) मे यशःशरीरे दयालुना भूयताम्, मद्विधानाम्, एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु खलु अनास्थया (भूयते)।

Notes.

किमपि—मल्लिनाथ explains it as meaning पक्षान्तरे i. e., if on the other hand

यशःशरीरे—यश एव शरीरं तस्मिन् (कर्मधा०), यशरूपी शरीर में, in my body consisting of glory.

मद्विधानाम्—मादृशानाम्, मुझ सदृश लोगों की, of people like me

एकान्तविध्वंसिषु (पिण्डेषु)—एकः अन्तः (स्वरूप) यस्य तत् एकान्तम्, एकान्तं (अवश्यं) विध्वंसिनः इति एकान्तविध्वंसिनः तेषु, necessarily perishable; अवश्य नष्ट होने वाले (पिण्डों में), विध्वंसिन्=वि+ध्वंस्+णिनि।

एकान्तविध्वंसिषु पिण्डेषु—in lumps necessary perishable

भौतिकेषु—भूतविकारेषु, महाभूतों के बने हुए (पिण्डों) में, in those made of matter, composed of matter भूत+ठक् सप्तमी बहुवचन। The five elements are (1) पृथिवी earth; (2) अप्, water, (3) तेजस् light (4) वायु, air, (5) आकाश, ether.

अनास्था—अनपेक्षा, आस्थाया. अभावः इति अनास्था; absence of regard, want of consideration, indifference.

Compare:—

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभि स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मी. फलमानुषङ्गिकम् ।।

—किरात, द्वितीय सर्ग, १९

And also:—

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

—भगवद्गीता

सौहार्ददहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

सम्बधमाभाषणपूर्वमाहु.
वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ।।५८।।

सञ्जी० । सबन्ध सख्यम् । आभाषणमालाप. पूर्वं कारणं यस्य तमाहु. । 'स्यादाभाषणमालाप' इत्यमरः । स तादृक्सबन्धो वनान्ते सगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः । तत्ततो हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव सबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणय याच्ञाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाण.' इत्यमर. । हन्तुं नार्हसि ।

Prose Order:—सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः, स वनान्ते सगतयो नौ वृत्त. तत् हे भूतनाथानुग त्वम् सम्बन्धिन. मे प्रणयम् विहन्तुम् न अर्हसि ।

तथेति गामुक्तवते दिलीप.
सद्य · प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहु· ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहम्
उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥५९॥

सञ्जी० । तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपो सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदु ' इति शाश्वत । सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीप । न्यस्तशस्त्र-स्त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमिषस्य मासस्य । 'पलल क्रव्य-मामिषम्' इत्यमर । पिण्ड कवलमिव उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ।

Prose Order —स दिलीप, "तथा इति" गाम् उक्तवते हरये सद्य प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहु· न्यस्तशस्त्र. (सन्) स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डम् इव उपानयत् ।

Hindi Translation:—ज्यों ही सिंह ने कहा "ऐसा ही हो" त्यो ही दिलीप की भुजा बन्धन से छूट गई और उन्होंने अपना शस्त्र छोड कर मास के पिण्ड के समान अपना शरीर सिंह को समर्पण कर दिया ।

English Translation.—As soon as the lion said "Be it so", the very moment was Dilipa's arm released from restraint, and, throwing away his weapons, he offered his body like a lump of flesh to the lion

Purport in Sanskrit —दिलीपस्येमानि वचनानि श्रुत्वा सिंहेन स्वकीय आग्रहस्त्यक्त, तेनोक्तम् "वर, तव कथनमहं सर्वथा करिष्यामि" । एतावदुक्तवत्येव सिंहे शरपुङ्खासक्तो राज्ञो हस्तो

विमुक्त जात । ततश्च राजा स्वधनुर्बाणादिक दूरे प्रक्षिप्य मांस-पिण्डमिव निजदेह सिहाय समर्पितवान् ।

Change of Voice —तेन दिलीपेन "तथेति"—गामुक्तवते हरये सद्य. प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुना न्यस्तशस्त्रेण स्वदेह आमिषस्य पिण्ड. इव उपानीयत ।

Notes.

"तथा"इति—"एवमस्तु"इति; "ऐसा ही हो" यह; "let it be so."

गाम्—it is the form of the word गो in the accusative case (गौं गावौ गावः, गा गावौ गाः), गो here means वाणी or speech. गाम्—वाणी को ।

उक्तवते—कथितवते, कह चुका हुआ, who had said उक्तवते हरये—कह चुके हुए सिह के लिये, for the lion who had said.

"तथा"इति उक्तवते हरये—for (to) the lion who had said, "let it be so."

उपानयत्—समर्पितवान्; समर्पित कर दी; offered.

हरये उपानयत्—सिंह को समर्पण कर दी, offered to the lion

सद्य प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहु —सद्यः means तत्कालम्, the very moment प्रतिष्टम्भ—प्रतिबन्ध; restraint, impediment, obstruction. विमुक्त—त्यक्त, released सद्य. (तत्क्षणम् एव) प्रतिष्टम्भात् विमुक्तः बाहुः यस्य स (बहु०); तत्काल ही रुकावट से छूट गया बाहु जिसका (ऐसा दिलीप); whose arm was released from restraint the very moment.

न्यस्तशस्त्रः—न्यस्त means स्थापित, त्यक्त, placed aside, cast aside, abandoned. न्यस्त=नि+अस् (to throw)+क्त; न्यस्तं शस्त्र येन सः (बहु०); त्याग दिया गया शस्त्र जिससे or जिन्होंने अपना शस्त्र त्याग दिया; अपना शस्त्र त्याग कर; who had cast aside his weapon.

आमिषस्य—मासस्य, मास का; of flesh

पिण्ड—कवलम्, lump.

आमिषस्य पिण्डम् इव स्वदेहम्—मास के पिण्ड की तरह अपने शरीर को (सिह के लिए समर्पण कर दिया)।

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानाम्
उत्पश्यतः सिहनिपातमुग्रम्।
अवाङमुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥६०॥

सञ्जी०। तस्मिन्क्षणे उग्र सिहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ् मुखस्याधोमुखस्य 'स्यादवाङप्यधोमुख' इत्यमर.। प्रजाना पालयितुः राज्ञ उपर्युपरिष्टात् "उपर्युपरिष्टात्" इति निपातः। विद्याधराणा देवयोनिविशेषाणा हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात।

Prose Order—तस्मिन् क्षणे उग्रम् सिहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ् मुखस्य प्रजानाम् पालयितु उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ।

Hindi Translation:—उस समय राजा नीचे मुंह करके यह प्रतीक्षा कर रहा था कि सिह मेरे ऊपर कूदे, इतने ही में विद्याधर लोग उसके ऊपर (अपने हाथों से) फूलों की वर्षा करने लगे ।

English Translation—At that moment, as the king was expecting, with his face downwards, the terrible leap of the lion, there fell upon him a shower of flowers scattered by the hands of the Vidyadharas.

Purport in Sanskrit—सिंहाय स्वशरीरं समर्प्य मुखं च अधः कृत्वा यदा राजाऽपेक्षमाण आसीद् यदधुनैव सिंहो ममोपरि आक्रमणं करिष्यति, तदा, आश्चर्यमहो, यद् विद्याधराः आकाशात् तस्योपरि पुष्पाणि वर्षयामासुः ।

Change of Voice—तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि विद्याधरहस्त-मुक्तया पुष्पवृष्ट्या पेते ।

Notes.

तस्मिन् क्षणे—उस क्षण में, उस समय; at that moment.

उग्रम्—घोरम्; terrible It qualifies सिंहनिपातम् ।

सिंहनिपातम्—सिंहस्य निपातम् (उत्पतनम्, leap)—ष० त०; सिंह की उछाल को; the leap of the lion.

उत्पश्यतः (दिलीपस्य)—उत्प्रेक्षमाणस्य, तर्कयतः; अपेक्षा करते हुए के; Of him who was expecting. उत्+दृश्+शतृ षष्ठी एकवचन, qualifying पालयितुः i. e., दिलीपस्य ।

अवाङ्मुखस्य—अवाङ् means अधः; down अवाङ् मुखं यस्य स अवाङ्मुखः, तस्य (बहु०); नीचे की ओर है मुँह जिसका, ऐसे (दिलीप) का; of him whose face was turned downwards, i. e., who had turned his face downwards

पालयितु'—पालकस्य, रक्षितुः रक्षक के, of the protector पाल् + तृच् + षष्ठी एकवचन ।

प्रजानाम् पालयितु —प्रजाओं के पालक के; of the protector of the subjects.

विद्याधरहस्तमुक्ता (पुष्पवृष्टि)--विद्याधर—They are a class of demigods. The Himalaya is said to be their residence They are described as wandering in the air and showering down heavenly flowers whenever they see any meritorious act performed by the mortals.

(1) विद्याधराणा हस्ताः इति विद्याधरहस्ताः (ष० त०); विद्याधरो का हाथ; the hands of the Vidyadharas

(2) विद्याधरहस्तैः मुक्ता इति (तृ० त०); विद्याधरो के हाथ से छोडी गई हुई ; left or scattered by the hands of the Vidyadharas.

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानम्
वचो निशम्योत्थितमुत्थित. सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वाम्
गामग्रत. प्रस्रविणी न सिहम् ॥६१॥

सञ्जी० । राजा अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमान तत् । "उपमानादाचारे" इति क्यच् । तत शानच् । उत्थितमुत्पन्न । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थित सन् । अस्ते शतृप्रत्यय. । अग्रतोऽग्रे प्रस्रव क्षीरस्रावोऽस्ति यस्या सा ता प्रस्रविणी गा स्वां जननीमिव ददर्श, सिह न ददर्श ।

Prose Order :—राजा अमृतायमानम् उत्थितम्, 'हे वत्स उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य उत्थित. सन् अग्रत प्रस्नविणी माम् स्वाम् जननीम् इव ददर्श,सिह न ददर्श ।

Hindi Translation—"हे बेटा उठो" ऐसी अमृत के समान कही गई हुई वाणी सुनकर राजा उठे और उन्होंने सामने (खड़ी हुई) माता के समान उस गऊ को देखा, परन्तु सिह को न देखा ।

English Translation —On hearing the nectar-like words—"Rise O child" uttered there, the king arose and saw before him, not the lion, but the cow standing like his own mother, with udders distilling milk.

Purport in Sanskrit :—यदा राजा एव स्थितोऽभूत् तदा तत्र सहसा 'हे वत्स ! उत्तिष्ठ' इति वचन प्रादुरभूत्, अमृत-तुल्यमेतद्वचन श्रुत्वा राजा उत्तस्थौ, किन्तु तत्र सिहो नैवादृश्यत । राज्ञ पुरत. स्रवत्क्षीरा मातृवद्वत्सला च केवल नन्दिनी लक्षयाम्बभूवे ।

Change of Voice —राज्ञा अमृतायमानम् उत्थितम् 'हे वत्स उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य उत्थितेन (सता) अग्रत. प्रस्नविणी गौ. स्वा जननी इव ददृशे, सिह न (ददृशे) ।

Notes

अमृतायमानम् (वच:)--अमृतमिदाचरन्तम्; अमृत के समान, nectar-like अमृत+क्यङ्+शानच्; +उपमानादाचारे । कर्तुं क्यङ् सलोपश्च ।

उत्थितम् (वच·)—मल्लिनाथ explains it as 'उत्पन्नम्' पैदा हुआ, 'born'; thus it may be taken to mean 'uttered.'

उत्+स्था+क्त. The source from which those words came forth is left unmentioned by the poet. Who uttered those words is not known.

अग्रत:—अग्रे; सामने; in front. अग्र+तसिल्, तसिल् is used here in the sense of the Locative case.

प्रस्रविणीम् (गाम्)—पयस्विनीम्, दूधवाली को, प्रकृष्ट: स्रव: प्रस्रव. (प्रादि समास), श्रेष्ठ दूध, nice milk, superior quality of milk. प्रस्रव: अस्या: अस्ति इति प्रस्रविणी, ता, (उत्तम दूध हो जिसके, उसको), her who possessed nice milk.

स्वां जननीमिव ददर्श—(उस गाय को इस प्रकार देखा) जैसे अपनी माता को देखा हो, saw the cow) as if she were his own mother.

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

सञ्जी० । विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्त. । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्यत्राह—हे साधो, मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंस्रा घातुका: । 'शरारुर्घातुको हिंस्र' इत्यमर. । "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र:" इत्यादिना रप्रत्यय: । किमुत सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमर: ।

Prose Order —धेनु: विस्मितम् तम् उवाच "हे साधो मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षित असि। ऋषिप्रभावात् अन्तक: अपि मयि प्रहर्तुम् न प्रभु, अन्यहिंस्रा किमुत।"

Hindi Translation —आश्चर्य्य मे पडे हुए उस राजा से गाय बोली "हे सज्जन, मैंने माया रच कर के तुम्हारी परीक्षा ली है। मुनि के प्रभाव से यमराज भी मेरे ऊपर आक्रमण नही कर सकते, दूसरे हिसक पशुओ की तो बात ही क्या है।"

English Translation —The cow said to the astonished king "O benevolent one, I have merely tested you by creating a delusive phantom, by the power of the sage, not even the god of death can hurt me, much less other destructive animals."

Purport in Sanskrit —इदमत्यद्भुत वृत्त दृष्ट्वा राजाऽत्यन्त विस्मितोऽभूत्। तमाश्चर्यव्याकुलमालोक्य नन्दिनी उवाच, राजन्! मयि ते कीदृशी भक्ति. इति ज्ञातुं मयैव एतत्सर्वं मायाजाल रचितमभूत्। स सिंहो नैव वास्तविक आसीत्, प्रत्युत मया निर्मितो मायामय. सिंहोऽसावासीत्। वशिष्ठप्रभावात् यमराजोऽपि मामाक्रमितु न शक्नोति, का शक्ति. अन्येषा हिंस्रजन्तूनाम्।

Change of Voice —धेन्वा विस्मित स ऊचे "हे साधो अहम् त्वाम् मायामुद्भाव्य परीक्षितवती। ऋषिप्रभावात् अन्तकेनापि मयि प्रहर्तुं न प्रभुणा भूयते, अन्यै हिंस्रै किमुत"।

Notes

विस्मितम्—आश्चर्यान्वितम्, astonished, वि+स्मि+क्त।

उद्भाव्य—कल्पयित्वा, रचकर, having created; उद्+भू+णिच्+ल्यप्।

परीक्षितः असि—you have been examined. परीक्षित—परि+ईक्ष्+क्त ।

ऋषिप्रभावात्—वसिष्ठप्रतापात्, मुनि वसिष्ठ जी के प्रभाव से; by virtue of the power of the sage.

अन्तक —अन्तयति (नाशयति) ति अन्तकः, यमराज. ; the god of death.

मयि प्रहर्त्तुम्—मेरे ऊपर प्रहार करने के लिए; to inflict injury upon me, प्रहर्तुम्=प्र+हृ+तुमुन् ।

न प्रभुः—न समर्थ ; not able.

किम् उत—क्या बात; much less, not to speak of.

अन्यहिंस्राः—हिंस्रा. means हिंसकपशव ; destructive animals अन्यहिंस्रा.—other destructive animals.

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिम्
अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ।।६३।।

सञ्जी० । हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मय्यनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो-वरणीयमर्थम् 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् कामान्दोग्धीति कामदुघा, तामवेहि । "दुहः कब्घश्च" इति कप्प्रत्ययः ।

Prose Order — हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीतास्मि, (त्व) वर वृणीष्व· माम् केवलानाम् पयसाम् प्रसूति न अवेहि, किन्तु प्रसन्ना माम् कामदुघाम् अवेहि ।

Hindi Translation —हे पुत्र ! गुरु मे तेरी भक्ति है और मुझ पर भी तेरी दया है, इससे मै तुझ पर प्रसन्न हूँ । तू मुझ से वरदान माँग । मुझको केवल दूध ही देनेवाली मत समझ । प्रसन्न होने पर मैं मनोरथों को भी पूर्ण कर सकती हूँ ।

English Translation —Oh son, I am pleased with thee by thy devotion to thy preceptor and thy compassion on me. Do thou ask a boon, know me not only a producer of milk, but when pleased I can also fulfil one's desires.

Purport in Sanskrit —हे पुत्र, त्वमत्यन्त गुरुभक्तोऽसि । मय्यपि ते महती अनुकम्पा । आत्मनोऽभिलषित वर याचस्व । अह साधारणा गौरिव न केवल दुग्धं दातु क्षमा, अपि तु प्रसन्ना सती भक्ताना मनोरथानपि पूरयितु शक्नोमि ।

Change of Voice :—हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च (मया) ते प्रीतया भूयते, (त्वया) वर· व्रियताम्, अह केवलाना पयसा प्रसूतिः न अवेयै किन्तु प्रसन्ना कामदुघा (अवेयै) ।

Notes

ते—तुभ्यम् ; तुम से; with you. The चतुर्थी is here explained by मल्लिनाथ according to the rule; 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' i e., the person for whom an action is done is also the सम्प्रदान of that action.

प्रीता अस्मि—प्रसन्ना अस्मि; खुश हूँ; am pleased.

वृणीष्व—स्वीकुरु, याचस्व; मांगो, ask.

केवल—एक; alone.

केवलाना पयसा—केवल दूध की; of milk alone. A cow has power to give milk only, and not boons; but नन्दिनी was not an ordinary cow, giving milk only; she could give boons as well.

प्रसूति—कारण; producer, source.

प्रसन्ना मा कामदुघाम् (अवेहि)

कामदुघाम्—मनोरथसफलकर्त्रीम्; fulfiller of desires.

प्रसन्ना—सन्तुष्टा; pleased.

प्रसन्ना मा—me when pleased.

प्रसन्ना मा कामदुघाम् अवेहि—know me, when pleased to be the fulfiller of desires, *i e*, when I am pleased I can fulfil the desires of men.

ततः समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥६४॥

सञ्जी० । ततो मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन स । एतेनास्य दातृत्व दैन्यराहित्य चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय सधाय अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थ । वंशस्य कर्तार प्रवर्तयितारम्। अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशस तनय सुदक्षिणाया ययाचे ।

Prose Order:—तत. मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः स हस्तौ समानीय वशस्य कर्तारम् अनन्तकीर्तिं तनय सुदक्षिणाया ययाचे ।

Hindi Translation —याचको का मान रखने वाले तथा अपने बाहु-बल से "वीर" पदवी के उपार्जन करनेवाले राजा दिलीप ने हाथ जोडकर यह वरदान माँगा कि सुदक्षिणा (के गर्भ) से मेरे एक पुत्र पैदा हो जो अनन्त यशस्वी और वश का चलाने वाला हो ।

English Translation.—Then he, who had honoured the supplicants and won for himself the title of hero by the prowess of his arms, joined his palms and asked for a son by Sudakshina, such as would be the propagator of his race and achieve an undying fame.

Purport in Sanskrit —यथाकाम याचकाना मानयिता, स्वबाहुबलेन 'वीर' इति उपाधे. अर्जयिता स राजा विनयपूर्वकमञ्जलि बद्ध्वा नन्दिनी ययाचे—सुदक्षिणायामीदृश. पुत्रो जायताम् यो मम वश प्रवर्त्तयेत्, यस्य च कीर्ति. कदापि नाश न प्राप्नुयात्—इति ।

Change of Voice—तत मानितार्थिना तेन स्वहस्तार्जितवीरशब्देन हस्तौ समानीय वशस्य कर्ता अनन्तकीर्तिः सुदक्षिणायां तनयः ययाचे ।

Notes

मानितार्थी (राजा)—मानिता. (पूजिताः, अर्चिता ; honoured) अर्थिन. (याचकाः needy) येन सः (बहु०); सन्तुष्ट कर दिये जाते हैं

याचक लोग जिससे (ऐसे राजा); who honoured suppli-cants

अर्थी—अर्थोऽस्यास्तीति अर्थी; one who has a purpose. The king is said to be मानितार्थी, since he gratified the desire of the needy to their heart's content.

स्वहस्तार्जितवीरशब्दः—अर्जित means प्राप्त or earned. वीर इति शब्द. इति वीरशब्दः; the titie of hero, the name of hero.

स्वहस्तेन अर्जित. वीरशब्दो येन स (बहु०); जिसनें अपने हाथो से 'वीर' की पदवी प्राप्त की थी, who achieved by his own arms the title of 'hero.'

दिलीप had won the title of 'hero' in all respects by the power of his own arms. He was युद्धवीर, दानवीर, धर्मवीर as well as दयावीर।

समानीय—सन्धाय; जोडकर, बाँधकर; having combined or united सम्+आङ्+नी+ल्यप्।

वशस्य कर्त्तारम् (तनय)—वशप्रवर्त्तयितारम्; the founder of a dynasty, the propagator of his race.

अनन्तकीर्तिम्—अनन्ता (नाशरहिता; undying) कीर्ति (यशः fame) यस्य, तम् (बहु०); नाशरहित हो कीर्ति जिसकी, (ऐसे लडके) कों; (a son) of undying fame.

वशस्य कर्त्तारम् अनन्तकीर्ति तनय ययाचे—asked for a son who would be the founder of a dynasty and would achieve undying fame

सतानकामाय तथेति कामम्
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा।
दुग्ध्वा पय. पत्रपुटे मदीयम्
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥६५॥

सञ्जी०। सा पयस्विनी गौ.। सतान कामयत इति सतान-काम। "कर्मण्यण्"। तस्मै राज्ञे तथेति। काम्यत इति कामो वर कर्मार्थे घञ्प्रत्यय·। त प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र! मदीय पय पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व। 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठ। 'पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती।

Prose Order —सा पयस्विनी सतानकामाय राज्ञे तथा इति काम प्रतिश्रुत्य "हे पुत्र! मदीय पय पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व" इति तम् आदिदेश।

Hindi Translation —गाय ने, यह कहकर कि "ऐसा ही हो" उस सन्तान चाहने वाले राजा को वरदान देने की प्रतिज्ञा की और आज्ञा दी कि हे पुत्र, दोने मे मेरा दूध दुह कर पिओ।

English Translation —Having promised by saying "Be it so"; to grant the prayer of the king, who was desirous of progeny, the milch-cow commanded him thus, "O child, do thou extract my milk in a vessel of leaves and drink it up."

Purport in Sanskrit —सन्तानाभिलाषिणो दिलीपस्य प्रार्थना श्रुत्वा नन्दिनी 'तथाऽस्तु' इत्युक्त्वा तस्मै तदभिलषित वर ददौ, आज्ञापयामास च तम्—पत्रनिर्मिते पात्रे मम दुग्ध दुग्ध्वा पिव, तथाऽनुष्ठिते तव मनोरथ सफलो भविष्यति—इति।

Change of Voice:—तया पयस्विन्या संतानकामाय राज्ञे तथा इति प्रतिश्रुत्य "हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा (त्वया) उपभुज्यताम् इति स आदिदिशे ।

Notes.

पयस्विनी—दुग्धवती गाय, she,who possessed milk, i.e., cow; पयस्+विन्+ङीप् ।

सन्तानकामाय (राज्ञे)—सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः, तस्मै (उपपद तत्पुरुष), सन्तान की इच्छा करने वाले के लिये; for him desiring progeny. सन्तान+कम्+अण् (कर्मणि) ।

सन्तानकामाय राज्ञे—सन्तान की इच्छा करने वाले राजा को; for the king, who desired progeny.

The चतुर्थी in राज्ञे is by the rule प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता i.e. In the case of श्रु with प्रति or आ meaning 'to promise,' the person to whom something is promised after request is put in the dative case.

'तथा इति'—'एवमस्तु' इति; 'ऐसा ही हो' ऐसी Let it be so'

'तथा' इति कामं प्रतिश्रुत्य--Having promised the boon by saying "let it be so"

कामम्—वरदानम्, boon; काम्यते इति कामः (वरः); कम्+घञ् (कर्मणि).

मदीयम्—मम; मेरा, my, अस्मद्+छ ।

मदीयं पयः—मेरे दूध को ।

पत्रपुटे—पत्रनिर्मिते पात्रे; पत्ते के बर्तन में, दोने में, in a vessel made of leaves.

दुग्ध्वा—दुह कर के, having extracted, दुह्+क्त्वा।

उपभुङ्क्ष्व—पिब; पिओ; drink उप+भुज् (to eat) +लोट्।

आदिदेश—आज्ञापितवती; आज्ञा दी, commanded.

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम्
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मात ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्
षष्ठाशमुर्व्या इव रक्षिताया. ॥६६॥

सञ्जी०। हे मात ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थ । होम एवार्थं तस्य विधिरनुष्ठानम् तस्य च शेषम् होमावशिष्टमित्यर्थ । तव ऊधसि भवमौधस्य क्षीरम् "शरीरावयवाच्च" इति यत्प्रत्यय· । रक्षिताया उर्व्या षष्ठाश षष्ठभागमिव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ।

Prose Order.—हे मात , वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेष तव औधस्य रक्षिताया उर्व्या षष्ठाशम् इव ऋषे अनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ।

Hindi Translation·—हे माता ! मैं पृथिवी का पालन करता हूँ, इसलिए उसका छठवाँ अश भोगता हूँ। उसी प्रकार मैं मुनि की आज्ञा पाकर बछडे के पीने के बाद और होम करने के बाद जो तुम्हारा दूध बच जायगा, उसे पीना चाहता हूँ ।

English Translation —"O mother, having obtained the permission of the sage, I wish to drink of what remains of the milk after thy calf has drunk, and after the sacrificial rites (of the sage) have been performed

with it, just as I enjoy the sixth portion of the produce of the earth, protected by me."

Purport in Sanskrit —हे मात., यथाऽहं प्रजारक्षणात् हेतो प्रजाना धान्यस्य षष्ठमश स्वय गृह्णामि, तथैव तवापि दुग्ध धर्मत एव पातुमिच्छामि । तव वत्से दुग्ध पीतवति ऋषेर्व-सिष्ठस्य च यज्ञक्रियाया तव क्षीरेणानुष्ठिताया यत् क्षीरमवशिष्यते तदेव गुरोर्वसिष्ठस्याज्ञया पास्यामि, नाहमधिकस्य दुग्धस्याधिकारी अस्मि ।

Change of Voice:—मात॰ वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेष तव औधस्यम् रक्षिताया उर्व्या षष्ठाशम् इव उपभोक्तुम् (मया) इष्यते ।

Notes.

वत्सस्य—वत्सपीतस्य, बछड़े से पिए हुए का, after the calf has sucked

होमार्थविधे॰—होम means 'sacrificial rites', विधि—अनु-ष्ठान, performance.

(1) होम एव अर्थ इति होमार्थः (कर्मधारय); होमरूपी प्रयोजन; purpose of object, *viz*, the sacrificial rites

(2) होमार्थस्य विधि (अनुष्ठान) इति होमार्थविधि॰, तस्य (ष० त०); होमरूपी प्रयोजन के करने का, of the performance of object, *viz* the sacrificial rites.

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम् तव औधस्य—Your milk that remains after the calf has sucked and the sacrificial rites have been performed with it.

औधस्यम्—उधसि भवम् औधस्य अर्थात् क्षीरम्, that which is produced in the udders, *viz*, milk, उधस्+यत् (शरीरावयवाच्च इति यत् प्रत्यय)।

उपभोक्तुम् इच्छामि—पातु वाञ्छामि; पीना चाहता हूं, I desire to drink, उप+भुज्+तुमुन्।

उर्व्या षष्ठांशम् इव—उर्व्या means पृथिव्या, of the earth. षष्ठ—sixth, षष्+थुक्+डट्; अंश—भाग; part. This is equivalent to यथाऽहम् उर्व्या षष्ठांशम् (धर्मतः) उपभुंजे तथा तव औधस्यम् (अपि धर्मत) उपभोक्ष्ये। Just as I, with justice, enjoy the sixth portion of the produce of the earth, so shall I, with justice, enjoy your milk.

रक्षिता—पालिता; protected.

रक्षितायाः उर्व्याः—पाली गई हुई पृथ्वी का, अर्थात् उस पृथ्वी का जिसकी मैं रक्षा करता हूं, पृथ्वी की रक्षा करने के कारण, Of the earth, protected by me, because I protect the earth.

षष्ठांशम्—On this मनु says—

आददीताथ षड्भाग द्रुमासमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसाना च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणाना च चर्मणा वैदलस्य च ।
मृण्मयाना च भाण्डाना सर्वस्याश्ममयस्य च ॥

—सप्तम अध्याय, श्लो० १३१—१३२।

मनु says that the king is rightfully authorised to receive a sixth part of the produce of the earth

pleased) on account of his humble reply given in th verse.

तदन्विता—तेन (दिलीपेन) अन्विता (सहिता)—तृ० त०, accompanied by him (Dilipa).

हैमवतात्—हिमवत. इदम् इति हैमवत, of the himalaya, pertaining to the himalaya; हिमवत्+अण् (तस्येदमित्यण्); तस्माद् हैमवतात्।

कुक्षेः—गुहात.; from the cave.

हैमवतात् कुक्षेः—हिमाचलस्य गुहात:; from the cave of the himalaya.

अश्रमेण—श्रम विनैव; without fatigue. The तृतीया here stands by the rule प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्। They did not feel the fatigue because both of them were in a happy mood.

प्रत्याययौ—स प्रत्याजगाम; returned.

च—This denotes here that the two actions, *viz* —

(1) That of being pleased and

(2) That of returning, took place simultaneously.

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुख. प्रसाद
गुरुर्नृपाणा गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमित प्रियायै
शशस वाचा पुनरुक्तयेव ॥६८॥

सञ्जी०। प्रसन्नेन्दुरिव मुख यस्य स नृपाणा गुरुर्दिलीप तस्या. धेनोः प्रसादमनुग्रह ...चिह्न...खरागादिभिरनुमितमूहित

प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशस । कथितस्यैव कथन पुनरुक्ति. । न चेह तदस्ति । किन्तु चिह्नै कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ।

Prose Order —प्रसन्नेन्दुमुख नृपाणा गुरु प्रहर्षचिह्नानुमित तस्या. प्रसाद. पुनरुक्तया इव वाचा गुरवे निवेद्य प्रियायै शशस ।

Hindi Translation —पूर्ण चन्द्रमा के समान मुख वाले राजाओ के स्वामी (दिलीप ने) उस (नन्दिनी) की प्रसन्नता गुरु से कहकर अपनी स्त्री से कही । राजा के हर्ष-चिह्नो से नन्दिनी का (राजा के ऊपर) प्रसन्न होना (वसिष्ठ को) मालूम हो गया, अत. राजा का कहना मानो पुनरुक्ति की तरह था ।

English Translation —The lord of kings, with his face radiant like the bright moon, informed his spiritual guide and then beloved wife of the favour of the cow; the communications in words was, as it were, a repetition as they already inferred it from the signs of his extreme delight.

Purport in Sanskrit:—अभीष्टवरदानलाभात् माण्डलिकाना राज्ञा स्वामिनो दिलीपस्य वदनात्प्रसन्नताऽऽविर्भूय विरेजे । तदाननस्य सौन्दर्यं पूर्णिमा-चन्द्रमसम् अपि अतिशिश्ये । तस्य वदनात् प्रत्यभासीत्—नन्दिन्याऽस्य मनोरथ पूर्णीकृत इति । यदैव वसिष्ठस्तमपश्यत्तदैव तस्य प्रसन्नताया कारणमनुमितवान् । तथापि राजा स्ववरप्राप्तिसमाचार गुरवे निवेद्य पुनरुक्तिमिव कृतवान् । तदनन्तर तामेव वार्त्ता सुदक्षिणायै निवेदयामास ।

Change of Voice —प्रसन्नेन्दुमुखेन नृपाणा गुरुणा प्रहर्षचिह्नानुमित तस्या प्रसाद पुनरुक्तया इव वाचा गुरवे निवेद्य प्रियायै शशसे ।

Notes.

प्रसन्नेन्दुमुख:—प्रसन्न means निर्मल; bright, clear, इन्दु—चन्द्र, moon

प्रसन्नश्चासौ इन्दुः इति प्रसन्नेन्दुः (कर्मधा०), निर्मल चन्द्रमा; bright moon

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स प्रसन्नेन्दुमुखः (बहु०), निर्मल चन्द्रमा की तरह मुखवाले; possessing face like the bright moon

नृपाणां गुरुः—राजा स्वामी; the lord of kings (i. e., Dilipa).

प्रहर्षचिह्नानुमित—(प्रसाद)—प्रहर्ष means extreme joy; प्र+हृष्+घञ्; अनुमित—ऊहित, inferred

(1) प्रकृष्टः हर्षः इति प्रहर्षः (प्रादि समास); great joy.

(2) प्रहर्षस्य चिह्नानि इति प्रहर्षचिह्नानि (ष० त०); प्रसन्नता के लक्षण, marks of great joy.

(3) प्रहर्षचिह्नैरनुमितम् इति (तृ० त०); प्रसन्नता के लक्षणो से जान लिया गया हुआ, inferred from the marks of his great joy

The marks of joy are the beaming of face, widening up of the eyes, the rising of tears in her eyes. By these signs, Vasishtha learned at once that नन्दिनी had granted the king's boon

तस्याः प्रसादं शशंस—उस (नन्दिनी) की प्रसन्नता को कहा, अर्थात् नन्दिनी की प्रसन्नता का समाचार कहा, informed of her (Nandini's) favour.

पुनरुक्तया—पुनरुक्त means here 'repeated'

पुनरुक्तया इव—as if repeated

पुनरुक्तया इव वाचा—as if with repeated word

His communication of the news of Nandini's favour to the preceptor seemed to be a repetition, for the latter had already guessed from his beaming and cheerful face the event of Nandini having promised to fulfil him the desired boon

निवेद्य—विज्ञाप्य; निवेदन करके; कह कर, having informed नि+विद्+णिच्+ल्यप्।

गुरवे निवेद्य—गुरु से कह कर; having informed his preceptor.

प्रियायै—सुदक्षिणायै; सुदक्षिणा से।

प्रियायै शशस—सुदक्षिणा से कहा, told Sudakshina;

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञ.
शुभ्र यशो मूर्त्तमिवातितृष्ण ॥६९॥

सञ्जी०। अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभाव सत्सु वत्सल प्रेमवान्सद्वत्सल। "वत्सासाभ्या कामबले" इति लच्प्रत्ययं। वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञ कृतानुमति स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेप पीतहुतावशिष्ट नन्दिन्या स्तन्य क्षीरम् शुभ्र मूर्त परिच्छिन्न यश इव अतितृष्ण सन्पपौ।

Prose Order —अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः स वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञ अतितृष्ण (इव) वत्सहुतावशेष नन्दिनीस्तन्य मूर्त्तं शुभ्र यश इव पपौ ।

Hindi Translation—राजा सज्जनो के प्रेमी थे । उनका आचरण पवित्र था । वसिष्ठ की आज्ञा पाकर अत्यन्त प्यासे की तरह उन्होने, होम करने से और बछडे के पाने से बचे हुए नन्दिनी के दूध को मूर्त्तिमान् पवित्र यश के समान पिया ।

Purport in Sanskrit —नन्दिन्या वत्स. यथेच्छ दुग्ध पपौ । यावद्दुग्धमावश्य कमासीत् तावद् होमादौ समर्पितम् । यदवशिष्ट, तद्दिलीपो वसिष्ठस्याज्ञा लब्ध्वा स्वकीय मूर्तिमत् यश इव अत्यास्थयाऽपिबत् ।

Change of Voice —अनिन्दितात्मना सद्वत्सलेन तेन वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञेन अतितृष्णेन (इव) वत्सहुतावशेष नन्दिनीस्तन्य मूर्त्तं शुभ्र यश इव पप ।

Notes.

अनिन्दितात्मा (दिलीप·)—(1) न निन्दितः इति अनिन्दित (नञ् तत्पु॰); not censurable, unblemished

(2) अनिन्दितः आत्मा (स्वभाव, character) यस्य स (बहु॰), अनिन्दित आचरण वाले whose character was unblemished

सद्वत्सल —सत्सु (सज्जनेषु) वत्सल. (दयालु.); सज्जनो के ऊपर दया करने वाले, kind to the good वत्सल—वत्स+लच् 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच् ।

कृताभ्यनुज्ञ —कृता अभ्यनुज्ञा (आज्ञा permission) यस्मै, जिसको आज्ञा कर दी गई अर्थात् दे दी गई; whom permission was given.

वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञ --(दिलीप)—Dilipa, whom permission was given by Vasishtha, *i e.*; having received the permission of Vasishtha

वत्सहुतावशेषम्—वत्सस्य हुतस्य च अवशेष, बछड़े के पीने से और होम करने से बचा हुआ, which remained after the calf had sucked and the sacrificial rites had been observed.

नन्दिनीस्तन्यम्—स्तने भवम् स्तन्यम् अर्थात् दुग्धम्, that which is produced from udders, *i.e.* milk; स्तन+यत (शरीरावयवाद्यत्), नन्दिन्या. स्तन्यम् (ष०त०), नन्दिनी के स्तन को, Nandini's milk

वत्सहुतावशेषं नन्दिनीस्तन्यम (पपौ); बछड़े के पीने से और होम करने से बचे हुए नन्दिनी के दूध को (पिया)। Drank) Nandini's milk that remained after the calf had sucked and the sacrificial rites had been performed.

शुभ्रम्—धवलम्, उज्ज्वलम्, bright.

मूर्त्तम्—मूर्त्तिमत्, embodied

अतितृष्ण—अतिशयिता तृष्णा आस्था यस्य सः (बहु०); अत्यन्त चाव वाला, one possessing great eagerness This is an adjective used predicatively, qualifying स। Some people also explain it as अतिशयिता तृष्णा (तृषा, thirst) यस्य; a very thirsty one.

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिक स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।

तौ दम्पती स्वा प्रति राजधानीम्
प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥७०॥

सञ्जी०। वशी वशिष्ठः प्रात यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिक प्रस्थानकाले भवम् तत्कालोचितमित्यर्थ । "कालाट्ठञ्" इति ठञ्प्रत्यय । 'यथा कथचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकार । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययन स्वस्त्ययन शुभावहमाशीर्वाद प्रयुज्य तौ दपतौ स्वा राजधानी पुरम् प्रति प्रस्थापयामास ॥

Prose Order —वशी वसिष्ठ प्रात यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिक स्वस्त्ययन प्रयुज्य तौ दपती स्वा राजधानीं प्रति प्रस्थापयामास ।

Hindi Translation —राजा ने प्रात काल पूर्वोक्त व्रत की पारणा की । तदनन्तर प्रस्थान-सम्बन्धी आशीर्वाद देकर जितेन्द्रिय वसिष्ठ जी ने उन दोनो स्त्री-पुरुष को अपनी राजधानी की ओर बिदा किया ।

English Translation—In the following morning, the meal at the conclusion of the aforesaid vow being over, the self controlling Vasishtha sent the royal couple to their own capital after invoking blessings auspicious to a departure.

Purport in Sanskrit —गोसेवारूप व्रत सम्यक् समाप्य प्रभातकाले दिलीपो महाराज यथाविधि पारणा चक्रे । तदनन्तरम् प्रस्थानकालोचितम् आशीर्वादादिमङ्गल विधाय जितेन्द्रियो वसिष्ठः सुदक्षिणादिलीपौ 'स्वराजधानी गच्छतम्' इत्यादिदेश ।

Change of Voice—वशिना वसिष्ठेन प्रात यथोक्तव्रत-पारणान्ते प्रास्थानिक स्वस्त्ययन प्रयुज्य तौ दम्पती स्वा राजधानीं प्रति प्रस्थापयाञ्चक्राते ।

Notes

वशी—वश अस्यास्तीति वशी; one who possesses self control or self-restraint वश्+इनि (अत इनिठनौ)

यथोक्तव्रतपारणान्ते—यथोक्त means पूर्वोक्त, aforesaid, व्रत vow. पारणा—व्रत के समाप्त होने पर जो भोजन किया जाता है, उसे पारणा करते हैं ।

(1) उक्तपनतिक्रम्य इति यथोक्तम् (अव्ययीभाव) ।

(2) यथोक्त व्रतमिति यथोक्तव्रत (कर्मधा०); the aforesaid fasting-vow.

(3) यथोक्तव्रतस्य पारणा इति यथोक्तव्रतपारणा (ष० त०), the meal after the aforesaid fasting-vow.

(4) यथोक्तव्रतपारणायाः अन्ते (ष० त०); at the end of the meal after the aforesaid fasting-vow, *i. e.*, the meal after the aforesaid fasting-vow being over.

प्रास्थानिक (स्वस्त्ययन)—प्रस्थाने भवम् प्रास्थानिकम् *i e*, प्रस्थानकालोचितम्; proper at the time of departure. प्रस्थान +ठक् (कालाट्ठञ्) । Mallinatha quotes वृत्तिकार, यथाकथञ्चिद्-गौणवृत्याऽपि काले वर्त्तमानात् प्रत्यय इष्यते, meaning that words that express time even secondarily may take the affixes which are added to words expressive of time here the word प्रस्थान does not primarily mean 'the time of d

ture'; that meaning is secondary and therefore it takes ठञ् ।

स्वस्त्ययनम्—ईयते (प्राप्यते) अनेनेति अयनं; इण्+ल्युट् (करणे ल्युट्); स्वस्ति (कल्याण) अयनमिति स्वस्त्ययनम् शुभसूचकम् आशीर्वाद; that which brings forth good, *viz.* blessings, benediction.

प्रास्थानिक स्वस्त्ययन—benediction proper at the time of departure.

दम्पती—Couple, referring to दिलीप and सुदक्षिणा ।

प्रस्थापयामास—प्रेषयाचकार, dismissed, sent.

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशम्
अनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥७१॥

सञ्जी० । नृपो हुतं तर्पितम् हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः "कर्मण्यण्" । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणी कृत्य प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इत्यव्ययीभावः ततश्च्विः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ।

Prose Order.—नृपो हुतं हुताशं भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीं च, सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः (सन्) प्रतस्थे ।

Hindi Translation —राजा का प्रताप मङ्गल कर्म करने से और भी बढ़ गया था । उन्होंने अग्नि की (जिसमे हवन हो चुका था), वसिष्ठ की, उसके बाद अरुन्धती की, तदनन्तर बछडे-सहित गाय की प्रदक्षिणा करके अपनी राजधानी को प्रस्थान किया ।

English Translation.—Having gone round the sacrificial fire to which offerings had been made, then round Vasishtha and his wife Arundhati and then round the cow together with her calf, the king departed for his KINGDOM with his dignity rendered more resplendent by the auspicious rites performed at his departure.

Purport in Sanskrit —यात्राकाले स राजा प्रथम होमाग्नि, ततो वसिष्ठम्, ततोऽरुन्धती, ततो वत्ससहिता नन्दिनी भक्त्या प्रदक्षिणीचकार । अनन्तर, राज्ञ कल्याणाय विविधानि माङ्गलिककृत्यानि सम्पादितानि, तै निमित्तै यस्य प्रभाव. अत्यन्तम् अतुल सञ्जात. स च स्वकीय राजधानी प्रति प्रतस्थे ।

Change of Voice —नृपेण हुत हुताश भर्तु. अनन्तरम् अरुन्धती च, सवत्सा धेनु च प्रदक्षिणीकृत्य, सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावेण (सता) प्रतस्थे

Notes

सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः (सः दिलीपः)—उदग्रतर means 'more prominent, brighter' सत्—excellent. मङ्गल—auspicious ceremonies प्रभाव—dignity, majestic appearance.

(1) अतिशयेन उदग्र. इति उदग्रतर ।

(2) सन्ति मङ्गलानि इति सन्मङ्गलानि (कर्मधा०), उत्तम मङ्गल क्रियाएँ; excellent auspicious ceremonies.

(3) सन्मङ्गलैः उदग्रतरः प्रभावो यस्य स (बहु०), whose dingnity was made more resplendent by the excellent auspicious ceremonies performed at the time of his departure.

हुतम्—तर्पितम्; satisfied (with offerings), हु+क्त ।

हुताशम्—अग्निम्; अग्नि को; हुतमश्नातीति हुताश (अग्नि), one who eats up what is sacrificed. हुत+अश्+अण् (कर्मण्यण्); हुतम् हुताशम्—तृप्त हुए अग्नि को ।

भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीम्—आदौ भर्ता वशिष्ठ, तदनन्तरम् अरुन्धतीम्; पति के बाद अरुन्धती को अर्थात् पहिले वशिष्ठ को, उसके उपरान्त अरुन्धती को ।

प्रदक्षिणीकृत्य—परिक्रम्य; परिक्रमा करके; having gone round गतः दक्षिणम् इति प्रदक्षिणम्–तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च इति अव्ययीभावः । न प्रदक्षिणम् इति अप्रदक्षिणम् । अप्रदक्षिण प्रदक्षिण सम्पद्यमान कृत्वा इति प्रदक्षिणीकृत्य; प्रदक्षिण+च्वि+कृ+ल्यप् ।

प्रतस्थे—प्रस्थानमकरोत्; started, set out, समवप्रविभ्य स्थः इति आत्मनेपदम्, *i e*, when preceded by सम्, अव, प्र, and वि, the root स्था takes आत्मनेपद terminations

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णु ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गम्
स्वेनैव पूर्णेन मनोरथेन ॥७२॥

सञ्जी० । धर्मपत्नीसहित सहिष्णुर्व्रतादिदु.खसहनशील: स नृप: श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्‌घात. पाषाणादिप्रतिघातरहित अत एव सुखयतीति सुख । तेन रथेन, स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव मार्गमध्वान ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनि: श्रुति । अनुद्‌वात प्रतिबन्धनिवृत्ति ।

Prose Order—धर्मपत्नीसहित सहिष्णु स श्रोत्राभिराभध्वनिना अनुद्‌घातसुखेन रथेन स्वेन पूर्णेन मनोरथेन इव मार्गम् ययौ ।

Hindi Translation—जब सहनशील राजा दिलीप ने, अपनी धर्म-पत्नी के साथ रथ पर चढकर (राजधानी की ओर) प्रस्थान किया तो ऐसा मालूम पडता था मानो वह अपने सफल हो गए हुए मनोरथ पर चढ कर चले जा रहे है । उनके रथ की ध्वनि कानो को अत्यन्त ही मनोहर मालूम पड़ती थी । चलते समय उसमे उछाल नही होती थी, इससे वह (बहुत ही) सुखदायक मालूम होता था ।

English Translation,—The patient king in company with his lawful wife, went on his way in a chariot the sound whereof seemed very agreeable to the ears and which rolled easily as it was quite free from joltings; thus he seemed to be carried (not by a vehicle of wood but) by his own desire which had now been crowned with sucess

Purport in Sanskrit —महाराजो दिलीपोऽतीव सहिष्णुरासीत् यत नन्दिनी सेवमानेन तेन वने अनेके क्लेशा सोढा. । सम्प्रति स सुदक्षिणया सह रथमारुह्य स्वराजधानी प्रति

प्रतस्थे । तस्य रथोऽतिमहती शोभा बभार । रथचक्रस्य ध्वनि जनाना कर्णान् सुतरा सुखयति स्म । नासौ कदाचिदपि पाषाणादीना प्रतिघात· रुद्ध , अतोऽसावतितरा सुखकर प्रत्यभासीत् । तदत्र कविरुत्प्रेक्षते नासौ रथमारुह्य जगाम, मन्येऽसौ स्वकीयमेव सफलीभूत मनोरथमारुह्य जगाम इति ।

Change of Voice —धर्मपत्नीसहितेन सहिष्णुना तेन श्रोत्राभिरामध्वनिना अनुद्घातसुखेन रथेन स्वेन पूर्णेन मनोरथेन इव मार्ग. यये ।

Notes.

सहिष्णु —सोढु शीलमस्य इति सहिष्णु , i e, सहनशील , of an enduring nature; forbearing,सह् + इष्णुच् (ताच्छील्ये) by the rule अलङ्कृञ्-निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद-रुच्यपत्रप-वृतु-वृधु-सह-चर इष्णुच् The king has been called सहिष्णु, because he patiently endured the various hardships he had to meet with during the course of his गो-सेवा-व्रत ।

श्रोत्राभिरामध्वनिना (रथेन मनोरथेन च)—श्रोत्र means कर्ण; ear/ अभिराम—agreeable, pleasing; अभिरमते इति अभिराम , अभि+रम्+घञ्; श्रोत्रयो· अभिरामः ध्वनिः यस्य स., तेन (बहु०)—जिसकी ध्वनि कानो को मनोहर मालूम होती थी; the sound of which seemed pleasing to the ears It qualifies रथेन ।

In the case of the मनोरथ (desire), ध्वनि means श्रुति *i. e.*, the sound of the desire 'being pronounced aloud,' and the whole compound will mean 'the sound of the

pronouncement of which was pleasing to the ears (as its fulfilment was sure).

अनुद्घातसुखेन—अनुद्घात: means पाषाणादिप्रतिघातरहित free from joltings; free from dashing against rocks; अविद्यमान उद्घातो यस्मिन् स (बहु०) i e, not tossed up and down सुखयतीति सुख (सुखद), comfortable, ease-affording अनुद्घात अत एव सुख इति अनुद्घातसुख, तेन (कर्मधा०); पत्थर आदि की ठोकर से रहित होने के कारण सुखदायक मालूम होने वाला; comfortable on account of its being free from jolting or dashing against rocks.

अनुद्घात, in the case of the मनोरथ means, as Mallinatha says, प्रतिबन्धनिवृत्ति i e, removal of obstacles
अनुद्घातसुख मनोरथ—the desire which was delighting on account of the removal of obstacles (by the king's having undergone penance in the form of गोसेवाव्रत)

पूर्णेन स्वेन मनोरथेन इव--नासौ रथमारुह्य जगाम, मन्ये यदय स्वकीयमेव पूर्णं मनोरथमारुह्य गतवान्। he was carried (not by a car of wood but) by his own desire which had now been fulfilled

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम्।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भि-
र्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥७३॥

सञ्जी० । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्य जनितदर्शनोत्कण्ठम् प्रजार्थेन सतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शित कृशीकृतमङ्ग यस्य तम् नवोदय नवाभ्युदय प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रै ओषधीना नाथ सोममिव त राजान पपु अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शन कलाक्षयनिमित्तम् प्रजार्थ लोकहितार्थम् व्रत देवताभ्य. कलादाननियम. । 'त च सोम पपुर्देवा पर्यायेणानुपूर्वश ' इति व्यास । उदय आविर्भाव । अन्यत्समानम् ।

Prose Order —प्रजा: अदर्शनेन आहितौत्सुक्य प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्ग त तृप्तिम् अनाप्नुवद्भि नेत्रै नवोदयम् ओषधीना नाथम् इव पपु ।

Hindi Translation :—सतान की प्राप्ति के लिये व्रत करने से राजा का शरीर क्षीण हो गया था। (बहुत दिनो तक) उन्हे न देखने के कारण, प्रजा के लोग भी दर्शन के लिये उत्सुक थे, अत. उन लोगो ने नये निकले हुए चन्द्रमा के समान उस राजा को अपने नेत्रो से पी सा लिया। इतने पर भी उनके नेत्र तृप्त न हुए।

English Translation.—Him, who, by his absence, had made the people eager (to see him) and whose body had become lean on account of his having observed the vow for progeny, his people seemed to drink him with their eyes not obtaining satisfaction, even as they do the newly risen lord of plants (i e., the moon)

Purport in Sanskrit —सन्तानप्राप्त्यर्थं व्रताचरणात् राजा भृश दुर्बलो जात । नगराद्दूरे उषितत्वात् दिलीप चिरकाल प्रजाना दृष्टेर्गोचर नाययौ। तमवलोकयितु प्रजाजनोऽत्यन्तमुत्कण्ठित

आसीत् । अत एव राजधानी प्राप्त राजान जनास्तथाविधयाऽस्थया अद्राक्षु यथा परमास्थया लोक. प्रतिपच्चन्द्र पश्यति । उत्कण्ठया चिर दृष्ट्वाऽपि तेषां लोचनानि तृप्ति नैव जग्मु ।

Change of Voice —प्रजाभि· अदर्शनेन आहितौत्सुक्य. प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्ग स तृप्तिम् अनाप्नुवद्भि नेत्रै नवोदय. ओषधीना नाथ. इव पपे ।

Notes.

अदर्शनेन—दर्शनस्य अभावेन, प्रवासनिमित्तेन दर्शनाभावेन, on account of not having seen him as he was then residing outside his capital.

The अदर्शन in the case of the moon is caused by allowing the gods to drink his digits

अदर्शनेन will be taken with आहित of आहितौत्सुक्यम् ।

आहितौत्सुक्यम्—This is applicable to both, the king and the moon; आहित means निहित, जनित; placed in the heart; produced; आ+धा+क्त ।

औत्सुक्यम्—उत्सुकस्य भावः कर्म वा औत्सुक्यम्, (उत्सुक+ष्यञ्) दर्शनोत्कण्ठा, उत्कण्ठा, eagerness, आहितम् औत्सुक्य येन स., तम (बहु०); पैदा कर दी है अथवा हृदय में रख दी है उत्कण्ठा जिसने, उसको; Him, who produced or aroused eagerness (in the hearts of his subjects). In the case of the moon the meaning will be.—Who creates eagerness in the heart of men (to see him when new).

प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम—This is applicable to both, the king and the moon. In the first case :—कर्शित means

तनूकृत, दुबला कर दिया गया हुआ; made lean emaciated. प्रजायै इति प्रजार्थं; सन्तानार्थम्, सन्तति के लिए, बाल-बच्चो के लिए।

(1) प्रजार्थं व्रतमिति प्रजार्थव्रतम् (कर्मधा०); vow for the sake of progeny (2) प्रजार्थव्रतेन कर्शितम् अङ्ग यस्य तम् (बहु०), प्रजा के निमित्त किए जाने हुए व्रत से दुबला हो गया है अङ्ग जिसका, उसको। Him, whose form was emaciated with the vow observed for the sake of progeny

In the case of mocn this means ·—प्रजा—people of the world, व्रत—The moon observes a vow, *viz*. of allowing the gods to drink of him for the benefit of the world, and gets emaciated. The compound in this case will be analysed as प्रजार्थं (लोकहितार्थं) यत् व्रत (देवताभ्य पर्यायेण कलादान नियम.) तेन कर्शित (कलाक्षयात् कृशीकृतम्) अङ्ग यस्य सः, तम्। देवीपुराण has 'कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविम्। अमृतेनामृत कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात्'।

नवोदयम्—This is also applicable to both, the king and the moon. In the case of the latter—नवः (नूतनः, new) उदय. (अभ्युदयः, rising,—उदय—उत + इण् + अच्) यस्य स नवोदयः तम् (बहु०); नये नये उदित हुए को, Him, who had newly risen In the case of the king.—नव. उदय (स्वनगरे पुनरागमन) यस्य स., तम्।

ओषधीना नाथम्—चन्द्रमसम्; चन्द्रमा को, moon (literally he phrase means the lord of plants)

तृप्तिम् अनाप्नुवद्भि·—तृप्ति is derived as तृप+क्तिन्; satisfaction, satiety; अनाप्नुवदि्भ —न आप्नुवद्भिः, न लभमानैः (न+आप+शतृ, तृतीया) (नञ् समास·)। It qualifies नेत्रैः। न पाते हुए (नेत्रो) से, with those not obtaining तृप्निम् अनाप्नुवदि्भः means सन्तोष न पाती हुई (आंखो) से, with (eyes) not obtaining satisfaction।

पपुः—पीतवत्यः; पी गए, drank. पा+लिट्, प्रथम पुरुष, बहुवचन, Its subject is प्रजाः।

पुरदरश्री· पुरमुत्पताकम्
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमान ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूय स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

सञ्जी॰। पुरा पुरीरसुराणा दारयतीति पुरदर शक्र । "पूः सर्वं योर्दारिसहो" इति खच्प्रत्यय, 'वाचयमपुरदरौ च' इति मुमागमो निपातित । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृप पौरैरभिनन्द्यमान । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमर । पुर प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले 'सारो बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीब वरे त्रिषु' इत्यमर । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ।

Prose Order —पुरदरश्री पौरैरभिनन्द्यमान स (नृप) उत्पताक पुर प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भुजे भूय भूमे धुरम् आससञ्ज ।

Hindi Translation —इन्द्र के समान ऐश्वर्यशाली उस राजा ने (अपने) नगर मे प्रवेश किया। वहाँ पर पताकाये फहरा रही थी, और प्रजा लोग उनका स्वागत कर रहे थे। शेषनाग के समान

बल धारण करने वाली अपनी भुजाओ पर उन्होने पृथ्वी का भार फिर धारण किया ।

English Translation :—The king possessing majesty like that of Indra and greeted by the citizens entered the city, with banners uplifted in it and once more took up the yoke of the earth on his own arms which possessed strength like that of the serpent-king

Purport in Sanskrit —राजप्रवेशात्पूर्वमेव प्रजा नगरमलङ्कृत्य तत्सम्मानार्थं प्रतीक्षमाणास्तस्थु. । नगरवासिनस्तम्महता स्नेहेनाभ्यनन्दन्, राजा च सिंहासनमधिष्ठाय पुनरेव सचिवहस्तात् राज्यभारमग्रहीत् ।

Change of Voice —पुरदरश्रिया पौरै अभिनन्द्यमानेन तेन उत्पताक पुर प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भुजे भूय. भूमे धू. आससञ्जे ।

Notes

पुरन्दरश्री .—पुर. (पुरी , नगराणि असुराणामिति शेष) दारयति नाशयति इति पुरन्दर· (*i. e*, इन्द्र), पुर+दृ+खच् (पू.सर्वयो-र्दारिसहो. इति खच्); वाचयमपुरन्दरौ च इति मुमागमो निपातित: पुरन्दर literally means the destroyer of the cities of the demons. पुरन्दरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स: (बहु०), जिसकी कान्ति इन्द्र की कान्ति के समान थी who possessed splendour like that of Indra.

पौरै: नागरिकै , नगरवासियो से ; by the citizens पुरे भवा. पौरा. (पुर+अण्) ।

अभिनन्द्यमान —being welcomed, being greeted, अभि+नन्द+कर्मणि शानच It qualifies the king.

उत्पताक—उद्गता पताका यस्मिन् तत् (बहु०); जिसमे पताके ऊपर उठा दिये गए थे, उसको अर्थात् जहाँ पर घरो के ऊपर पताके फहरा रहे थे, that in which flags were raised It qualifies पुर; उत्पताक पुर would mean 'the city in which banners were uplifted (on the tops of the houses)

भुजगेन्द्रसमानसारे (भुजे)—भुजङ्गाः serpents (भुज+गम्+खच्), भुजङ्गानामिन्द्र इति भुजङ्गेन्द्र (प० त०), सर्पो के राजा; the serpent king, viz शेषनाग । भुजङ्गेन्द्रेण समान सारो (बलम् strength) यस्मिन्, तस्मिन् (बहु०); शेषनाग के समान बल है जिसमें ऐसो (भुजा) पर, on (the arms), which possessed strength like that of the serpent king

भूमे —पृथिव्या ; पृथिवी का, of the earth

धुरम्—भारम्; बोझे क, burden

भूय —पुन ; फिर, again

आससञ्ज—स्थापितवान्, रक्खा; placed, took up; आ+सज+लिट् ।

अथ नयनसमुत्थ ज्योतिरत्रेरिव द्यौ.
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी,
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावै ॥७५॥

सञ्जी० । अथ द्यौ सुरवर्त्म । 'द्यौ स्वर्गसुरवर्त्मनो' इति विश्व । अत्रेर्महर्षेर्नयनयो. समुत्थमुत्पन्न नयनसमुत्थम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्यय । ज्योतिरिव चन्द्रमिवेत्यर्थ । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूत' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्त

हरिवंशे—'नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिश'। तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ता' समशक्नुवन्। स ताभ्य सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भं प्रभावित ॥ पपात भासयल्लोकाञ्छताशु. सर्वभावन ॥' इति। सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूत विक्षिप्तम् "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ्। 'नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षितेरिताः समाः' इत्यमर, ऐशं तेज स्कन्दमिव। अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वत राम कैलास धातुमण्डितम्। अग्नि नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवता ॥ देवकार्यमिद देव समाधत्स्व हुताशन। शैलपुत्र्या महातेजो गङ्गाया तेज उत्सृज ॥ देवताना प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावक। गर्भं धारय वै देवि देवतानामिद प्रियम् ॥ इत्येतद्वचन श्रुत्वा दिव्य रूपमधारयत्। स तस्या महिमा दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु ता देवीमभ्यषिचत पावक। सर्वस्रोतासि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति। राज्ञो सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै सततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्ट गर्भमाधत्त दधावित्यर्थं। अत्र मनु—'अष्टाना लोकपालाना वपुर्धारयते नृप' इति। अत्र आधत्त इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते। तथा मन्त्रे च दृश्यते—'यथेय पृथिवी मह्यमुत्ताना गर्भमादधे। एव त्व गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतये ॥' इत्याश्वलायनाना सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दस्य प्रयोगदर्शनादिति। मालिनी वृत्तमेतत्। तदुक्तम्—'ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै' इति लक्षणात्।

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया
सजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-
श्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीय
सर्गः ॥२॥

Prose Order :—अथ अत्र नयनसमुत्थ ज्योति द्यौ इव, वह्निनिष्ठ्यूतम् ऐश तेज सुरसरित् इव, नरपतिकुलभूत्यै राज्ञी गुरुभि लोकपालानुभावै अभिनिविष्ट गर्भम् आधत्त ।

Hindi Translation —अत्रि मुनि के नेत्रो से उत्पन्न ज्योति (चन्द्रमा) को जिस प्रकार आकाश ने धारण किया था और अग्नि से फेंके हुए महादेवजी के तेज को जिस प्रकार गङ्गाजी ने धारण किया था, उसी प्रकार रानी ने दिलीप के वश का ऐश्वर्य बढाने के लिए दिक्पालो के भारी अशो से परिपूर्ण गर्भ को धारण किया ।

English Translation—just as the heavens received the luminary (moon) sprung from the eyes of Atri, and as the celestial river Ganges received in her womb the lustrous seed of Shiva deposited by Agni, even so did the queen, for the prosperity of the king's race, bear the foetus, containing the weighty essences of the guardians of regions (Lokapalas)

Purport in Sanskrit —यथा हि स्वर्गः अत्रे लोचनाभ्या सम्भूत चन्द्रोत्पादक तेज. अधारयत् यथा च गङ्गा पावकेन प्रक्षिप्त स्कन्दजनक शिवतेजो दधार, तथैव महाराज्ञी सुदक्षिणा दिलीपकुल-विभूति वर्धयितु लोकपालाशसम्भूत गर्भमधत्त ।

Change of Voice —अथ अत्रे नयनसमुत्थ ज्योति दिवा इव वह्निनिष्ठ्यूतम् ऐश तेज सुरसरित् इव नरपतिकुलभूत्यै राज्ञ्या गुरुभि. लोकपालानुभावै अभिनिविष्ट. गर्भ आधीयत ।

Notes

द्यौ—आकाश, सुरवर्त्म; Mallinatha quotes विश्वकोष—द्यौ स्वर्गसुरवर्त्मनो.।

(अत्रे) नयनसमुत्थम् ज्योति.—नयनयो समुत्थ (उत्पन्नम्) इति (स०त०); (अत्रि के) नेत्र से पैदा हुई (ज्योति को); (light) born of the eyes of Atri, *i e*, the moon. समुत्थम्—सम्+उत्+स्था+क (आतश्चोपसर्गे)।

Mallinatha quotes हलायुध—ऋक्षेश: स्यादत्रिनेत्रप्रसूत ।

This refers to the legend that the moon was born of the eyes of Atri. Mallinatha quotes हरिवंशम्. –

"नेत्राभ्या वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिश. ।
तद्गर्भंविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ।।
समेत्य धारयामासुर्न च ता समशक्नुवन् ।
स ताभ्य: सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भ: प्रभावित ।।
पपात भासयन् लोकान् शीतांशु: सर्वभावन: ।"

Atri is one of the seven sons of Brahma While he was absorbed in meditation, there dropped from his eyes water illuminating the ten quarters. These latter, then received the water in themselves in the form of a foetus, but could not sustain it. Therefore it emerged out and became the radiant moon, pleasing the eyes of the whole world

सुरसरित्—सुराणा सरित् सुरसरित् (ष०त०) । देवनदी, गङ्गा; the river of the gods, *viz.*the Ganges.

वह्निनिष्ठ्यूतम्—वह्नि means अग्नि । निष्ठ्यूत—प्रक्षिप्त, फेंका गया आ, thrown or deposited, नि+ष्ठिव+क्त; वह्निना निष्ठ्यूतम् इति वह्निनिष्ठ्यूतम् (तृ० त०), आग से फेंका गया हुआ, thrown away by the fire.

ऐशम् —ईशस्य (शिवस्य) इदमिति ऐशम् अर्थात् शैवम्; ईश+अण् (तस्येदम्); शिव का, of Shiva

वह्निनिष्ठ्यूतम् ऐशम् तेज.—स्वामिकार्त्तिकम् or स्कन्दम् । See सञ्जीवनी । The myth alluded to here is this:—Shiva dropped his seed into the fire, who in his turn cast it into the Ganges. The Ganges then deposited it into a thicket, where god Skanda took his birth

नरपतिकुलभूत्यै —

(1) नराणां पति इति नरपति. (ष० त०), मनुष्यों के मालिक अर्थात् राजा दिलीप, the lord of men, *i. e*, king Dilipa.

(2) नरपते. कुलमिति नरपतिकुलम् (ष० त०), राजा का वंश; the race of the king.

(3) नरपतिकुलस्य भूत्यै (ऐश्वर्याय), इति नरपतिकुलभूत्यै (ष० त०), राजा के वंश की वृद्धि के लिए; for the sake of the prosperity of the king's race

गुरुभि:—महद्भि , by those that were heavy.

लोकपालानुभावै:—अनुभाव (अनु+भू+घञ्) means portion or अंश । Mallinatha, however, explains it as meaning तेजोभि· ।

(1) लोकान् पालयन्तीति लोकपाला; the protectors of the quarters. (2) लोकपालानाम् अनुभावैः (अंशैः or तेजोभि·) इति लोकपालानुभावैः (ष० त०); लोकपालो के तेजो से; by the essences of the Lokapalas.

गुरुभि. लोकपालानुभावैः—by the weighty essences of the Lokapalas.

अभिनिविष्टम्—अनुप्रविष्टम्; परिपूर्ण; composed अभि+नि +विश्+क्त This qualifies गर्भम् ।

गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्ट गर्भम्—उस गर्भ को जो कि लोकपालो के भारी तेजों से परिपूर्ण था, लोकपालो के तेज से बना हुआ था । Foetus that contained or was composed of the heavy essences of the Lokapalas.

आधत्त—दधौ; धारण किया; bore.

———

The Scheme of the Metre

Long or गुरु (—) , short or लघु (⌣)

The second canto is composed in उपजाति metre, which is formed from the combination of two metres, viz. इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

इन्द्रवज्रा

इन्द्रवज्रा consits of 11 syllables in each पाद । It has been defined as स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, *i. e.*, each पाद of इन्द्रवज्रा consists of तगण, तगण, जगण and two long syllables.

तगण	तगण	जगण	गु गु
— — ⌣	— — ⌣	⌣ — ⌣	— —

E G.—स्या दि न्द्र व ज्रा य दि तौ ज गौ गः

उपेन्द्रवज्रा

उपेन्द्रवज्रा also consists of 11 syllables in each पाद । It has been defined as उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ, *i. e.*, each पाद of उपेन्द्रवज्रा consists of जगण, तगण, जगण and two long syllables.

जगण	तगण	जगण	गु गु
⌣ — ⌣	— — ⌣	⌣ — ⌣	— —

E. G.—उ पे न्द्र व ज्रा ज त जा स्त तो गौ

उपजाति

उपजाति contains the characteristics of इन्द्रवज्रा in some पाद, while it has those of उपेन्द्रवज्रा in others There is no limitation at all as to how many and which पादs ought to be of इन्द्रवज्रा and how many and which of उपेन्द्रवज्रा ।

जगण   तगण   जगण   गु गु

⏑—⏑   ——⏑   ⏑—⏑   ——

E G—अ थ प्र   जा ना म   धि प प्र   भा ते

(This पाद is that of उपेन्द्रवज्रा)

तगण   तगण   जगण   गु गु

——⏑   ——⏑   ⏑—⏑   ——

जा या प्र   ति ग्रा हि   त ग न्ध   मा ल्या

(This पाद is that of इन्द्रवज्रा)

जगण   तगण   जगण   गु गु

⏑—⏑   ——⏑   ⏑—⏑   ——

व ना य   पी त प्र   ति ब द्ध   व त्सा

(This पाद again is that of उपेन्द्रवज्रा)

जगण   तगण   तगण   गु गु

⏑—⏑   ——⏑   ——⏑   ——

य शो ध   नो धे नु   मृ षे र्मु   मो च

(This पाद also is that of उपेन्द्रवज्रा)

Thus this verse contains 3 पादs (first, third and fourth) of उपेन्द्रवज्रा and one (*i. e*, the second)

of इन्द्रवज्रा । There is no order of combination; any पाद may be that of उपेन्द्रवज्रा or इन्द्रवज्रा । At any rate, there ought to be a combination of the two metres, *viz*, उपेन्द्रवज्रा and इन्द्रवज्रा ।

The metre of the concluding Verse

The concluding verse of the second canto is composed in the मालिनी metre It consists of fifteen syllables, with a pause at the 8th and 7th syllables. It has been defined as न न म य य युतेय मालिनी भोगिलोकैः, *i e*, each पाद of मालिनी consists of नगण, नगण, मगण, यगण, यगण ।

नगण	नगण	मगण	यगण	यगण
⏑ ⏑ ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— — —	⏑ — —	⏑ — —
अ थ न	य न स	मु त्थ ज्यो	ति र त्रे	रि व द्यौः
⏑ ⏑ ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— — —	⏑ — —	⏑ — —
सु र स	रि दि व	ते जो व	ह्नि नि ष्ठ्यू	त मै शं
⏑ ⏑ ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— — —	⏑ — —	⏑ — —
न र प	ति कु ल	भू त्यै ग	र्भ मा ध	त्त रा ज्ञी
⏑ ⏑ ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— — —	⏑ — —	⏑ — —
गु रु भि	र भि नि	वि ष्ट लो	क पा ला	नु भा व

———